پێکهاتنی ژیانی حزبایەتی

لەجیهان

محمد فاتیح

٢٠٢٢

پێکهاتنی ژیانی حزبایەتی لەجیهان

ناسنامەی کتێب

- نووسینی: محمد فاتح
- تایپ: (شـارا و یـــارا) زانـا احمد
- نەخشەسازی ناوەوە:
- نەخشەسازی بەرگ:
- نۆرەی چاپ: یەکەم
- تیراژ: (   ) دانە

لەبەڕێوەبەری گشتی کتێبخانە گشتیەکان / هەرێمی کوردستان

ژمارەی سپاردنی (   ) ساڵی ٢٠٢٢ دراوەتێ

پێشەکی	٦
بەشی یەکەم/بیرۆکەی ڕێکخستن و زاراوەو چەمگە گشتیەکانی حزبە سیاسییەکان	١١
سەرچاوەو پەڕاوێزەکانی بەشی یەکەم	٣٠
بەشی دووەم/ سەرهەڵدانی حزبە سیاسییەکانی لەجیهاندا:	٣٣
- **شیکردنەوەیەکی گشتی**	٣٤
- **بیرو بۆچوون درەبارەی دروست بوونی حزبەکان**	٣٥
- **دروست بوونی حزبە سیاسییەکان**	٣٧
- **خەسلەت و جیاوزییەکانی نێوان هەردوو جۆری حزب**	٤٧
- **هۆکارەکانی دەرکەوتنی حزبەسیاسییەکان**	٤٧
- **شێوازە سەرەکیەکانی دروست بوونی حزبەکان**	٥٠
- **قۆناغەکانی پەرەسەندن و گۆڕان لەدروست بوونی حزبە سیاسییەکان.**	٥١
پەڕوایێزی بەشی دووەم	٥٤
بەشی سێیەم/ پێکهاتنی حزبەکان لەکیشوەری ئەوروپا	٥٧
شیکردنەوەیەکی گشتی	٥٨
پەرەسەندنە دیموکراسییەکان لەئەوروپای رۆژئاوا	٥٩
گۆڕان و ڕووداوە سیاسییەکان لەوڵاتانی رۆژهەڵاتی ئەوروپا.	٦١
بنەماڵەگەورەکانی حزب لەئەوروپا	٦٤
پێکهاتنی حزبە سیاسییەکان لەبەریتانیا	٦٥
پێکهاتنی حزبە سیاسییەکان لەئەلمانیا	٧١
پێکهاتنی حزبە سیاسییەکان لەفەرەنسا	٧٨
پێکهاتنی حزبە سیاسییەکان لەئیتالیا	٨٥

پێكهاتنی حزبە سیاسییەكان لە دانیمارك ٩٣
پێكهاتنی حزبە سیاسییەكان لە هۆڵەندا ٩٨
پێكهاتنی حزبە سیاسییەكان لە بەلجیكا ١٠٤
پێكهاتنی حزبە سیاسییەكان لە یونان ١٠٨
پەراوێزەكانی بەشی سێیەم ١١١
بەشی چوارەم/ پێكهاتنی حزبەكان لەكیشوەری ئاسیا ١١٧
شیكردنەوەیەكی گشتی ١١٨
دیاردەی حزبەسیاسییەكان لەكیشوەری ئاسیا ١١٩
١. سیستمی ئیمپراتۆرییەتە نەریتیەكان ١٢٠
٢. سیستمی دەرەبەگایەتی لەیابان ١٢٧
٣. سیستمی ركابەری سنوردار ١٣٢
حزبە سیاسییەكان لەرۆژهەڵاتی هاوەڕاست ١٣٨
پەڕاوێزەكانی بەشی چوارەم ١٤٧
بەشی پێنجەم/ پێكهاتنی حزبە سیاسییەكان لەكیشوەری ئەفریقیا ١٤٩
شیكردنەوەیەكی گشتی ١٥٠
سەرەتاكانی ژیانی حزبایەتی ١٥١
خەسڵەت و تایبەتمەندییەكانی سیستمی تاك حزبی ١٥٦
هۆكارەكانی دروست بوونی سیستمی تاك حزبی ١٥٦
پەراوێزەكانی بەشی پێنجەم ١٥٨
بەشی شەشەم/ پێكهاتنی حزبە سیاسییەكان لەكیشوەری ئەمریكای باكور ١٩١
١. ویلایەتەیەكگرتووەكانی ئەمەریكا ١٦٢
٢. قۆناغەكانی پەرەسەندنی ژیانی حزبایەتی ١٦٥

٣. كۆماری مەكسیك	١٧٠
بارودۆخی سیاسی مەكسیك	١٧٠
پەراوێزەكانی بەشی شەشەم	١٧٥
بەشی حەوتەم/ حزبە سیاسییەكان لەكیشوەری ئەمریكای باشور	١٧٧
شیكردنەوەیەكی گشتی	١٧٨
دەركەوتنی حزبەكان و ژیانی سیاسی	١٧٩
كوبا	١٨٥
فەنزویلا	١٨٧
بەرازیل	١٨٨
ئەرجەنتین	١٩٠
پەراوێزەكانی بەشی حەوتەم	١٩١
پاشكۆ	١٩٣
پەراوێزەكانی بەشی پاشكۆ	٣٠٧
سەرچاوەكان	٣٢٨

هەوالنامەی کتێب

پێشەکی

حزبی سیاسی بریتیە لەکۆمەڵە هاوڵاتییەك، چەند ئامانجێکی سیاسییان هەیە، باوەڕیان بەیەك ئایدیۆلۆژیا هەیە، خۆیان ریکخستووە بەمەبەستی گەیشتن بەدەسەڵات و جێبەجێکردنی ئامانجەکانیان، ئەوەش سادەترین پێناسەیە بۆ زاراوەکە.

لەم سەردمە حزبی سیاسی وەك فاکتەرێکی سروشتی وابەستەی هەموو سیستمێکی سیاسی ناسراوە، لەسیستمە زۆردارەکان بوونی دەبێت هەروەك چۆن لەسیستمە لیبرالەکانیشدا بوونی هەیە، لەو ولاتانەی کەوتوونەتە سەر ڕێگای گەشەکردن، هەروەك لە ولاتانی پیشەسازی پێشکەوتوودا، ناکرێ بڵێین دەوڵەتێك هەبێ بێ ئەوەی بەلای کەم حزبێکی سیاسی تێدا نەبێت.

بەڵام دۆخەکە تاسەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەم بەشێوەیەکی دیکەبوو، لەو سەردەمەوە حزبی سیاسی بەزاراوەو بۆ چوونە نوێیەکەی رووی لە پێکهاتن کردوو، زاراوەی حزب لەو سەردەمانەو پێشتریش ئەو هێماو مانایانەی هەڵنەگرتووە کەئەمڕۆ زانراون.

دیارە دروست بوونی حزبی سیاسیش لەپێناو ئامانجێك یان چەند ئامانجێکدایە، لەم رووەوە دوو فاکتەری سەرەکی ڕۆڵیان دەبێت لەدیاری کردنی ئەو ئەرك و ئامانجانەی کە حزب پێی هەڵدەستێت و خەباتی بۆ دەکات، ئەوانیش: جۆری رێکخستن و پێکهاتە کۆمەڵایەتیەکەی حزبەکەیە، ئەو ئەرکانەش دەگۆڕێ بەپێی جیاوازی بارودۆخی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی هەر کۆمەڵگەیەك.

ئەگەر بۆ مێژووی کۆن بگەڕێینەوەو لەکاری ڕێکخراوەیی بکۆڵینەوە، دەبینین لەسەردەمی دەسەڵاتدارانی کۆنی یۆنانی و رۆمانی گردبوونەوەی پیشەیی بوونی هەبووە، چەند تائیفەیەکی پیشەداریش بەدیکراوە، ئەوانە شوێنێکی رەسمیان هەبووەوە وەك نیمچە بازنەیەکی پیشەیی لەجێگای تایبەت و بەپێی چەند نەریت

و هەڵسوکەوتێکی تایبەت کۆدەبوونەوەو خۆیان ڕێکدەخست، ئەو دیاردانـە لەمێـژووی کۆنی وڵاتانی یابان و چین بەدیکراون.(١)

بەپێی نووسینەکانی (تیودوسیوس) لەوسەردەمە، سێ یـەکێتی پیشـەیی هەبوونـە، هەموویان لەژێر چاودێری حکومەتدابوون، ئەو سێ یەکێتیە بریتی بوون لە: یەکێتی کرێکارانی کانەکان، یەکێتی هاتووچۆی دەریایی، یەکێتی پیشـەخۆراکیەکان، سـەرەڕای بوونی پیشەی جۆراو جۆر، هەر یەکە لەوانـە بـەرپرس و ئەمینـداری تایبـەتی خۆی هەبووە.

ئەوروپا لەچاخەکانی ناوەڕاست لەبارێکی ئابووری سەرەتایی ساکار ژیاوە، بۆیە کە گۆڕان و پێشکەوتنی شارستانییەت ناوچەکەی گرتەوە لەسـەدەی هەڤدەهـەم بـەدواوە، ئەوا دابەشبوونی کاروپاشان پەیدابوونی چینەپیشەییەکان زۆرتر چەسپا، دواتـر ئـەو چینانە گردبوونـەوە لەسـەر شێوەیەك کەناویان لێنـرا (هاوڕێکانی پیشـە)، هـەروەك لەفەرەنسا روویدا، بەڵام لەوڵاتی ئینگلتەرا بـەوکارە دەوتـرا (جیلـد هـانزا)، لەکاتێکـدا لەناوچەکانی وڵاتانی ئەلمانیا پێیان دەوترا (زوتغتن).

لەکتێبی (پیشەکان) کەلەسـاڵی (١٢٦٨)ز. - (ئیـتین برالـو) نووسـیویەتی لەفەرەنسـا، نزیکەی سەدپیشەی جۆراوجۆری ناو هێناوەو بەسەر شەش گرووپی دابەش کردووە.

یەکێتیەکان (ڕێکخراوەپیشەییەکان) لەوڵاتانی ئەوروپا پێکهاتبوون لـە (وەسـتاکان، هاوڕێکان، کرێکاران)، هەروەها ئەنجومەنێکی باڵایانیش هەبووە کە تـەنها وەسـتاکانی تیادا بەشدار بووەو بەرنامەی ڕێکخراوەکەیان داناوە.

ئەو پێکهاتـە پیشـەییانە کۆمەڵە پرەنسیپ ورێنماییـەکی توونـدیان لـەخۆگرتووە دەربارەی منداڵان و کرێکاران، پاشترگروپ و دەستەی تایبەتیان دروست کـردووە، ئـەو گرووپانە بوونەتە بنەمایەك بۆ دروست بوونی سەندیکاو ڕێکخـراوە میللیـەکان دواتـر، لـەوڵاتی ئیتالیـا پسـپۆری لـەکاردا پێڕەوکـراوە، ئـەوەش بـووە بـەهۆی پـۆلین کردنـی پیشەکان، وەك پیشەی پزیشکی، تۆمارکەری گرێبەسـتەکان، بازرگـانی، سـەرمایەداران،

هەریەکە جۆرە یەکێتیەکی جیاوازیان هەبووە کە بەیەکێتی هونەرە گەورەکان ناسرابوون، بەڵام یەکێتی هونەرە بچووکەکان وەك (ئاسنگەران، دارتاشان) ئەوانە بوون بەهۆی دروست بوونی چین و توێژی وەك پرۆلیتاریا.

دیارە سیاسیەت وەك دیاردەو زانست لەهەناوی مێژوودا هەڵقوڵاوە، بۆیە دەبێ بۆ ئەو مێژووە بگەڕێینەوە بەمەبەستی ڕوونکردنەوەی چۆنیەتی دروست بوونی دیاردەودامەزراوە کۆمەڵایەتیەکان لەحکومەت و حزبەکان، هەروەها بۆ ئەوەی بەرچاو روونیمان لاپەیدا بێت دەربارەیان ئەوا دەبێت رۆڵی فاکتەرە کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسی و هزرییەکان شیبکەینەوە، کاریگەریان بەسەر دروست بوون و پێکهاتنی حزبە سیاسییەکان دیاری بکەین.

توێژینەوە دەربارەی حزبە سیاسییەکان تائێستاشی لەگەڵدا بێت لای شارەزایان و نووسەران بەرەو ڕووی بەرەنگاری دەبنەوە، هەروەها بەکێشەیەکی ئاڵۆزی پرگرێ دادەنرێت، ئەویش لەبەر دوو هۆی ناو خۆیی و دەرەکی.

لەهۆیە ناوخۆییەکانی، ئەوەندەی پەیوەندی بەحزبەکان هەیە:

سەرەتای دروست بوونیان، بوونیادو پێکهاتەی رێکخراوەییان، شێوازی سەرکردایەتی و سەرچاوەی شەرعیەتیان، هەروەها پەیوەندییەکانی نێوان سەرکردەو ئەندامان و ئۆرگانەکان، بەرنامەی سیاسی و ئایدیۆلۆژیاکان، ئامانج و سیاسەت و ئەو هەڵوێستانەی پیادەی دەکەن، شێوەکانی داهاتیان.

لەهۆیە دەرەکیەکانیش: ئەوانی پەیوەندی بەکۆمەڵان و باری ئابوری و کۆمەڵایەتی و سیاسی رۆشنبیرییەوە هەیە کەحزبەکان لەچوار چێوەیان چالاکی دەنوێنن، جۆری سیستمی حوکمڕانی دەوڵەت، سیستمەکانی هەڵبژاردن، پەیوەندی حزبەکان بەدەوڵەت و بەچین و توێژەکانی کۆمەڵگە.

ئەم توێژینەوە دەربارەی پێکهاتن و ژیانی حزبەسیاسییەکان، دوو خەسلەت دەگەڕێتە خۆی ئەوانیش:

١) توێژینەوەکە فراوانە: باس لەدروست بوونی حزبە سیاسییەکان دەکات لەهەموو کیشوەرەکان، هەوڵدەدات بەپێی توانا تایبەتمەندی هەر کیشوەرو ناوچەیەك بەتەنها بخاتە ڕوو.

٢) توێژنەوەکە خۆی بەدوور دەگرێت لەبنچینەو درێژەپێدان بەبیروباوەڕو هزرەکان، هەروەها تیۆرییەکان دەربارەی پێکهاتنی حزبە سیاسییەکان، ئەو تەنها بەکۆکردنەوەو پۆلینکردنی زانیاریەکان هەڵدەسێت وەك لەسەرچاوە مێژووییەکانەوە دەستی کەوتووە.

ئەم کتێبە بەسەر حەوت بەش و پاشکۆیەك دابەشکراوە، لەپاشکۆکەدا، بۆ هەر وڵاتێکی سەربەخۆی جیهان ناوی دەحزبمان هێناوە وەك دیارە، ئەوەش سەرەڕای ئەوەی زانیارییەکی باش دەخاتە بەردەست، تەواوکەری بابەتەکە دەبێت، کەسی توێژەر سوودی زیاتری لێوەردەگرێت.

لەکۆتایشدا لستی ئەو سەرچاوانەی پشتیان پێ بەستراوە خراونەتە ڕوو، لێرەدا پێویستە ئەوە بووترێت کە ئەم هەوڵەناگرێ بێ کەم و کورتی نەبێت، لەبەر زۆر هۆ، ڕەنگە گرینگترینیان کەمی سەرچاوەکان بن، بەتایبەتی لەزمانی کوردی، بەڵام لەگەڵ ئەوەش کەلێنێك لەکتێبخانەی کوردی پڕ دەکاتەوە.

نووسەر

بەشی یەکەم

بیرۆکەی ڕێکخستن وزاراوەو چەمکە گشتیەکانی حزبەسیاسییەکان

هەواڵنامەی کتێب

یەکەم : ڕەگ و ریشەی ڕێکخستنلەشارستانیەتە کۆنەکان

ئەگـەر لەدەسـکەوت و سـەرکەوتنەکانی شارسـتانیەتە دێرینـەکان وردبینـەوە بـەڕوونی ئـەوەمان بـۆ دەردەکـەوێت کەهـەموو ئـەو شارسـتانیانە مەحاڵـە ئـەو دەسکەوتانە بەدەس بهێنن ئەگەر بەهۆی زانست و هونـەری کارگێڕی و ڕێکخستنەوە نەبوو بێت.

هـەر بـۆ نموونـە پرۆسـەی بونیادنـانی (ئـەهرام)ەکـان لـەوڵاتی میسـری کـۆن، رێکخسـتنە کارگێڕییـەکانی ووڵاتـی بابـل، دروسـت کردنـی دیـواری مـەزنی چـین، بەڕێوەبردنی ئیپمراتۆرییەتی رۆمـانی کـۆن، شۆڕشـە جەماوەریـە گـەورەکان کـەڕووی مێژوویان گۆڕی، هەموو ئەو ڕووداواو شـوێنەوارە گرینگانـە و زۆری دیکـەش لـەڕووی مادی و هزرییەوە، بەڵگەن لەسەر پێشکەوتنی کاری کارگێڕی و ڕێکخراوەیـی لـەماوەی هەزاران ساڵ.

دیارە ڕێکخستنی سیاسیش بەشێك بووە لەژیانی ئـەو میللەتانـە، وەك دیاردەیـەکی کۆمەڵایەتی پەیوەستی ژیانی ئەو کۆمەڵگامرۆییانە بووە بەدرێژایی مێژوو.

هەروەها ناکرێ وێنای ئەوە بکەین کە ئەو کارانە لەدەروەی کۆمـەڵگای مرۆڤایـەتی روویاندابێت، چونکە رێکخستنیان تەنها لەچوارچێوەی پەیوەندییـە کۆمەڵایەتیـەکان بەدی دێت، سەرەڕای شێوازی بەڕێوەبردن و بڕیـاردان لەسـەر کاروبارەکـان بـۆ ئـەوەی بەئەنجام بگەن.

ئاشکراشـە کـە کۆمەڵگـەی مرۆڤایـەتی بـەبێ شـێوازێکی ڕێکخسـتن تـەنها وەك پەیکەرێکی ڕووت و وشك دەمێنێتەوەو دوور دەبێت لە جێبەجێ کردنی ئامانجەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی. (٢)

لێـرەدا بـەکورتی ئامـاژە بـۆ ژیـانی رێکخسـتنی کـارگێڕی و هـزری چـەند شارستانیەتێکی بەناوبانگی دێرین دەکەین:

هەواڵنامەی کتێب

ڕێکخستن لە شارستانیەتی دۆڵی ڕافیدەین:

هەموو سەرچاوە مێژوویی و شوێنەوارەکان، کۆکن لەسەر ئەوەی کە دۆڵی ڕافیدەین (عیراقی کۆن) بەڕاستی بەلانکەی شارستانیەت دادەنرێ، مێژوو نووسی بەناوبانگ – کریمەر – ئەو ڕاستیە لەکتێبەکەی بەناوی (مێژوو لەسۆمەرەوە دەست پێدەکات) تۆمار کردووە.

ناوبراو جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە سۆمەریەکان یەکەم گەل بوونە شارستانیەتیان لەمێژوودا بونیادناوە، ئەو مێژوو نووسە ئەو سەردەمەی بەساڵانی (٢٨٥٠ – ٢٤٠٠ پ.ز) دیاریکرد.

لەو قۆناغەدا – دەوڵەتە شارەکان – دەرکەوتن هەر وەك لە شارەکانی : کیش، وەرکا، ئور، لەکش... لەناوچەکانی باشوری دۆڵی ڕافیدەین.

لوکال ناکیزی – شای – ئوما – توانی دەست بەسەر وڵاتی – لەکش – بگرێت و لەگەڵ ناوچەکەی ژێر دەسەڵاتی خۆی یەکیانی خست و بووبەشای سۆمەر.

ماوەی دەسەڵاتی (٢٩) ساڵ درێژەی کێشا، لە (٢٣٧١) پ.ز کۆتایی بەدەسەڵاتی ئەو شایە هات و سەرجونی ئەکەدی بوو بەپادشای وڵات.

لەوڵاتی (بابلیش)، حەمورابی وەك شایەکی بەناوبانگ دەرکەوت ئەو ماوەی (٤٢)ساڵ حوکمڕانی کردووە لەنێوان (١٧٩٣ – ١٧٥١) پ.ز، ناوبراو بەداڕشتنی یاسا ناوبانگی دەکرد.

نووسەرێك بەم جۆرە باس لەشارستانیەتی سومەریەکان دەکات: (٣)

شارستانیەتی سۆمەریەکان لەپێشەوەی شارستانیەتی ئیمپراتۆرییەتە مەزنەکانەوەیە، ئەو شارستانیەتە لەناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست چاکترین بەشداریکردووە لەبوارەکانی تەکنولوژیاو هونەری حوکمڕانی و دروستکردنی شارە گەورەکان و تۆمار کردنی نووسراوەکان و دەرکردنی یاساکان.

سەرەڕای چەندین دەسکەوتی گەورە لەژیانی مادی، ئەویش بەهۆی کاراکردنی سیستمە کارگێڕییەکانی، کە توانیویەتی وەزە مرۆییەکان هەمووی بتوێنێتەوەو بەکاریان بهێنێ .

لێرەدا بەکورتی ئەو کاروبارانە دەخەینە ڕووکە لەشارستانیەتی دۆڵی رافیدەین ڕوویانداوە لەڕووی رێکختسنە کارگێرییەکان:

١- بەدەرکەوتنی شارەکان، لەسەر کەناراوەکانی هەردوو ڕووباری دیجلەو فورات، یەکەم هەوڵەکانی نووسین و تۆمارکردن و ناوەندەکانی خوێندن و بازرگانی و پیشەسازی و کشتوکاڵی، هەروەها کاروباری پزیشکی بەدەرکەوتن.

٢- ژیانی سیاسی دەستی پێکرد لەئەنجامی دامەزراندنی چەند نیمچە دەوڵەتێکی سەربەخۆو جیاواز لەیەکتر، پاشان ئەو نیمچە دەوڵەتانە یەکیان گرت و لە لایەن ناوەندێکەوە بەڕێوە دەچوون.

٣- دەرکەوتنی رژێمی پاشایەتی، بەپێی ئەو رژێمەش (شا) بەو پیاوە مەزنە تەماشا دەکرا کەیەزدان بۆ حوکمڕانی مرۆڤ هەڵیبژاردووە، ئەو جۆرە رژێمانە نەریتی پشتاو پشتی و میراتیان پیادە دەکرد.

٤- (شا)کان لەو سەردەمە بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری حوکمڕانی دوو ئەنجومەنیان پێکدەهێنا، یەکەمیان تەمەن گەورەکان و پیرەکان، دووەمیانیش جەنگاورانی دەگرتەوە، بەشداریان لەبەڕێوەبردنی کاروباری گشتی دەکرد.

٥- ئەو نیمچە دەوڵەتانە لەبەڕێوەبردنی کاروباری کۆمەڵگە بەشێوەیەکی باش پشتیان بە یاساو سیستمەکان دەبەست، کە زۆر وردەکاری هەموو لایەنەکانی ژیانی دەگرتەوە.

٦- سەرەڕای پێشکەوتنی شارستانیەت لەدۆڵی رافیدەین لەڕووی سیاسی و یاسایی و ئابوورییەوە، بەڵام هیچ نیشانەیەك نەبووە بۆبوونی رێکخراوە کارگێڕی و کۆمەڵایەتیەکان کە بەدوور لەدەسەڵاتی دەوڵەت یان دەسەڵاتی ئاینی کاربکەن.

هەوڵنامەی کتێب

رێکخستن لەشارستانیەتی دۆڵی نیل: (٤)

بەپێی بیروبۆچوونەکانی د. ئیبراهیم دەرویش، رێکخستنی کارگێڕی لە شارستانیەتی میسری کۆن بۆ چەند هەزار ساڵێك دەگەڕێتەوە، وڵاتی میسر کۆنترین رێکخستنی بیروکراسی هەبووە لەسەر ڕووی زەوی، ئەگەر لەسەرئاستی حکومەتی ناوەند بوو بێت یان لەسەر ئاستی حکومەتە خۆجێەکان.

لەو دەقە مێژووییانەی دیاردەکانی رێکخستن لەمیسری کۆن روون دەکەنەوە، لەکتێبی – الحکیم بتاح حوقب – هاتووە، کاتێ پادشایەك ئامۆژگاری کوڕەکەی خۆی دەکات و دەڵێت:

"ئەگەر بویتە سەرکردیەك و کاروباری جەماوەرت بەڕێوەبرد، پێویست بەڵێ وردبوونەوە دەکات لەهەرکارێکی باش، بۆ ئەوەی کارەکان لەهەموو خەوش و خراپیەك بەدوور بێت"، ئەو دەقە بۆ دوو هەزار ساڵی (پ.ز) دەگەڕێتەوە.

لەخەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی ئەو شارستانیەتە بەهەموو قۆناغەکانی: نەبوونی ئەنجومەنەکان، ئەو ئەنجومەنانەی دەبنە راوێژکاری – شای وڵات، وادەردەکەوێت میسرییەکان لەوسەردەمانەدا حوکمڕانی رەهایان لاپەسند بوو بێت، ئەگەر چی نارەزایەتیشیان بەرامبەر دەسەڵاتی زۆرداری پیشان داوە.

شارستانیەتی هیندستان: (٥)

بۆ تێگەیشتن لەشارستانیەتی هیندستان پێویست بەزانینی هەردوو هزری (بەراهیمی و بوزی)دەکات، کەلەناو هیندییەکان بڵاوبۆتەوە.

رێبازی براهما (Brahma)لەماوەی سەدەی هەژدەهەم (پ.ز) دەرکەوتووەو بڵاویش بۆتەوە بێ ئەوەی دامەزرێنەرەکەی بناسرێت، رێنمایی وبیرو باوەڕەکانی لەکۆمەڵە یاسای – مانو – دارێژراوە، کەرێبازی ئاین و سیاسی ئەو تائیفەیە ڕاڤە دەکات.

بەپێی ئەو کۆمەڵە یاسایە (مانو)، کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی بەسەر چەند چینێکی نایەکسان دابەش دەبێت، ئەوانیش: بەراهەمیەکان ئەوانە بەکاری ئاین و زانست خەریك دەبن، چینی ئەکشتەری کەبەکاری دادوەری و سەربازی و حوکمڕانی هەڵدەستن، دواتر چینی ویشیەکان دێت، کاریان بازرگانی و کشتوکاڵی دەبێت، لەدوای هەموویان چینی – هشودرا – کەدانشتوانی ڕەسەنی هیندستانن، ئەوانە بەکاری خزمەت گوزرای و راوکردن خەریك دەبن و پێویست دەکات لەسەریان بەشێوەیەکی رەها ملکەچی چینی یەکەم بن.

بەڵام ڕێبازی بوزی (Buddism) بۆ یەك لەکوڕە میرەکانی چینی (ئەکشتەری) دەگەڕێتەوە، ئەو خۆی لەجیهان دابڕی و گۆشە گیربوو ناویشی بە (گوتامای ڕەبەن) بەواتای – زانای رۆشنبیر دەرکرد.

هزری بوزی بنچینەکەی بریتیە لەوەی مرۆڤ گەورەی خۆیەتی، دەتوانێ شادی و خۆشی بەدەست بهێنێ و دوورکەوێتەوە لەئێش و ئازار، لەبەر ئەوەش کاتێ شتەکانی دەروبەرمان لەناو دەچن، ئەو لەناوچوونەو بێ بەشیمان لێیان دەبێتە هۆی ئێش و ئازار، بۆیە واپێویست دەکات پەیوەندیمان بەوانە بپسێنین، چاکبوونمان تەنها لەڕێگەی بەدیهێنانی ئارەزووە دەروونیەکانمانەوە دەبێت، بۆیە دەبێت گەورەی ئارەزووەکانی خۆمان بین، نەك ببینە کۆیلەیان.

ڕێبازی بوزی داوای هەڵوەشاندنەوەی چینە کۆمەڵایەتیەکان دەکات، لەگەڵ دوور کەوتنەوە لەدەوڵەمەندی و یەکگرتنی هەمووان، لەلای ڕێبازی بوزی مرۆڤ هەمووی یەکسانن و لەیەك چیندا دەبن.

ڕێکخستن لەشارستانیەتی چین: (٦)

کاتێ باسی شارستانیەتی چین دەکەین، واپێویست دەکات ئاماژە بۆ هەندێ لەچەمکە فەلسەفیەکانی چین بکەین کە خۆی لەدوو قوتابخانە دەنوێنێ، یەکەمیان بە ناوی تاویزم و ئەوەی دووەمیش کونفوشیویزمە، کەرۆڵێکی گەورەی هەبووە

لەیەکگرتنی وڵاتی چین وەك دەوڵەت و مانەوەی وەك شارستانیەتێکی جیاکار بەگەڵ و وڵاتەوە.

فەلسەفەی تاویزم بۆساڵی (٦٥٥) پ.ز دەگەڕێتەوە، لەو سەردەمە (لاوتان)ی ناسراو بە (لاوتز) لەدایك بووەو بە دامەزرێنەری فەلسەفەی تاویزم دادەنرێ.

تاویزم دژی خاوەنداریێتیە، هەروەها نارازی بووە لەدابەشکردنی خەڵك بۆ دەوڵەمەندو هەژار، لای تاویزم مرۆڤی زۆردار مردنی دیاردەیەکی ئاسایی نابێت، ئەو ڕێبازە کارکردنی لای دەسەڵات پێ باش نەبووە، ئەگەر ناچاری نەبوو بێت، چونکە ئەوان دەیانەوێت چێژ لەئازادی وەربگرن، تاویزم بۆ دامەزراندنی دەوڵەت پێنج بنەمای هەیە، ئەوانیش:

١. گەڵێك بەژمارەو قەبارەی مام ناوەند بێت.
٢. تەنها فەلسەفەو بنەماکانی تاویزم فێربن.
٣. ئاشتیەکی بەردەوام.
٤. گۆشەگیرییەکی بەردەوام لەدەوروبەر.
٥. ژیانێکی سادەو شارستانیەتی تاویزمی بەردەوام.

فەلسەفەی کۆنفوشیوسی بۆ پیاوە مەزنەکەی چین، فەیلەسوفی بەناو بانگ کۆنفوشیوس (٥٥١ — ٤٧٩ پ.ز) دەگەڕێتەوە. (٧)

کۆنفوشیوس سەرەتای ژیانی ئەرکی دەسەڵاتی ناوچەیەکی بەدەستەوە بووە، هەر بەهۆی ڕێبازە کارگێڕییەکەی و باش سەرکردایەتی کردنی، ناو بانگ و دەسەڵاتی هەرێمەکەی بەهێزتر بووە، پاشان بەهۆی ململانێ و دژایەتی کردنی میرو هەرێمەکانی دیکە، کونفوشیوس لەدەسەڵات دوورکەوتۆتەوە، خۆی تەرخانکرد بۆ بڵاوکردنەوەی ڕێبازە هزرییەکەی لەبواری سیاسەت و کارگێڕی، ناوبراو بەشارو ناوچەکانی دەگەڕا، لەوتارەکانی بانگەشەی بۆ خولقاندنی نەوەیەکی نوێی لێهاتوو دەکرد، کە توانای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی هەبێت و جێگای بنەماڵەی

ئەریستوکراتەکان بگرێتەوە، حکومـەتیش ببێتـە ئامرازێـك بـۆ خزمـەتکردنی خـەڵك نەك خزمەتکردنی دەسەڵات.

گرینگترین بنەماکانی کۆنفوشیوس لەبواری ڕێکخستن:

١- داکۆکی لەسەرۆکی حکومەت و ڕێکخراوەکانی بۆ خزمەتکردنی گەل.

٢- فراوانکردنی دەسەڵاتی بەرپرسان و کەمکردنەوەی کۆت و بەند لەسەریان.

٣- ئامادەکردنی مرۆڤی بەکەڵك و پشت بەستن بەڕەوشت لەجیاتی یاسا.

٤- کارگێرییەکی بەهێزو حکومەتێکی باش، وەك ئامرازێك بۆ دەوڵەتی دادوەر.

٥- بایەخدان بەکێشەکانی خەڵك و ڕێگرتن لەکێشەو جیاوازییەکان.

شارستانیەتی یۆنان: (٨)

دەکرێ گرینگترین بەشدارییەکانی شارستانی یۆنان و شارەکانی لەبواری ڕێکخستن لەچەند خاڵێك کۆ بکەینەوە:

١. یەکـەم شارسـتانی بـووە کـاری بـە بنـەماکانی دابەشـکردنی دەسـەڵاتەکان و دابەشـکردنی ئەرکـەکان کـردووە لـەنێوان ئاسـتەکانی ڕێکخسـتن بەشـێوازی ستونی و شێوازی ئاسۆیی.

٢. نموونەیەکی کارای خستۆتە ڕوو، لەبواری بەشداریکردنی جەماوەر لەکارگێڕی و چەسپاندنی چەمکەکانی کارگێڕی دیموکراسی لە سیستمەکانی حوکمڕانی.

٣. جیاوازی لەنێوان کارگێری و دەسەڵات نەکردووە، لەو حالەتە پەیوەندی نێوان سیاسەت و جێبەجێکردن، یان نێوان بنکەو لوتکە زۆر توندو بەهێز دەبێت.

٤. یۆنانیەکۆنـەکان لەوەتێگەیشـتبوون کـەکاروبارە دووبارەبووەکـان کاریگـەری نەرێنی دەبێت لەسەر ئەوانی جێبـەجێی دەکـەن، چـونکە دەبێتـە هـۆی بێـزار بوون، بۆیە موسیقایان بەکار دەهێنا بۆ خۆشکردنی دۆخی کارکردن.

٥. پشتگیرییەکی بەهێز و بایەخدانێکی زۆریان هەبووە بۆ کارگێڕی خۆجێی و هەرێمەکان، بڕیاری سیستمی ناناوەندیتی بەکۆمەڵیان داوە، ئەنجومەنێکی (٥٠٠) کەسیان هەبووە.

شارستانی رۆمانی: (٩)

گرینگترین خەسلەتەکانی لەبواری کاری رێکخراوەیی کارگێڕی:

١. پشت بەستن بەشێوازی ناناوەندێتی لەبەڕێوەبردنی هەرێمەکان، کەسێ کێشوەری دەگرتەوە (ئاسیا، ئەوروپا، ئەفریقیا)
٢. خودی ئیمپراتور پشتی بەچەند کەسێك دەبەست بۆ بەڕێوەبردنی ناوچە کارگێرییەکان، ئەگەر ناوچەیەکی جوگرافی بوو بێت یاخود ئەرکێکی فەرمانگەری بوو بێت، بڕیارە کۆتاییەکانی لای خودی ئیمپراتۆر دەمایەوە.

ئیمپراتۆرییەتی رۆمانی بەخەسلەتی کارگێری باش و لەبار ناسرابوو، بەڵام دواتر بەهۆی خراپی کارگێڕی ئەو دەوڵەتە ڕووخا.

دووەم: زاراوەگشتیەكان

یەكەم:پێناسەی حزب (١٠)

پێناسەی كردنی حزبە سیاسییەكان لەناو رۆشنبیران و توێژەرن شێوەی جیاوازی وەرگرتووە، ئەو فرەییە لەپێناسەكردنی حزبەكان بۆ جیاوازی ئایدیۆلۆژیاو پەرەسەندنی دیدوتێڕوانین بۆ ئەرك و رۆڵەكانی حزبی سیاسی لەناو كۆمەڵگەدا دەگەڕێتەوە، ئەو كارەش پەیوەستە بەهەل و مەرجی قۆناغە مێژووییەكان و بارودۆخی سیاسی و كۆمەڵایەتی لەوڵاتانی جیهان.

أ) پێناسەی حزب لەهزری لیبرالدا:

ئەم هزرە جەخت لەسەر لایەنی پراكتیكی و ئامانجی كۆتایی ئەو پرۆسە سیاسییە دەكات كەحزب پێی هەڵدەسێت، بەمەبەستی گەیشتن بەدەسەڵات و بەشداریكردن لەدروست كردنی بڕیاری سیاسی، هەروەها بەرنامە سیاسییەكەی حزب رۆڵی گرینگ دەگێڕێت لەقۆناغی دامەزراندن.

لەم چوارچێوەیە (بنیامین كونستونت) پێناسەی حزبە سیاسییەكان دەكات بەوە: بریتیە لەكۆمەڵە خەڵكێك كەهەڵگری ئاراستەیەكی سیاسی دیاریكراون.

هەردوو شارەزای ئەم بوارە (جون جیكال – و – ئەندرێ ئۆریو) پێناسەی حزبەكان بەم شێوەیە دەكەن: حزب رێكخستنێكی هەمیشەییە لەسەر ئاستی نیشتمانی و خۆجێی كاردەكات، بەمەبەستی بەدەستهێنانی پاڵپشتی جەماوەری، ئامانجی گەیشتنە بەدەسەڵات، بۆ جێبەجێكردنی سیاسەتێكی دیاریكراوی خۆی.

توێژەر (جورج بیردو) پێناسەی حزبی سیاسی دەكات بەوەی: هەموو گردبوونەوەیەك لەنێوان ئەو كەسانەی باوەڕیان بەرێبازێكی سیاسی هەیەو كاردەكەن بۆ سەركەوتنی.

ئەویش بەکۆکردنەوەی ژمارەیەکی گەورەی هاوڵاتیان لەدەوری خۆیان و هەوڵدان بۆ گەیشتن بەدەسەڵات، یاخود بەلای کەم کارتێکردن لەسەر بڕیارە گرینگەکانی دەسەڵات.

مامۆستا (فرانسوا بوریلا)، سێ ڕەگەزی داناوە بۆ هەر حزبێکی سیاسی، پێویست دەکات ئەو ڕەگەزانەی تێدا بەدی بێت، ئەوانیش:

١- بوونی کۆمەڵێکی ڕێکخراو کە توانای دەربڕینی داواکاریەکانیان هەبێت.
٢- بوونی بەرنامەیەك پەیوەندی بەسیاسەتی حکومەتەوە هەبێت.
٣- بوونی چالاکی، ئامانجی گەیشتن بێت بەدەسەڵات.

ب) پێناسەی حزب لەڕوانگەی هزری مارکسییەوە.

ئەم ڕێبازە پێناسەی حزب دەکات کە: ڕێکخستنێکە، ئەندامە چالاکەکانی چینێکی دیاریکراو یەکدەخات، دەربڕین لەبەرژەوەندییەکانیان دەکات، لەگەڵ ڕابەرایەتی کردنیان لەململانێی چینایەتیدا.

هەروەها پێناسەی حزبی کۆمۆنیستی دەکات بەوەی: پێشڕەوی چینی زەحمەتکێشانە، خەبات دەکات لەپێناو نەهێشتنی چەوساندنەوە بەهەموو شێوەو جۆرێك، ئامانجی گەیشتنە بەدەسەڵات و بونیادنانی سیستمی دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریایە.

چەمکی حزب لای هزری سۆسیالستی، حزب نوێنەری چینێکە، تیایدا جەخت لەسەر پێکهاتە کۆمەڵایەتیەکەی دەکات، لەگەڵ پەیوەندییە ئابوریەکانی ئەندام و پلەدارانی بەپێی ڕێزبەندی کۆمەڵایەتی.

حزب لەهزری مارکسیدا، بەشێکە لەچینێکی دیاریکراو، بەڵکو بەشێکی پێشکەوتوو یاخود پێشڕەوی چینەکەیە، حزبی شۆڕشگێر یان کرێکاری پشت بەچینی کرێکاری دەبەستێت ونوێنەرایەتی بنکە جەماوەرییەکەشی دەکات.

دووەم: ڕەگەزە سەرەکیەکانی حزب: (١١)

بیرمەندی ناسراو (ئەنتونیوگرامشی) بۆ چوونی وایە، بوونی حزب پێویستی بە سێ ڕەگەزی بنچینەیی هەیە:

١. ڕەگەزی فراوانبوون و بڵاوبوونەوە، کەسانی ئاسایی بگرێتەوە، بەشێوەیەکی ڕێکخراوەیی کاربکات وباوەڕیشی بەبیروباوەڕەکەی بکرێت.
٢. ڕەگەزی سەرەکی لەحزب یەکگرتنە لەنێوان بەشەکانی، هەموو هێزەکانی لەبواری نەتەوەیی کۆبکاتەوەو کارایانیش بکات.
٣. ڕەگەزی ناوەڕاست کە هەردوو ڕەگەزی یەکەم و دووەم بەیەك دەبەستێتەوە لەهەردوو ڕووی مادی و مەعنەویدا.

هەر حزبیکێشی بەڕێژەیەکی سنوردار بەدی دێنێت لەنێوان ئەو ڕەگەزانە (جوزینی لابالومبار) لەکتێبەکەی بەناوی (حزبە سیاسییەکان وگەشەکدنی سیاسی) ساڵی ١٩٦٦، ئاماژە بۆ چوار ڕەگەز دەکات دەربارەی دروستبوونی حزب، ئەوانیش:

١. بوونی ڕێکخراوێکی هەمیشەیی، واتە حزب خەسڵەتی بەردەوامی هەبێت بەشێوەیەکی ڕێژەیی، بەو مانایەی درێژە بەبوونی بدات تاپاش مردنی سەرکردەکانیشی.
٢. ڕێکخراوێکی هەمەلایەن و تەواو بێت، بەواتای، هەیکەلە ڕێکخراوییەکەی لەلوتکەوە (ناوەند) تابچووکترین ڕێکخراو (خوارەوە) بوونیان هەبێت،
٣. ڕاستەوخۆ روو لەبەکارهێنانی دەسەڵاتی بکات، لەسەر هەردوو ئاستی ناوچەیی و نیشتمانی.
٤. بنکەی جەماوەی فراوانی هەبێت.

د. تاریق ئەلهاشمی – ئاماژە بۆ چەند ڕەگەزێك دەکات کە پێویستە لەحزبدا بوونی هەبێت، وەك:

أ) یەکگرتوویی لەنێوان بەرژەوەندی و بنەماکان.

ب) یەکگرتوویی ڕێکخستن.

ج) سەرکردایەتیەکی یەکگرتوو.

د) گەیشتن بەدەسەڵات.

بەڵام دەکرێ هەموو ئەو خەسڵەتە بنچینەییانە لەچەند خاڵێك کۆبکرێنەوە کە تایبەتمەندی بەحزب دەدات و دواتریش پێناسەیەکی تەواومان دەس بکەوێت.

گرینگترین ئەو ڕەگەزانەش:

١- ئایدیۆلۆژیاو بنەما هزریو سیاسییەکان
٢- ڕێکخستن وهەیکەلی ڕێکخراوەیی
٣- پشتگیری جەماوەری
٤- سەرکردایەتیەکی ڕێك وپێك.
٥- بەرنامەو پێڕەوی ناوخۆی حزب.

بۆیە لەچوارچێوەی ئەوخەسلەت و ڕەگەزانە، دەکرێ پێناسەیەکی هەمەلایەن بۆ حزبی سیاسی دابرێژین:

(حزب بریتیە لەڕێکخستنێکی سیاسی، ڕەنگدانەوەیە بۆ بەرژەوەندییەکانی چەند هێزێکی کۆمەڵایەتی دیاریکراو، بەرنامەیەکی سیاسی هەیە، بەهۆیەوە هەوڵدەدات ڕای گشتی پشتگیری بکات و بگاتە دەسەڵات.

سێیەم: تیۆری و تێڕوانینەکان بۆ دروست بوونی حزبی سیاسی:(١٢)

دەربارەی سەرەتاکانی دروست بوونی حزبە سیاسییەکان، لەنێوان توێژەران بیروبۆچوونی زۆر جیاواز هەیە، هەوڵدەدین بەکورتی باسیان بکەین:

١. تێۆری دەزگا گەرا : هەر لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە، ژمارەیەك روناکبیرو توێژەری وەك(موریزئای، ئۆستەر مۆرسکی، روبارتو میشال، ماکس فیبەر)

هەواڵنامەی کتێب

گرینگیان بەتوێژینەوەکان داوە دەربارەی پێکهێنان و دروست بوونی حزبە سیاسییەکان، وەك شێوەیەکی ڕێکخراوەیی، ئەو توێژینەوانە ڕۆڵێکی ناوەندییان بۆ ڕێکخستن داناوە، تێڕوانینی ئەو توێژەرانە بۆ حزبە سیاسییەکان وەك دامەزراوە سیاسییەکانی دەوڵەت بووە، دیارە ئامانجیشیان گەیشتن بووە بەدەسەڵات.

توێژینەوەکەی (موریس دیڤرجیە) ساڵی (١٩٥١) گرینگی بەلایەنی ڕێکخراوەیی حزبەکان داوە، لەسەر ئاستی ناو خۆیی بوو بێت یان ستراکتۆری حزب.

٢. تیۆری ململانێی مێژوویی: کاتێ حزبێکی سیاسی پێکدێت ئەو حزبە بەرژەوەندییەکانی لایەنێك دەنوێنێ دژی لایەنێکی دیکە، بۆیە حزبە سیاسییەکان دەبنە ئەنجام بۆ ئەو ناکۆکی و ململانێیانە.

هەر بەپێی بوونی ململانێی دوولایەنی، (موریس دیفرجیە) تیۆرییەکی لەژێر ناوی (جووت بوونی دووانەیی) خستەڕوو، واتە حزبەکان پێکدێن لەئەنجامی ململانێی نێوان (دوانەییەکان)، لەم بارە (دوفرجیە) زنجیرە دووانەیییەکی خستەڕوو، کەدەکرێ بەرەو ڕووی یەك ببنەوە، وەك:

لەڕووی سیاسییەوە (پاشایەتی بەرامبەر کۆماری)

لەڕووی کۆمەڵایەتیەوە (کرێکاران بەرامبەر بورژوازی)

لەڕووی ئابوریەوە (زۆرداران بەرامبەر ئازادیخوازان)

لەڕووی ئاینییەوە (ئایینداران بەرامبەر عیلمانیەکان)

٣. هۆکاری سایکۆلۆژی: لایەنگرانی ئەم ئاراستەیە نێوان رەفتارو هەڵس و کەوتە مرۆییەکان لەگەڵ ویست و ئارەزووە زگماکیەکان بەیەك دەبەستنەوە، نموونەی پێویستی مرۆڤ بەبایەخپێدان و پەیوەندی بەکۆمەڵەوە، هەروەها ناکۆکی و ململانێ لەگەڵ کەسانی دیکە دیارە، گردبوونەوەی ناوکۆمەڵ، هەستێك بەئاسودەیی دەبەخشێتە مرۆڤ.

٤. هۆکاری ئایدیۆلۆژی: لایەنگرانی ئەم ئاراستەیە دەرکەوتنی حزبە سیاسییەکان بۆ دەرکەوتنی ئایدیۆلۆژیا دیموکراسیەکان دەگەڕێننەوە لەگەڵ پەرەسەندنی ژیانی

کۆمەڵایـەتی و گۆڕانـە سیاسـییەکان، ئـەو هـەل و مەرجـەبووە بـەهۆی دروسـت بوونی پەرلەمان وفراوانبوونی سنووری دەنگدان.

٥. تێڕوانینی – پەرەسەندنی سیاسی -: ئەم بیرۆکەیـە لەتیۆرییـەکانی پەرەسـەندنی ئابوورییـەوە وەرگـیراوە، بۆیـە دروسـت بـوونی حزبـە سیاسـییەکان بـە دیـاردەی تازەگـەریێتی دەبەسـتێتەوە لەسـەر بنـەمای ململانێیـەکان بیرۆکـەی بەسـتنەوەی نێوان ئاستی پەرەسەندنی سۆسیو – ئابوری لەگەڵ دیموکراسییەت دێتە پێشـەوە، بەبەچـوونی لایـەنگرانی ئـەو ئاراسـتەیە، حزبـە سیاسـییەکان لەمیانـەی گواسـتنەوەی نێـوان سیسـتمێکی سیاسـی کـۆن بـۆ سیسـتمێکی سیاسـی هاوچـەرخ دروست بوونە.

ئـەویش کـاتێ کۆمـەڵگاکان دەسـتیانکرد بەڕێکخسـتن و دانـانی بنـەماو شـێوازی دیموکراسیانەش هاوکار بێت کە کەبانگەواز بۆیەکسانی لەمافە مـەدەنی و یاسایی و سیاسییەکان دەکات، هەروەها داوای پەرەسەندن و پارێزگاریکردن لەمافە ئابوریـەکان دەکـات، هـەر لەمیانـەی پەرەسـەندنی کۆمەڵگـەو پەیوەندییـە کۆمەڵایەتیـەکان، ئـەوا حزبـە سیاسـییەکان وەك چـالاکیەکی کۆمەڵایـەتی سیاسـی دەرکـەوتوون لـەپێناو بەدیهێنانی پێداویستیە سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیەکان.

٦. تێڕوانین بۆ بیرۆکـەی فەرمانگـەرایی: ئـەو بیرۆکەیـە ئـەرکی حزبـە سیاسییەکان لەناوکۆمەڵگە زەقدەکاتـەوەو چالاکیەکانیشی دەبنـە بەشێك لەچالاکی کۆمەڵگە، هەروەها جەختی لەسەر لایەنی کۆمەڵایەتی حزبەکان کردۆتـەوە وەك هۆکـار بـۆ شەرعیەت و دیموکراسییەت.

شارەزا لەم بوارە (لافو) لەتوێژینـەوەکانی دەربـارەی بیرۆکـەی فەرمانگـەرایی وەك هۆکارێك بۆ تێکەڵبوون و یەکگرتنی کۆمەڵایەتی تەماشای کـردووە، بـەڵام (ئوبیشـال) وەك ئەرکێك، (لارسون)یش وەك ئامراز بـۆ پەرەسـەندنی تاکـەکانی کۆمەڵگـە باسـیان کردووە.

٧. تێڕوانینـی – دابـەش بوونـە کۆمەڵایەتیـەکان : هەریـەك لەنووسـەران (سـتاین روکان، لیست) لەکتێبەکەیان ساڵی (١٩٦٧) تیۆری دابەشبوونە کۆمەڵایەتیـەکانیان

کتێبخانەی هەولێر

خستەڕوو، تێڕوانینی دابەش بوونە کۆمەڵایەتیەکان نموونەی بیروبۆچوونی بونیادی فەرمانگەرایی لەگەڵ تیۆرییەکەی (موریس دیفرجیە) کۆکردۆتەوە.

لەوکۆکردنەوەیە چوار چێوەیەکی شیکاریان خستۆتە روو، هەموو دووانەییە ئەزمونیەکان کەدابەش بونە لەسیستمێکی دیاریکراودا باسکراون، هەروەها باسی چوارجۆر دابەشبوونی بنچینەییان کردووە، ئەوانیش: ناوەند (ژینگە - دەوڵەت — کلیسە)، چینی سەرەتایی (لاوەکی)، کرێکاران، خاوەن کار.

بەبۆچوونی (ستاین) حزبەسیاسییە هاوچەرخەکان بەهۆی زنجیرە دابەش بوونێك کەروویانداوە، مێژووی وڵاتانی ئەوروپایان پێکهێناوە لەسەدەی نۆزدەهەم.

چوارەم:پۆلینکردنی حزبە سیاسییەکان : (١٣)

أ) شارەزای ئەم بوارە (مۆریس دیڤرجیە) رێکخراوی حزبی دەکاتە بنچینەی پۆلینکردنی حزبە سیاسییەکان، لەسەر ئەم بنەمایە حزبەکان بەسەر دوو دەستە دابەش دەکات، ئەوانیش حزبە تایبەتیەکان و حزبە جەماوەریەکان.

١- حزبە تایبەتیەکان:

بەبۆچوونی — دیڤرجیە — حزبە تایبەتیەکان یەکەمین ئەو حزبانەن کە لەئەوروپای رۆژئاوا سەریان هەڵداوە، ئەنجومەنەکانی یاسادانانی بەسەرچاوەی سەرەکیان دادەنرێت، ڕەگ و ریشەیان بۆ بەگشتی کردنی مافی دەنگدان دەگەڕێتەوە، دروست بوونیانیش هاوکاتە لەگەڵ پەرەسەندنی مافی دەنگدان بۆ هەمووان، کەزیاتریش لەچین و توێژەکانی ئەریستوکرات و بورژواکانی کۆمەڵگە پێکهاتوون.

٢- حزبە جەماوەریەکان:

ڕەگ و ڕیشەی حزبە جەماوەرییەکان بۆ پەرەسەندنی مافی دەنگدان لەکۆمەڵگە رۆژئاواییەکان دەگەڕێتەوە، ئەم حزبانە لەتەوژمەکانی دەرەوەی پەرلەمان سەرچاوە دەگرن.

حزبە جەماوەریەکان سێ مۆدیلی سەرەکیان هەیە، ئەوانیش: حزبە سۆشیالستەکان، حزبە کۆمۆنیستەکان، حزبە فاشیستەکان.

ب) سیاسەت زان (جۆن شارلو) حزبە سیاسییەکان بەسێ جۆر دەخاتە ڕوو، کەبریتین لە:

١. حزبی پیاو ماقول و خانەدان: ئەوانی خاوەن سەرمایەو پێگەی کۆمەلایەتین.

٢. حزبی تێکۆشەران، ئەو حزبانەی بایەخی گەورە بەئەندام ولایەنگرانیان دەدەن، ئەوانی ئابونە دەدەن ولەچالاکیەکانی حزب ڕۆڵ دەبینن، ئەوانە کارتێکردنی گەورەیان دەبێت لەسەرکەوتنی حزب و بڕیارەکانی.

٣. حزبی گردبوونەوە، ئەو حزبانەی گرینگی بەدەنگدەران دەدەن، ئەو دەنگدەرانەی پشتگیری لەحزب دەکەن لەماوەی پرۆسەی هەڵبژاردن، ئەوانە حزبی چینایەتی نین، ئامانجیان ئامادەکردن و تەیارکردنی دەنگدەرانە، لەچین و توێژە پیشەییە جیاوازەکانی ناوکۆمەڵگە.

ج) د. سالح جەواد و عەلی غالب، پشتیان بەدوو پێوەری سەرەکی بەستووە بۆ پۆلین کردنی حزبە سیاسییەکان، ئەو دوو پێوەرەش بریتین لە: پێکهاتەی ناوخۆیی حزب، لەگەڵ ڕەگەزە بنچینەییەکانی حزب.

بەپێی پێوەری یەکەم، حزبەکان پۆلین دەکرێنە سەر:

١. حزبە سیاسییە ناناوەندییەکان (حزبە لیبرالەکان لەئەوروپا)

٢. حزبە سیاسییە ناوەندییەکان (حزبە ئایدیۆلۆژییە کۆمۆنیستەکان)

٣. ئەو حزبانەی پشت بەپەیوەندییە ستوونیە ناوخۆییەکان دەبەستن (حزبە فاشیستەکان).

بەڵام بەپێی پێوەری دووەم حزبە سیاسییەکان پۆلین دەکرێنە سەر:

١. لەڕووی پێکهاتەی کۆمەڵایەتییەوە (بورژوازی) کرێکاری، جوتیاری).

٢. لەڕووی ئایدیۆلۆجیاو ئامانجە سیاسییەکانەوە (حزبە رادیکالە فاشیستەکان، حزبە بورژوازییە لیبرالەکان، حزبە سوسیالست و دیموکراسییەکان، حزبە مارکسیەکان)

٣. لەڕووی فەرمان و پێگەی لەسیستمی سیاسی (حزبە بەدەسەلاتدارەكان، حزبە ئۆپۆزیسیونەكان).

٤. لەڕووی پێكهاتەی ناوخۆیی، (حزبە ئۆتۆكراسییەكان، حزبە دیموكراسییەكان)

د) توێژینەوەیەكی دیكە، حزبە سیاسییەكان پۆلین دەكاتە سەر:

١- حزبە پراگماتیكەكان.

٢- حزبی كەسەكان

٣- حزبی كادیران

٤- حزبە جەماوەریەكان

پێنجەم: ڕۆڵی سیاسییەكان لەكۆمەڵگەدا: (١٤)

حزبە سیاسییەكان بەچەندین ئەركی سەرەكی هەڵدەستن لەناو كۆمەلگای دیموكراسیدا، وەك:

كۆكردنەوەو دارشتنی پێداویستیەكان، ئەوانی خواستی ئەندامان و لایەنگران دەنوێنێ.

هەستان بەچالاكیە كۆمەلایەتیەكان و رۆشنبیركردن و هۆشیار كردنەوەی دەنگدەران، هەروەها هاولاتیان بە شێوەیەكی گشتی دەربارەی سیستمی سیاسی.

پێكەیاندن و هۆشیار كردنەوەی جەماوەرو خولقاندنی بەها سیاسییەكان.

پەیداكردنی هاوسەنگی لەنێوان پێداویستی و داخوازییە ناكۆكەكان و گۆڕینیان و سازدانی ڕێبازێكی سیاسی گشتی.

جولاندن و كاراكردنی تاكەكانی كۆمەڵ بۆ بەشداریكردن لەبڕیارە سیاسییەكان.

خولقاندنی شێوازو هۆیەكانی گەیاندنی بیروڕای گشتی هاولاتیان بەدەسەلات.

دیاریكردن و ئامادەكردنی پاڵێوراوان بۆ ئەنجومەنی نوێنەران.

چاودێریكردنی دەسەلاتی جێبەجێكردن و دامەزراوەكانی حكومەت.

هەواڵنامەی کتێب

حزبە سیاسییەکان بۆ ئەوەی بتوانن بەرۆڵ و ئەرکی خۆیان هەستن، پێویستیانبەدەستەبەری دەستوری و یاسایی دەبێت بۆ ئەوەی مافەکانیان زامن بکات، کە ئەم بوارانە دەگرێتەوە:

- ئازادی کاری رێکخراوەیی و سیاسی.
- ئازادی خۆهەڵبژاردن.
- ئازادی کۆبوونەوەو رادەربڕین
- رکابەری پاك و بێگەردی نێوان لایەنە سیاسییەکان و دەسەڵات.
- دابینکردنی بنەمای فرەیی.
- هاوتایی و یەکسانی دەرفەتەکان و نەبوونی جیاوازی

شەشەم: پێناسەی رێکخراو(١٥):

قەوارەیەکی رێك و پێکە، ئامانجی جیبەجێکردنی چەند ئامانجێکی دیاریکراوە.

ئەو قەوارەیە خاوەن کەسایەتیەکی مەعنەوییە.

پێناسەی رێکخستن:

پرۆسەیەکە لەرووی ئەرك و فەرمانەوە جیاوازی لەنێوان بەشێك وبەشێکی دیکە دەکات، لەهەمان کاتدا پێکهاتەیەکی تەواو لەپەیوەندییە فەرمانیەکانی ناو قەوارە گشتیەکە دروست دەکات.

سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی یەکەم

١- گۆڤاری (الهدف ٢٠٠٠) ساڵی دووەم، ژمارە (٧٥) ١٩٧٥، چاپی القاهرە، مۆسسە الاهرام، ص١٤٩٢

٢- الفكر التنقيمی – أفراد، د. عامر الكبيسی – دمشق – گ/٢٠٠٩ص١٥

٣- الاداره العامه بمنقور مقارن، فدل هيدی، ترجمه محمد قاسم القزيونی، دار المستقبل للنشرو التوزيع – عمار، ١٩٨٩ص٩٨

٤- الاداره العامه نحو اتجاه مقارن الهيئه العامه للكتاب – ١٩٧٩ – ص٢٠٠.

٥- تگور الفكر السياسی، د. احمد شبلی، الدار الجامعه بيروت/١٩٨٥ ص٣٦

٦- نصوص من الفلسفه الصينيه القديمه – لاوتزو – ترجمه هادی العلوی دار أبن رشد – بيروت – ١٩٨١ ص٢٤

٧- حكمه الصين – فؤاد محمد شبل – جزو أول، دار المعارف بمصر، ١٩٦٨ ص٦٧.

٨- الفكر التنقيمی – د. عامر الكبيسی – سەرچاوەی پێشو – ص٢٧

٩- سایتی www. Facebook.com

١٠- الشيوعيه العلميه – معجم – دار التقدم – موسكو/١٩٨٥ ص٢٠٣

- سەرهەڵدان و بەردەوامی حزبە سیاسییەکان لەرۆژئاوادا.

نووسینی/ حوجەتوڵلا ئەیوبی، وەرگێڕان/ئازاد وەلەد بەگ، چاپی١/٢٠٠٧ هەولێر/ل١٠٦

١١- العلوم السياسيه والاقتصاديه والاستراتيجيه، احمد الرشيدی وئاخرون گ١/٢٠١٣ القاهره ص٣٢

- سەرهەڵدان و بەردەوامی حزبە سیاسییەکان..سەرچاوەی پێشو ل٧٧

١٢- التعدديه الحزبيه فى الفكر الاسلامی الحديپ – دیندار شفيق الدوسكی – گ١/٢٠٠٩ – ص٢٦

١٣- سەرهەڵدان و بەردەوامی حزبە سیاسییەکان سەرچاوەی پێشو.

هەموو ئەمەی کتێب

- اتجاه الگلبه الجزائريين نحو صفحات الاحزاب السياسيه عبر شبكات التواصل الاجتماعی – ابتسام عليقی – رساله ماجستير/كليه العلوم الاجتماعيه والانسانيه – جامعه العربی بن مهدی – الجزائير (٢٠١٦-٢٠١٧) ص٧٥.
- الاحزاب السياسيه/د.گارق علی الربيع – جامعه بغداد/١٩٩٠ ص ب – المقدمه.

١٤- الاحزاب السياسيه والسياسه العامه والديمقراگيه التشاركيه، المعهد الديمقراگی الوگنی للشؤون الدوليه (NDI)/ ترجمه نور الّسعد ٢٠١١/لبنان.

- الاحزاب السياسييه (أهميتها – نشأتها – نشاگها) د.سعاد الشرقاوی جامعه القاهره – ٢٠٠٥/المبحپ الپالپ

١٥- فەرهەنگی، زاراوەكانی زانستە كۆمەڵایەتییەكان، د.ئەحمەد زەكی بەدەوەی، وەرگێڕانی بۆ سەرزمانی كوردی، محمد فاتح، چاپی١/٢٠٢١ – ئەكادیمیای كوردی – هەولێر ل٥٠٩

بەشی دووەم

دەرکەوتنی حزبە سیاسییەکان لەجیهاندا

١- شیکردنەوەیەکی گشتی: (١)

ژیانی سیاسی کۆنە لەگەڵ کۆنی جیهاندا، ململانێی سیاسیش لەگەڵ بوونی مرۆڤ لەسەر زەوی دەرکەوتووە، لەڕاستیشدا هەر تاکێکی مرۆڤ بەشێوەیەك کار دەکات و هەوڵی جێبەجێکردنی ئامانجەکان خۆی دەدات لەم ژیانە، دیارە لە کاروچالاکیەکانیشی کاریگەر دەبێت بەچەند هۆکارێك و وادەکات کە هەڵویستەکانی هەندێ جار ئەرێنی بێت و جاری واش هەیە نەرێنی بێت.

زانستی سیاسیەت لەژیانی مرۆڤ دەکۆڵێتەوە بەهەموو شێوەو دیاردەکانیەوە، بە تایبەت لەبواری دەسەڵات لەناوکۆمەڵگەدا، سیاسەت لەهەناوی مێژوودا سەری هەڵداوە، بۆیە پێویست دەکات بۆی بگەڕێینەوە، بۆ ئەوەی چۆنیەتی دروست بوونی کۆمەڵەو حزبە سیاسییەکان ڕووبنکەینەوە، دیارە توێژینەوەیەکی مێژوویی بەم جۆرەش، گرینگ و بنچینەییە بۆ تێگەیشتن لەو بابەتەی لەبەردەستە.

ئەو لێکۆڵینەوە مێژووییە چۆنیەتی دروست بوونی حزبە سیاسییەکان و دامەزراوەکانی دیکە دەردەخات، بێگومان هۆکارە کۆمەڵایەتی و ئابوری و هزرییەکان، ڕۆڵە سەرەتاییەکان دەگێڕن لەو جیاوازییانەی نێوان خەڵك کەلەبوارەکانی بیرو باوەڕو هەڵوێستەکاندا هەیەو دەبنە هۆی ئەوەی گەلێك بەسەر چەندین کۆمەڵی جیاوازدا دابەش بکرێت.

خراپ دابەشکردنی سەروەت و سامان، کۆکردنەوەی لای کەسانێك و مانەوەی زۆربەی تاکەکانی کۆمەڵ لەباری هەژاریدا، سەرچاوەیەکی گرینگ و بەردەوامی جیاوازیەکانەو لەئاکامیشدا دابەش بوونیان و ڕوودانی ململانێیەکان لەناویاندا.

ئەو ناکۆکی و جیاوازیانە لەنێوان دوو هێزدا ڕوودەدەن، هێزێکی خاوەندارو دەسەڵاتدارو دەوڵەمەندو ساماندار، لەلایەکی دیکەوە هێزێکی کۆیلەو هەژارو بێ دەسەڵات، ئەو حاڵەتە هۆکارێك بوو لەگەورەترین هۆکارەکانی دروست بوونی حزبە

سیاسییەکان، شان بەشان حاڵەتی چەوساندنەوەی نەتەوەیی و رۆڵی هزرو بیرو باوەڕو نەریت و جیاوازییە ئاینی و ڕەگەزییەکان.

هەروەها ڕەنگە زۆرداری دەسەڵات و پاوانکردنی لەپێناو دەسکەوت و داهاتەکان بۆ بەرژەوەندی کەمایەتیەك و بێ ڕەچاوکردنی بەرژەوەندییە گشتیەکان یاخود بەرژەوەندی زۆرینە، دیارە ئەویش هۆکارێکە دەچێتەپاڵ هۆکارەکانی دیکەی دروست بوونی جیاوازی سیاسی و حزبی بەمەبەستی گۆڕینی ئەو دەسەڵاتە.

بەردەوام لەڕابردوو ئێستاشی لەگەڵدا بێت، جەماوەر کار دەکات بۆ گۆڕینی رژێمە ملهوڕەکان، ئەوانی نوێنەرایەتی ئاوات و ئامانجەکانیان ناکەن و هەست بە ئێش و ئازارەکانیان ناکەن.

ئەو وێنانەی خستمانە روو لەگەڵ جیاوازییان بەشێوەیەکی ڕێژەیی، بەشدارن لەدروست بوونی حزبە سیاسییەکان، بەڵام ئەوەی گومانی تیادانیە حزبە سیاسییەکان لەکۆندا حزبی هزرو بیروباوەڕ بوونە، لەگەڵ گۆڕانی بارودۆخی ژیان، شێوازی ململانێ سیاسییەکانیش گۆڕانی بەسەرداهات و حزبی بەرژەوەندییەکان دروست بوون.

٢- بیرو بۆچوون دەربارەی دروست بوونی حزبەکان: (٢)

بوونی جیاوازی توند لەنێوان توێژەران دەربارەی چەمکی حزبە سیاسییەکان حالەتێکی ئاساییە، جیاوازیەکان لەبەشێکی گەورەیدا ڕەنگدانەوەی جیاوازیەکانە لەئاست ڕەسەنایەتی و بنچینەکانی دیاردەی حزبی و سەرەتاو چۆنیەتی سەر هەڵدانیەتی، چونکە ئەوانی چەمکە فراوان و پان و پۆڕەکەی حزبی سیاسییان پێ باشە بەو پێیەی کەهەموو جۆرە گردبوونەوەیەك دەگرێتە خۆی و پەیوەستە بەپیادەکردنی دەسەڵات یاخود ململانێ لەسەر دەسەڵات، ئەوانە لەڕاستیدا بۆ چوونەکەیان دەربڕین لەچەمکێك دەکات کەدیاردەکە لکا بێت بەڕووداوە سیاسییەکانەوە هەر لەکاتی سەر هەڵدانیەوە تاوەکو ئەمڕۆ.

ئەگەرچی ئەوانەی چەمکی حزبی سیاسییان لەسنورێکی دیاریکراودا پێ باشە، ئەوانە بەزۆری دیاردەکە دەبەستنەوە بەدەرکەوتنی ئەنجومەنـەکانی نوێنەرایەتی و یاسادانانو سیستمەکانی هەڵبـژاردن، لەدوایشـدا بـۆ چـوونەکانی ئـەو توێژەرانـە دەربڕینێکـە لەچـەمکێك کەسـەرهەڵدانی حـزب تـەنها پەیوەسـت دەبێـت بەسـنوری ئەوروپاوە، کەدەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم.

ئەگەرچی ئەم بۆ چوونەی دوایی دەربارەی حزب و دیاردەی حزبایەتی لەنووسینە کلاسیکیەکانی رۆژئاوادا بۆ ماوەیەکی زۆر باو بووە، ئـەوا سـەرهەڵدان و پەرەسـەندنی حزبە سیاسییەکان لەدەرەوەی سنوری هەردوو کیشوەری ئـەوروپاو ئەمـەریکای باکور لەسـەدەی بیسـتەمدا، هـەروەها لەکیشوەرەکانی ئاسـیاوئەفریقیاو ئـەمریکای لاتینـی، لەپێشـەوەی ئـەو هۆکارانـە بـوون کـەوایانکرد توێـژەران بەچـەمکە ئاسـاییەکانیاندا بچـنەوە دەربـارەی حـزب و دیـاردەی حزبایـەتی، بـەجۆرێکیش کـە لەگـەڵ رووداو پەرەسەندنە نوێیەکاندا گونجاوبن.

دەکرێ ئەو راڤەو لیکدانەوەیەی کە بۆ دیـاردەی حزبایـەتی کـراوەو بەسـتراوەتەوە بـەژیانی پەرلـەمانی، بـۆ گفتوگۆکـانی(مـاکس فیبـەر) بیگێرینـەوە دەربـارەی پەرەسەندنی حزبەکان لەدەوری گروپە پەڕلەمانیەکانـدا، هەروەها بەدواداچوونی - فیبەر – بۆ ئەو حالەتەی ناوی لێنـاوە (پـەیرەو کارە دڵسۆزەکانی ئەریستوکراتیەت) بـۆ حزبـەکانی پیـاو مـاقوڵ و خانـەوادەکان، هـەروەها سـەرهەڵدانی بیرۆکـەی (دیموکراسیەتی میللی) یان جەماوەری.

(مـۆریس دیفرجیـە) لەکتێبەکـەی حزبـە سیاسـییەکان، جـەختی لەسـەر ئـەو تێروانینە کردۆتەوەو (لەبنەڕەتیشدا) ئەو تیۆرییەی دەخرێتە پاڵ کە نێـوان گەشـەی حزبەکان و پەرەسەندنی پەرلەمان و گەشەکردنی دەنگدەران بەیەك دەبەستێتەوە.

(دیفرجیـە) وای بـۆ دەچێ کەگەشـەکردنی حزبـەکان یەکـەمین جار بـەپێکهاتنی چـەند بـاڵێکی نـاو پەڕلـەمان دەسـتی پێکـردووە، پاشـان ڕێکخسـتنی لیژنـەکانی

هەڵبژاردن ولەدوایشدا دروستبوونی پەیوەندییە هەمیشەییەکان لە نێوان ئەو دوو ڕەگەزە.

هەر یەك لە(ماکس فیبەر) و لە(موریس دیفرجیە) کۆکن لەسەر ئەوەی بڵێن کە باڵەکانی ناو پەرلەمان و کۆربەندە سیاسییەکانی بژاردەی کۆمەڵ، ئەوانی بەر لەحزبەکان پێکهاتوون، ئەوانە حزبی سیاسی نەبوون بەو مانایەی زاراوەکەی بۆ بەکار دەهێنرێت.

٣- دروست بوونی حزبە سیاسییەکان: (٣)

(موریس دیفرجیە) مێژووی ڕاستەقینەی حزبەکان بۆ ساڵی (١٨٥٠) دەگەڕێنێتەوە، بە بۆ چوونی ئەو لەو سەردەمە لەهیچ و لاتێکی جیهان (تەنها ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا نەبێت) حزبی سیاسی بەمانا سەردەمیەکەی نەناسرابوو، بەڵکو لەو کاتانەدا چەند جیاوازییەك لەبیرو بۆچوونی تاکەکاندا بوونی هەبووە لەگەڵ بوونی چەند گروپێکی هزری و پەرلەمانی، بەڵام لەڕاستیدا حزبی سیاسی بوونی نەبووە بەمانا ڕاستیەکەی.

لەنێوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا ئەو حزبانە لەناو زۆربەی نەتەوە شارستانیەکان بەدەرکەوتن، لەکاتێکدا لەچەند ولاتێکی دیکەدا لەهەوڵی لاسایکردنەوەیاندا بوونە.

لێرەدا پرسیارەکە ئەوەیە، چۆن لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم تاناوەڕاستی سەدەی بیستەم ئەو گواستنەوە گەورەیە روویدا؟

بەشێوەیەکی گشتی دەردەکەوێت کەگەشەکردنی حزبەکان پەیوەستە بەگەشەکردنی دیموکراسییەت، واتە فراوان بوونی بواری دەنگدان و هەڵبژاردن، هەروەها دەسکەوتە پەرلەمانیەکەو رادەی پەرەسەندنی پرۆسەی سیاسی، واتە چەندی ئەندامانی ئەو دامەزراوانە هەستیان کرد بەپێویستی گربوونەوەو خۆ ڕێکخستن، لەگەڵ بەدیهاتنی سازان و هاوشێوەیەتی لەنێوانیاندا، ئەویش بەمەبەستی

کارکردن بەشێوەیەکی کۆمەڵایەتی و چەندی پێویست بەوە بکات درك بەبیروڕای دەنگدەران بکرێت لەلایەن لیژنەکانی هەڵبژاردن بۆ ئەوەی توانای ناسینی پالێوراوانیان هەبێت.

کەواتە دروست بوونی حزبەکان پەیوەست بووە بەدروست بوونی گروپ و لیژنە پەرلەمانیەکان، لێرەدا باس لەهەردوو شێوازی دروست بوونی حزبە سیاسییەکان دەکەین:

یەکەم//

دروست بوونی حزبەکان لەناو پەرلەمان:

وا دەردەکەوێت کەپرۆسەی پێکهاتنی حزبەکان کارێکی ئاسان بوو بێت، بۆ یەکەم جارگروپێکی پەرلەمانی پێکدێت، پاشان لیژنەکانی هەڵبژاردن دەردەکەون و لەکۆتایشدا پەیوەندییەك لەنێوان ئەو دوو لایەنە دروست دەبێت.

بەڵام لەڕاستیدا ئەو بۆ چوونە بەو سادەییەو بەو شێوە تێۆرییە نیە، بەلکو بەهۆی چەندین دیاردەی ناڕاستو گەندەڵی و هەڵس و کەوتی شاراوە لەپەیوەندی و مامەڵەی نێوان کەسەکان، کارەکە دەشێوێت و دوور دەبێت لەپاکی و بێگەردی.

گروپەکانی ناو پەرلەمان پێش لیژنەکانی هەڵبژاردن لەدایك بوونە، هەروەها ئەنجوومەنە سیاسییەکان لەو وولاتانە (مەبەست و لاتانی ئەوروپایە) پێش هەلبژاردنەکان دروست بوونە، لەم بارەدا دەکرێ بوونی گروپی پەرلەمانی وێنا بکرێت لەناو ئەنجومەنێکی ئۆتۆکراسی، هەروەك بوونیشی لەناو ئەنجومەنێکی هەڵبژێردراو هەبوو بێت.

راستیەکانیش ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کەململانێ لەنێوان توێژوگروپەکان، بەشێوەیەکی گشتی لەناو هەموو ئەو ئەنجومەنانە دەرکەوتوون، ئەگەر میراتی بوون بن یاخود دروستکراو، ئەگەر ئەو ئەنجومەنانە ئەنجومەنی پیرانی کۆنی رۆمان بوو بێت یانیش ئەنجومەنی (دیت)ی کۆنی پۆلۆنیا.

بۆ یەکەم جار وادەردەکەوێت کەبوونی بیروباوەڕو ڕێبازێکی سیاسی یەکگرتوو، بزوێنەری بنچینەیی بن لەپێکهاتنی گروپەکانی ناو پەرلەمان، بەڵام راستیەکان بەردەوام ئەو گریمانەیە ناسەلمێنن، بەزۆریش وادەردەکەوێت کەدراوسێتی لەڕووی جوگرافیەوە (دوو وڵات) یاخود ویستی بەرگریکردنی بەکۆمەڵ (کاتی رووداوەکان) هاندەری یەکەم بوونە، بەڵام بیروباوەڕیش رۆڵی گێڕاوە.

لەهەندێ وڵاتدا گروپە سەرەتایی و یەکەمەکانی پەرلەمان، گروپی خۆجێی بوون، دواتر گۆڕانیان بەسەرداهات و بوونە کۆمەڵەیەکی بیروباوەڕ هەڵگرو خاوەن ڕێبازێکی سیاسی، دروست بوونی حزبەکان لەناو ئەنجەمەنی یاسادانانی فەرەنسا ساڵی (١٧٨٩) باشترین نموونەی ئەو بۆ چوونەیە، هەروەك لەم شیکردنەوەیە دەردەکەوێت: لەنیسانی (١٧٨٩) نوێنەرانی گوندەکان لەئەنجومەنی گشتی فەرەنسا، گەیشتنە ناوچەی فەرسای (شوێنی کۆبوونەوەی ئەنجومەن)، ئەوانە لەناو ئەنجومەن هەستیان بەجۆرێك لەنامۆیی و ئاوارەیی دەکرد، بۆیە لەگەڵ نوێنەرانی دیکەی ناوچە دوورەکان دەستیان بەگردبوونەوە کرد بۆ خۆڕزگارکردن لەو هەستە، لەهەمان کاتدا کاریان دەکرد بۆ بەرگریکردن لەبەرژەوەندی ناوچەکانیان.

یەکەم دەست پێشخەری لەم بارەوە لەلایەن نوێنەرانی ناوچەی (ئەلبرتون)ەوە دەستی پێکرد، کەهۆلی قاوەخانەیەکیان بەکرێ گرت و دەستیان کرد بەکۆبوونەوەی رێکوپێك تیایدا، لەمیانەی ئەو کۆبوونەوانە بۆیان دەرکەوت کە رێککەوتن، لەبیرو باوەڕیان تەنها کێشەی ناوچە ناوخۆییەکان ناگرێتەوە، بەڵکوکێشە بنچینەییەکانی سیاسەتی نیشتمانیش دەگرێتەوە، بەم جۆرە یانەی – ئەلبرتۆن – ڕێبازێکی ئایدیۆلۆژی گرتەبەر.

کاتێ کۆمەڵەی نیشتمانی لەناوچەی فەرسای گوازرایەوە بۆ شاری پاریس، یانەکە سەرەتا لەکارەکانی وەستا بەهۆی نەبوونی شوێنی کۆبوونەوە، بۆیە ناچار بوون ژورێکی نانخواردن لەکلێسەیەك بەکرێ بگرن (کلێسەی یەعقوبیەکان)، بەو هۆیەوە

کلیسەکە ناوی لەمێژوودا تۆمارکرا، زۆرینەی خەڵك ناوی یانەی – ئەلبرتون – یان لەبیرکردو یانەی – یەعقوبیەکان – لەهەموو لایەك ناسرا.

هەر بەهەمان شێوە گروپێك (کوتلە) لەژێرناوی (یانەی جیروندییەکان) پێکهات لە کۆمەڵە کەسێکی ناوچەیەك و پاشانیش بوونەڕێبازێکی سیاسی (٤).

لەدەستوری فەرەنسای ساڵی (١٨٤٨) چەندین گروپ (کوتلە) باسیان هاتووە، وەك: گروپی کۆشکی نیشتمانی، گروپی پەیمانگا، گروپی شەقامی بوایتە، گروپی شەقامی کاستیلفیون، گروپی شەقامی هەرەمەکان.

لەئەلمانیا، لەناو پەرلەمانی – فرانکفورت – دەکرێ چەندین گروپ (کوتلە) بژمێرین، لەوانە: گروپی قاوەخانەی میلان، گروپی کازینو، گروپی ئۆتێلی ورتمبرج، هەروەها چەند باڵێك لەو گروپانە جیابوونەتەوە وەك: وستندهاڵ، باڵی ئوتیل ئوغسیورغ، باڵی ئوتیلی ئەلمانیا، باڵی ئوتیل مون تونیر.

بەڵام دیارە خەسلەت و دیاردەکانی ئەو گروپانە لەگەڵ جیاوازیان هەرلایەك تایبەتمەندی خۆی هەیە، بەتایبەتی لەنێوان گروپەکانی فەرەنسا و گروپەکانی ئەلمانیا.

نوێنەرانی ئەو کوتلانەی ناوپەرلەمان لەیەك شوێندا کۆ دەبوونەوەو هەڵگری بیروباوەڕی هاوبەشیش بوون، لەکاتێکدا ئەندامانی هەردوو یانەکەی (ئەلبرتون) و (جیروندی) لەبیروباوەڕی یەکتر شارەزا دەبوون لەکۆبوونەوەکانیان.

لەم بارەدا گروپ (کوتلە)یەکی ئایدیۆلۆژیاییە نەك کوتلەیەکی خۆجێی، بەڵام ناو هێنان و ناساندنیان بەپێی شوێنی کۆبوونەوەکان بەڵگەی ئەوەیە کە ڕێبازو بیرو باوەڕەکانیان لەو رۆژگارەدا کەم ڕوون و ئاشکرا بوونە تاوەك خەسلەتێکی جیاواز کە بۆ گروپ بەکار بهێنرێت.

شان بەشان ڕەگەزە خۆجێی و هەرێمایەتیەکانی ئەو گروپانە، لەگەڵ ڕەگەزە ئایدیۆلۆژیەکانیش، ئەوا وایپێویست دەکات کە لایەنی بەرژەوەندییەکانیش بەهەند

وەربگیرێن، هەروەها بەرگری کردن لەبەرژەوەندییە پەرلەمانیەکان، ئەمەو سەرەڕای گرینگیدان، بەدووبارە هەڵبژاردنەوە بۆ پەرلەمان و ئەنجومەنەکانی دیکە، دیارە ئەو حالەتە بەتەواوی لەمێشکی گروپەکانی ناوپەڕلەمان دوور ناکەونەوە، بگرە تالای ئەوانی گەیشتوونەتە قۆناغی پێگەیشتن و ئاستێکی بەرزی تێگەیشتن.

بیروبۆچوون وایە کە دروستکردنی لیژنەکانی هەڵبژاردن دەس پێشخەری چەپخوازان بێت لەبەر ئەوەی لەبنچینەدا چەپ سوودی لێوەرگرتووە، بۆیە بەهۆی کاریگەری ئەو حاڵەتە، دەستە بژێرییەکی نوێ پێکهات کەتوانای ململانێی هەبێت بەرامبەر دەستە بژێری کۆنەکان، کەلەلایەن دەنگدەرانەوە وەك راستیەك تەماشا دەکرا.

لەو هەل و مەرجەدا بەرەی راستڕەویش بەناچاری بەدوای ئەو دەستە پێشەنگەی خۆی کەوت بۆ ئەوەی پارێزگاری لەپێگەی خۆی بکات.

بەشێوەیەکی گشتی کوتلەی پەرلەمانی رۆڵی بنچینەیی گێراوە لەدروست بوونی حزب لەقۆناغە کۆتاییەکاندا، هەر لەسەر ئاستی لوتکەدا کوتلەی پەرلەمانی چالاکی پەرلەمانتاران رێکدەخات، بەلام هەریەکەیان هەوڵدەدات پەیوەندییەکانی بە لیژنەی هەلبژاردنەکەی خۆی بەهێز بکات، لەبەر ئەوەی هەڵبژاردنی بۆ جاری دووەم لەسەر هاوکاری دەنگدەرانی ناو کوتلە پەرلەمانیەکە دەوەستێت.

لەم بارەدا گۆڕینی پەیوەندییەکان لەسەر ئاستی تاکەوە بۆ سەر ئاستی کۆمەڵێکی رێکو پێك بەس بوو بۆ ئەوەی حزبێك لەدایك بێت بەشێوەیەکی ڕەسمی.

پوختەی بۆ چوونەکانی — موریس دیفرجیە — دەربارەی دروست بوونی حزبە سیاسییەکان لەناو پەرلەمان لەدووخاڵدا کۆدەبێتەوە، ئەوانیش:

یەکەمین: گروپە پەرلەمانیەکان لەناو ئەنجومەنەکانی یاسادانان لەوڵاتانی ئەوروپا سەریان هەڵداوە، ئەو گروپانە لەو نوێنەرو کەسایەتیە جۆراو جۆرانە پێکهاتوون کە لەگەڵ ڕەوتی هەڵبژاردنی پەرلەماندا کاریان کردووە.

دووەم: فاکتەری دروستبوونی حزبە سیاسییەکان بۆ دروست بوونی لیژنەکانی هەڵبژاردن دەگەڕێتەوە، ئەو لیژنانەی لەماوەی بەگشتی بوونی مافی دەنگدان سەریان هەڵداوە.

حزبە سیاسییەکان دروست بووی ناو پەرلەمان لەئەنجامی تێکەڵبوونی ستوونی و ئاسۆیی ئەو دوو فاکتەرە دروست بوونە.

هەروەها دەکرێ ئاماژەش بۆ ئەوە بکەین کە هۆکارەکانی دروست بوونی گروپەکانی ناو پەرلەمان بریتین لە: (٥)

أ) هۆکاری سیاسی و بیروباوەرە جیاوازەکان

ب) هۆکاری جوگرافی و پەیوەندییە خۆجێی و کەسێتیەکان

ج) هۆکاری بەرژەوەندییەکان و سوود وەرگرتن

دووەم//

دروست بوونی حزبەکان لەدەرەوەی پەرلەمان:

- دیفرجیە – لەکتێبەکەی دەربارەی حزبە سیاسیەکان نووسیویەتی: "جیاکردنەوە لەنێوان ئەو حزبانەی بەهۆی هەڵبژاردنەوە دروست دەبن و ئەو حزبانەی سەرچاوەکەیان پەرلەمانە، کارێکی وردنیە، لەبەر ئەوەی کارەکە پەیوەست دەبێت بەچەند ئاراستەیەکی گشتی، زیاتر لەوەی پەیوەست بێت بەچەند شێوازو جۆرێکی سەربەخۆ، بەشێوەیەك کارێکی دژوار دەبێت ئەگەر پرۆسەکە بخرێتە بواری پراکتیك کردنی کردەییەوە.

بەشێوەیەکی گشتی، زۆر جار حزب دروست دەبێت بەهۆی کاریگەری دامەزراوەیەك کەپێشتر هەبووەو خاوەن چالاکی تایبەت بووە لەدەرەوەی هەڵبژاردنەکان و لە دەرەوەی پەرلەمانیش، لێرەدا دەکرێ بەوردی باس لەدروست بوونی حزب بکرێت لەدەرەوەی پەرلەمان.

١-   دەبیـــنین زۆرێـــك لەحزبـــە سۆشیالســـتەكان بەشـــێویەكی ڕاســـتەوخۆو بـــۆ ماوەیەكی دووردرێژ مۆرك و بڕیـاری سـەندیكای كرێكـارانی هـەڵگرتووە لـەكاروباری هەڵبژاردن و پەرلەماندا.

حزبی سۆشیالستی بەریتانیا زیاتر جێگای ئاماژە بۆ كردنە لەم بارەوە، ئەو حزبـە لەئەنجامی بڕیاری كۆنگرەی سەندیكاكان لەساڵی (١٨٩٩) لـەدایك بـوو، كـاتێ بڕیاریـدا بـەپێكێنانی ڕێكخسـتنێك بـۆ هەڵبـژاردن و كاروبـاری پەرلـەمان، ئەگەرچـی پێشـتر (حزبێكی كرێكاری سەربەخۆ) بوونی هەبووە بەسـەركردایەتی (كیرهـارد) و گـروپێـك لەرۆشنبیرەكانی سۆشیالستە (فابیەكان) (٦)، بەم جۆرە ئـەو حزبـە لـەژێر دەسـەڵاتی سەندیكاكان مایەوە.

توێـژەر (جـان بـریس) پێشـنیازی كـرد كـە جیـاوازی لـەنێوان دووجـۆرەحزبی سۆشیالست بكرێـت كەبـەهۆی پەرلەمانتارانـەوە دروسـت بوونـە، لەبـەر ئـەوەی ئـەو حزبـەی دوایـی – فابیـەكان – زیـاتر پشـت بەلایـەنی تیـۆری دەبەسـتێت و زۆریـش لەباری راهاتوو دوورە تا حزبە كرێكاریەكان.

٢-   هـەر بەهـەمان شێوەی كاریگـەری سـەندیكا كرێكارییـەكان بەسـەر پێكهـاتنی حزبەكان، ئـەوا كۆمەڵـە كشتوكاڵیەكان و گروپـە پیشەییەكشتیاریەكان، كاریگـەرییان بەسەر دروست بـوونی چـەند حزبێكی كشتوكاڵی و جوتیـاری هـەبووە، بـەڵام كـەمتر لەحزبە كرێكارییەكان گەشەیان كردووە.

هەرچەندە لەچەند وڵاتێك چاڵاكیەكی گەورەیان پیشانداوە بەتایبـەتیش لەوڵاتـە ئەسـكەندنافیە دیموكراسـیەكان و لەچـەند وڵاتێكـی ئـەوروپای ناوەڕاسـت، هـەروەها لەسویسراو ئوستراليا و كەنەدا تادەگاتە ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا.

٣-   هەر لەم بوارەدا دەبێ باسی رۆڵی رێكخراوی قوتابیان و گروپەكانی ناو زانكۆ بكـەین بەسـەر بزووتنـەوە میللییـەكان لەسـەدەی نۆزدەهەمـدا لـەوڵاتانی ئـەوروپاو دواتریش دەركەوتنی حزبەچەپەكان.

٤-   هەروەها ئاماژە بۆ بزووتنـەوەی (ماسۆنیەت) (٧) دەكرێـت بۆبەشداریكردنی لە دروست بـوونی حزبـی رایدكالی فەڕەنسا، ئـەویش لـەپێكهاتنی حزبـە لیبرالـەكانی

دیكە لەئەوروپا، لەوڵاتی بەلجیكا دەستیۆەردانی ماسۆنیەت تەواو ئاشكراو ڕوون بوو، مامۆستای گەورەی ماسۆنیەكان لەبەلجیكا (د.فاكز) ساڵی (١٨٤١) كۆمەڵەی – ئەلیانس –ی سیاسی دامەزراند كەبەهۆی ئەوەوە چەند كۆمەڵەیەكی دیكە لەهەریمەكانی ئەو وڵاتە دامەزراون.

ساڵی (١٨٤٦) كۆمەڵەی (ئەلیانس) بانگەوازی بۆ كۆنگرەیەك كرد كە هەموو كۆمەڵە لاوەكیەكان كۆبكاتەوە لەبارەگای شارەوانی شاری – بروكسل -، لەو كۆبوونەوەیە نزیكەی (٣٠٠) نوێنەر ئامادەبوون، كۆبوونەوەكە بە سەرۆكایەتی (د. فاكز)بوو، بریاردرا بە دروستكردنی ڕێكخراوێكی لیبڕال لەسەر ئاستی هەرێمەكان.

٥- نموونەی دیكەش هەیە لەسەر دامەزراندنی حزب بەهۆی كۆڕبەندی هزرییەوە، بەڵام ئەو جۆرە حزبانە زۆركەم توانیویانە ببنە خاوەن بنكەیەكی جەماوەری و سەركەوتن بەدەست بهێنن لەسێبەری سیستمێكی دەنگدانی هەمەلایەن، نموونەش لەسەر ئەوانە، ئەو شكستییەی كە گردبوونەوەی دیموكراسیخوازی شۆڕشگێر (RDR) تووشی هات.

ئەو حزبە (جان پۆل سارتەر) و چەند نووسەرێكی چەپڕەو لەفەرەنسا (٨) دایانمەزراند، باشترین بەڵگەیە، چونكە ئەو شێوازە لەدروستكردنی حزبەكان لەگەڵ سیستمێكی هەڵبژاردنی سنورتەسك دەگونجێت.

٦- بەپێچەوانە دەبینین كاریگەری كلێسەو كۆمەڵە ئاینیەكان بەردەوام لەگەورە بووندایە، بۆ نموونە لەوڵاتانی وەك هولەنداو بەلجیكا حزبێك پێكهات بۆ دژایەتی (بزووتنەوەی چاكسازی ئاینی – كەكەسایەتی ئاینی دیار (كالفن) (٩) پاڵپشتی دەكردو خاون ڕێبازێكی ئاینی بوو، ئەو حزبەش – حزبی كاسولیكی پارێزگار – بوو.

لەساڵی (١٨٧٩) كۆمەڵێك لەپروتستانە توندرەوەكان - حزبی مەسیحی مێژوویی - یان دامەزراند، وەك نارەزاییەك بەرامبەر هاوكاریكردنی نێوان كاسولیك و دژەكانی چاكسازی ئاینی.

چەند ڕێکخراوێکی کاسۆلیکی، لەگەڵ چەند پیاوێکی ئاینی، ڕاستەوخۆ دەستیان لە دروستکردنی حزبە مەسیحیە ئاینیەکان هەبووەلەساڵی (١٩١٤)، هەروەها لەدەرکەوتنی حزبە مەسیحیە دیموکراتخوازەکان، لەوڵاتی بەلجیکا دەسەڵاتدارە ئاینیەکان بەتووندی دەستیان لەدروستکردن و گەشەپێدانی حزبی مەسیحی پارێزگار هەبووە، پیاوانی ئاینی مەسیحی کاریان بۆ دروستکردنی — لیژنەکانی قوتابخانەی کاسولیکی — دەکرد، بۆ بەرهەلستکردنی یاساکانی (هەژاری و نەداری) کەسالی (١٨٧٩)، دەرچووە دەربارەی خوێندنی علمانی، هەروەها بۆ بەرگریکردن لەخوێندنی ئاینی لەهەموو وڵاتانی بەلجیکا، ئەو لیژنانە کاریان بۆ کشانەوەی منداڵان دەکرد لەقوتابخانە رەسمیەکان و زۆر کردنی قوتابخانە ئازادەکان، بەڵام لیژنەکان ساڵی (١٨٨٤) گۆڕان و بوون بەلقی خۆجێیی بۆ حزبیکی کاسۆلیکی، کە دواتر بووە بەهێزترین حزبەکانی ئەوروپا.

٧- لێرەدا پێویست دەکات باس لەرۆڵی کۆمەڵەی جەنگاوەرە دێرینەکانیش بکەین لەبواری ڕێکخستنە دەرەکیەکان (کەتوانای دروست کردنی حزبیان هەبوو) لەبەر ئەوەی رۆڵیان لەپاش جەنگی یەکەمی جیهانی (١٩١٤ - ١٩١٨) گەورە بوون لەدروستکردنی حزبە فاشیەکان و ئەوانی لەسەر هەمان شێوەن، نموونەش لەسەر ئەوە کارتێکردنی جەنگاوەرەدێرینەکانی ناوچەی بەلتیك لەدروستکردنی ڕێکخستنی نیشتمان پەروەرە سۆشیالستەکان، هەروەها کارتێکردنی جەنگاوەرە دێرینەکانی ئیتالیا لەدامەزراندنی رەوتی فاشییەت.

لەفەرەنساش دیاردەیەکی زۆر زەق روویدا لەساڵی (١٩٣٦) کاتێ کۆمەڵەی جەنگاوەرە دێرینەکان گۆڕاو بووە حزبێکی سیاسی لەژێرناوی حزبی کۆمەڵایەتی فەرەنسا.

٨- بەشێکی دیکەی کۆمەڵەو ڕێکخراو، ئەوانی بەنهێنی کاریاندەکردو قەدەغەکراویش بوون، ئەوانە هەلگری ئامانجی سیاسی بوون، هەموویان لەسەر ئاستی هەڵبژاردن و پەرلەمانی کاریان نەدەکرد و نەیاندەویست لەوبوارە کاربکەن،

هەروەها ڕێگای کارکردنی سیاسییان نەبووە، تەنها ڕێکخراوی ماسونیەت نەبێت کەئاشکرایە، بەڵام کارەکانی بەنهێنی ئەنجام دەدات.

بۆیە ئەگەر ڕێگرییە یاساییەکان هەڵبگیرێن ئەوا گروپە نهێنیەکان دەگۆڕان دەبوونە حزبی سیاسی، هەر وەك تێبینیش دەکرێ بزووتنەوەکانی بەرهەڵستی و ئازادیخواز لەزۆربەی ئەو وڵاتانەی پێشتر داگیرکرابوون، بوونە حزبی سیاسی بێ هەر پەسندکردنێکی گشتی یان ڕەزامەندییەکی یاسایی.

بەڵام بزووتنەوەی میللی کۆماری لەفەرەنسا (M.R.P) هەروەها حزبە دیموکراسیە مەسیحیەکان لەئیتالیا، ڕەنگە تاڕادەیەکی گەورە لەلایەن ڕێکخراوە کۆنە قەدەغەکراوەکانەوە دامەزرابن.

حزبی شیوعی لەوڵاتی (یەکێتی سوڤیەتی پێشو) هەمان سەرچاوەی هەیە، لەساڵی (١٩١٧) لەبارێکی ناشەرعی گۆڕاوەو کەوتە قۆناغی شەرعیەت و دەسەڵاتی گرتە دەست کە زۆر خەسلەت و تایبەتمەندییەکانی پێشوی خۆی پاراستووە، بەڵام دەربارەی دۆخی حزبە کۆمۆنیستەکان (لەزۆربەی وڵاتانی جیهان) ڕاستە مانەوەی ڕێکخستنەکان بەشێوەیەکی نهێنی هۆکاری خۆی هەبوو، چونکە چاوەڕوانی ئەوەیان دەکرد، کەحکومەتەکان فشاریان بخەنەسەروو تووشی لێپرسینەوەی یاسایی ببن.

٩- لەژماردنی ڕێکخراوو دەزگا دەرەکیەکان (دەرەوەی پەرلەمان) بۆ دروست کردنی حزبی سیاسی، دەبێ گروپ و دامەزراوە پیشەسازی و بازرگانیەکان، بانکەکان، پرۆژە گەورەکان، کارگە پیشەسازییەکان، سەندیکاو کۆمەڵەی کاروبارەکان...هتد، هەموو ئەوانە لەبیر نەکەین بەشێوەیەك لەشێوەکان لەم بوارەکاریان کردووە.

لە ئینسکلوپیدیای زانستە کۆمەڵایەتیەکان، کەنووسەرەکەی (ف.ه.ئەندەرهیل)ە ڕۆڵی چەند بانکێك ڕوون دەکرێتەوە لەپێکهێنانی حزبی پارێزگارانی کەنەدا لەساڵی (١٨٥٤).

بەکورتی حزبەکانی دەرەوەی پەرلەمان، ئەو حزبانەن کەلەدەرەوەی پەرلەمان دروست بوونە، لەخەسلەتەکانی ئەو حزبانەش جۆرێك بەرەنگاربوونەوەی دژ بەدەسەڵاتیان هەلگرتووە، لەگەڵ داواکردنی نوێنەرایەتی پەرلەمان، ئەو جۆرە حزبانە گوزارشت لەدیاردەیەکی مۆدیرنەتر دەکەن، زیاتریش پەیوەستن بەفراوانبوونی مافی دەنگدان و ئایدیۆلۆژیای رادیکالەکان، ئەوانە لەزۆربەی ناوچە گەشەسەندووەکان بەشێکن لەبزووتنەوە نەتەوایەتیەکانی دژ بەئیستعمار.

بەرچاوترین جۆری ئەو حزبانەش لەرۆژ ئاوادا، حزبە سۆشیالستەکان بوون، کەلەسەدەی نۆزدەدا دامەزراون، هەروەها حزبە مەسیحیەکان، یاخود مەسیحیە دیموکراسیەکان کەلەسەرەتای سەدەی بیستەم درووست بوونە.

٤- خەسڵەت و جیاوازییەکانی نێوان هەردوو جۆری حزب (لەناو پەرلەمان و دەرەوەی پەرلەمان)؛(١٠)

هەرچییەك بێت سەرچاوەی ئەو حزبانەی کە لەدەروەی پەرلەمان دروست دەبن، ئەوا هەلگری کۆمەڵە خەسلەتێکن جیاوازیان دەکاتەوە تارادەیەك لەو حزبانەی کەسەرچاوەیان سیستمی پەرلەمانی و هەڵبژاردنە:

١. حزبەکانی دەرەوەی پەرلەمان خەسڵەتی ناوەندێتیان زۆرترە لەحزبەکانی دیکە، ئەو حزبانە لەلوتکەوە دەست پێدەکەن، لەکاتێکدا حزبەکانی دروست بووی ناو پەرلەمان لە بنکەوە هەڵدەقوڵێن.

٢. ڕادەی کۆکردنەوەو چڕ کردنەوەی کارو دەسەڵاتەکانی ناو دامەزراوەیەکی دەرەکی کەبووە بەهۆی دروست بوونی ئەو حزبە، کارتێکردنی دەبێت بەسەر ڕادەی پیادە کردنی ناناوەندێتی تیایدا، نموونەش لەسەر ئەوە حزبە کرێکارییەکان کەمتر ناوەندێتی پیادەدەکەن تاحزبە کۆمۆنیستەکان.

٣. بەشێوەیەکی گشتی و هەر لەبەر هەمان ئەو هۆیانە، ئەو حزبانەی سەرچاوەی دامەزراندنیان دەرەکیە زیاتر توونـدو یەکگرتوو دەبن، هەروەها دیسپلینیان بەهێزتردەبێت لەو حزبانەی سەرچاوەی دامەزراندنیان پەرلەمانە.

٤. گروپی هەڵبژاردنیش لەئاست هەردوو جۆری حزبەکان جیاوازییان دەبێت، حزبەکانی دروست بووی ناوپەرلەمان زۆرتر کارتێکردوو دەبن لەگەڵ یەك.

٥. حزبەکانی دروست بووی دەرەوەی پەرلەمان، دەسترۆیی پەرلەمانتارانی بەسەردا لاواز دەبێ، بەپێچەوانە حزبەکانی دروست بوونی ناو پەرلەمان دەسترۆیی و باڵادەستی پەرلەمانتارانی بەسەردا بەهێزتر دەبێت چونکە خۆیان بەشدار بوونە لەدامەزراندنی.

٦. حزبەکانی دروست بووی دەرەوەی پەرلەمان بێ بایەخی خۆیان بەرامبەر پەرلەمان پیشان دەدەن بەشێوەیەکی بەهێزتر لەو حزبانەی کەلەناو پەرلەمان دروست بوونە.

٧. حزبی ناو پەرلەمان ئامانجی سەرەکی بەدەستهێنانی چەند کورسیەکی ناو پەرلەمانە (زۆربوونی ژمارەی نوێنەرەکانی) بەڵام حزبە دەرەکیەکان، گرینگی زۆر بە ململانێی ناو پەرلەمان دەدەن.

٥- هۆکارەکانی دەرکەوتنی حزبە سیاسییەکان لەجیهاندا: (١١)

چەندین ڕووداوی گرینگ کارتێکردنی هەبووە بەسەر ئەو گۆڕان و پەرەسەندنانەی لەکۆمەڵگاکاندا روویانداوەو لەئاکامیشدا کاریگەرییان بەسەر مێژووی ئەو کۆمەڵگایانە دروست کردووەو پێشکەوتن لەژیانیاندا بەسیستمێکی دیموکراسیانە بەدیهاتووە.

لەو هۆکارانە، هۆیەکانی بەرهەمهێنان، ململانێی چینایەتی وکۆتایی هاتنی دەسەڵاتی چینێك و دەسپیکردنی دەسەڵاتی چینێکی دیکە..ڕۆڵی زاناو بیرمەندان لەهۆشیارکردنەوەی کۆمەڵان و کاریگەری شۆڕش و ڕاپەڕینە جەماوەریەکان، ئاکامەکانی ئەو ڕووداوانە چەندین گۆڕانو پەرەسەندن بووە لەسیستمە سیاسییەکان

و دەرکەوتنی هزرو بیروباوەڕو ڕێبازە فەلسەفی و کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان بووە، کە هەمووئەوانە کارتێکردینان بەسەر دروست بوونی گروپ و کۆمەڵەو ڕێکخراوی سیاسی هەبووە لەڕابردوو ئێستادا.

لێرەدا پێویست دەکات داکۆکی لەسەر ئەوە بکەین کەسیستمی دیموکراسی ئەو ژینگە سروشتیەیە دەکرێ حزبە سیاسییەکان بەچەمکە نوێیەکەی کاری تیادا بکەن و لەخەسڵەتە بنچینەییەکەی ئەو سیستمەش بوونی حزبە سیاسییەکانە.

دیارە حالەتێکی بەڵگەنەویستیشە، کە سیستمی دیموکراسی بەبڕیارێك ناخوڵقێت، ئەو سیستمە ئەنجامی چالاکی مرۆڤایەتیە بەدرێژایی مێژوو، ئەو مێژووەی پڕە لەململانێ و جەنگ و شۆڕش و تێکۆشان، هەروەها مشتومرو گواستنەوەی ئەزموونی جیاوازی وڵاتێك بۆ وڵاتێکی دیکە.

هەروەها دەبێ ئەوە لەبیر نەکەین کەبارودۆخی ئابوری و سیاسی کۆمەڵایەتی لەهەر کۆمەڵگەیەك، کاریگەری لەباری دەبێت بەسەر گۆڕان و بەدیهاتنی ئەو سیستمە دیموکراسییە.

لەفاکتەرە گرینگەکانی بەدیهاتنی ڕێبازە سیاسییە مۆدێرنەکان و سەرکەوتنی سیستمی دیموکراسییەت:

١. دۆزینەوە جوگرافیەکان، دیاردەکە لەکیشوەری ئەوروپاوە دەستی پێکردووە لەسەدەی پازدەهەم بەردواوە، هەموو کیشوەرەکانی ئەفریقیاو هەردوو ئەمریکای باکورو ئەمریکای لاتینی و ئوسترالیای گرتۆتەوە.
٢. بزووتنەوەی چاکسازی ئاینی لەئەوروپا، کە لەمارتن لوسەرەوە ساڵی ١٥١٧ دەستی پێکرد. (١٢)
٣. شۆڕشی پیشەسازی وبلاوبوونەوەی و دەرئەنجامەکانی.
٤. شۆڕشی گەورەی فەرەنسا لە ١٧٨٩ و دەرهاویشتەکانی.

٥. هـزرو بیروبـاوەڕی سۆشیالسـتی کەلـە ١٨٢٥وە لـەوڵاتانی فەرەنسـاو ئینگلتـەرا بەرنامەکانیان کەوتنەبواری کارپێکردن.
٦. کۆتایی هێنان بەدیاردەی کۆیلایەتی و بازرگانی پێکردنی.
٧. دامەزراندنی سەندیکاو رێکخراوەکانی کریکاری و پیشەیی.

٦- شێوازەسەرەکیەکانی دروست بوونی حزبەکان: (١٣)

گرینگترین ئەو شێوازانەی کەبەهۆیەوە حزبە سیاسییەکان دامەزراون:

١) دەرکـەوتنی پەرلـەمان (ئەنجومەنـەکانی یاسـادانان) لەسیسـتمە سیاسـییە جیاوازەکـانی جیهـان، لەگـەڵ دەرکـەوتنی ئـەو دامەزراوەیـە، گـروپ و کوتلـەکانی ناوپەرلەمان پێکهاتوون، ئەوانەش ناوکەی دەرکەوتنی حزبەکان بوون.

٢) بەشـێك لەحزبەسیاسـییەکان بـەهۆی ئەزمونـەکانی هەڵبـژاردن دەرکـەوتوون لەچـەند وڵاتێکـی جیـاوازی جیهانـدا، ئـەو ئەزمونانـەش لەگـەڵ سـەرکەوتن و پیـادەکردنی دەنگـدانی گشـتی دەرکـەوتن و پـەرەیان سـەند، لـەجیاتی بنـەماکانی پێشووتر کەبەشێوەی دانانی کەسەکانی سەربەچین و توێژی خانەدان و دەسەڵاتداران ئەنجامدراون.

دیارە ئاکامی ئەزموونـەکانی هەڵبـژاردن سـەرەڕای پەرەسـەندی سنوری دەنگدانی گشـتی، دەرکـەوتنی گـروپ و کۆمەڵـەی دەنگـدان و هەڵبـژاردن بـووە لەهـەر وڵاتێـك کەبەو پرۆسەیە تێپەڕ بوو بێت، پەیوەندی و هاوکاری نێوان گروپـەکانی هەڵبـژاردن و پالێوراوان بۆ ئەنجومەنی نوێنەران بنچنەی حزبی سیاسی لێکەوتۆتەوە.

٣) دەرکـەوتنی کۆمەڵـەو رێکخراوەکـانی لاوان و خوێنـدکاران، هـەروەها کۆمەڵـە هـزری و سیاسـی و رۆشـنبیرییەکان، لەگـەڵ ئەنجومەنـەکانی ئـاینی و سـەندیکاکانی کرێکاران، بـەهۆی پەرەسـەندنی چالاکی ئـەو کۆمەڵـەو رێکخراوانـە، حزبـی سیاسـی دروست بووە.

٤) لەچـەند وڵاتێـك حزبـە سیاسـییەکان بـەهۆی بزووتنـەوەکانی رزگـارخوازی لەداگیرکەران دروست بوونە.

٥) لەچەند وڵاتێکی دیکەدا، حزبەکان لەئەنجامی قەیرانەکانی گەشەسەندنی سیاسییەوە دروست بوونە، وەك قەیرانەکانی شەرعیەت و بەشداری سیاسی.

٧- قۆناغەکانی پەرەسەندن و گۆڕان لەدروست بوونی حزبە سیاسییەکان: (١٤)

چەند توێژەرێك لەمیانەی بەدواداچونیان بۆ مێژووی حزبەسیاسییەکان و ئەو گۆڕان و رووداوانەی تێپەڕ بوونە بەسەر ئەو مێژووەدا لەناوچە جیاوازەکانی جیهان، ئاماژە بۆ چەند قۆناغێك دەکەن کەحزبە سیاسییەکان پێیدا تێپەڕبوونەو بەم شێوەی خوارەوە:

قۆناغی یەکەم:

دروست بوونی حزبە سیاسییەکان بەچەمکە نوێ و سەردەمیەکەی، بەستراوەتەوە بەپراکتیکردنێکی هەست پێکراو بۆ چەمکی دیموکراسییەتی پەرلەمانی، بۆیە بۆ یەکەم جار حزبی سیاسی بەکار هێنراوە لەپێناو بەدیهێنانی پێشکەوتن لەهەڵبژاردنە گشتیەکان، هەروەها گەیشتن بەدەسەڵات و دەستگرتن بەسەریدا.

قۆناغی دووەم:

لەم قۆناغەدا حزبە سیاسییەکان لەپێناو سەرکەوتنیان لەهەڵبژاردن پێویستیان بەچەندین بەرنامەو رێکخراوی جەماوەری هەبووە، بۆ ئەوەی گەورەترین ژمارەی لایەنگریان بۆ پەیدا بکات، هەروەها گەورەترین رادەی دەنگیان بۆ بەدەست بهێنێ لەکاتی پرۆسەی دەنگدان، لێرەدا پێویست بوون بە حزبی جەماوەری خۆی سەپاند بەسەر دۆخەکە.

قۆناغی سێیەم:

دروست بوونی حزبە سیاسییەکان رووی لەفراوان بوون کرد لەچەند وڵاتێکی جیهاندا، لەگەڵ زۆربوونی رۆڵی هۆکارە درەکیەکان لەپێکهێنانیان بەشێوەیەکی سەرنجراکێش، لەم قۆناغەدا حزبە شیوعیەکان هاتنە سەرگۆڕەپانەکە، ئەوان بەڕۆڵی

خۆیان کاریگەرییان هەبووە لەگۆڕینی ئەو نەریتە باوەی کە مۆرکی دروست بوونی حزبە سیاسییەکانی هەڵگرتبوو پێشتر.

قۆناغی چوارەم:

لەزۆربەی ناوچەکانی جیهان و لەژێرکاریگەری ململانێی ئایدیۆلۆژی لەنێوان بەرەی سۆشیالستی بەسەرکردایەتی (یەکێتی سۆڤیەت) و بەرەی سەرمایەداری بەسەرکردایەتی ئەمریکا، حزبی سیاسی زۆر دروست بوون.

حزبە شیوعییەکان لەئەوروپای رۆژهەلات دروست دەبوون بەپاڵپشتی حزبی شیوعی سۆڤیەت، هەروەها ئاراستەکردنیان تاڕادەیەك، هەمان هەل و مەرجیش بۆ دروست بوونی حزبە لیبرالەکان دووبارە دەبۆوە.

قۆناغی پێنجەم:

ئەم قۆناغە بەئەنجام و دەرهاویشتەی رووخاندنی سیستمی سۆشیالستی دادەنرێت لەجیهاندا، ئەو دیاردەیە بووە هۆی دارمانی زۆرینەی سیستمە کۆمۆنیستەکان و پاشەکشەی ژمارەیەك لەو حزبانەی پشتیان بەئایدیۆلۆژیای سیستمەکە بەستبوو، لەهەمان کاتدا ژمارەی حزبە پراگماتیکەکان و حزبەکانی بەرژەوەندی روویان لەزۆر بوون کرد کە لەگەڵ بارودۆخی گۆڕاودا خۆیان گونجاند.

٨- هۆیەکانی پەیوەندی و ئینتما بۆ حزبەکان: (١٥)

لەم بارەوە چەندین لێکۆڵینەوەو توێژینەوە ئەنجامدراوە، کۆمەڵە بنەماو رێسایەك خراوەتەڕوو بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو هۆیانە، لێرەدا لەچەند خاڵێکدا کورتیان دەکەینەوە:

١) بنچینە دەروونیەکان: ئەم ئاراستەیە لەلایەن (لویل) خراوەتەڕوو، بەپێی بنچینەکە دەکرێ لەوەتێبگەین کەتاکێك بۆ پەیوەندی بەحزبێکی دیاریکراو دەکات دیارە ئەوە هەستێك هانی دەدات، ئامانجیش گۆڕانە لەشێوازی ژیان.

هەستی مرۆڤایەتیش لەئاست دیاردەی گۆڕان بەسەر دوو جۆر دابەشکراوە:

- جۆرێك لەوکەسانەی باوەڕیان بەگۆڕان هەیە، کەناویان لێنـراوە ئـازادیخوازان (Liberal).
- جـۆرێکی دیکـە ویسـتیان مانـەوەی دۆخەکەیـە وەك خـۆی، پێیـان دەوترێـت پارێزگاران.

٢) بنچینەکۆمەڵایەتی – ئابوریەکان: ئەو ئاراستەیە پێکهاتنی حزبەکان بۆ باری ئابوری و کۆمەڵایەتی ئەندامانی حزب دەگەڕێنێتەوە، ئاراستەکە بۆ چوونی وایـە کـە ئەندامیەتی تاك لەحزبێکدا، دۆخە ئـابوری و کۆمەڵایەتیەکـە دەیسـەپێنی، واتـە ئـەو چـینەکۆمەڵایەتی و ئابورییـەی تـاك ئینتمـای بـۆ هەیـە: نـاودارترین کەسـانی ئـەم ئاراستەیە، کارل مارکسە.

٣) بنچینەی بیروباوەڕ (ئایدیۆلۆژیا): بەپێی بۆ چوونی ئەم ئاراسـتەیە، هۆکـاری پێکهاتنی حزبئەو بیروباوەڕە سیاسیەیە کە ئەندامانی حزبێك کۆدەکاتەوە.

لـە راسـتیدا ئاسـانیش نیـە دیـاریکردنی بنچـینەیەك بەتەنهابێتـە هـۆ بـۆ ئینتیمایحزبی سیاسی ، بەڵکو هەرسێ هۆکارەکە دەکرێ بنچینە بن لەپێکهاتنی ئینتما بوون.

سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی دووەم

١- الاحزاب السياسيه – د. گارق علی الربيعی – جامعه بغداد – ١٩٨٦ – ص٥

٢- حزبە سیاسییەکان لەجیهانی سێیەمدا – نووسینی / د. ئۆسامە ئەلغەزالی حەرب، وەرگێڕانی/ محەمەد فاتح – چاپی/٢٠١٩ – هەولێر.

٣- سەر هەڵدان و بەردەومی حزبە سیاسییەکان لەرۆژئاوادا، نووسینی/د.حوجەتوڵلا ئەیوبی وەرگێڕان/ ئازاد وەلەدبەگی. دەزگای موکریان / هەولێر/٢٠٠٧

- الاحزاب السياسيه – موريس ديفرجيه – ترجمه/علی مقلد وئخرون – الهيئه العامه لقصور الپقافه - القاهره/٢٠١١، ص٦.

٤- وێنەی ئەو حاڵەتانە لەم سەردەمە لەکاتی هەڵبژاردنە گشتیەکانی ئەنجومەنی نوێنەران لەزۆر وڵاتدا دووبارە دەبنەوە، بەرێککەوتنی چەند ئەندام پەرلەمانێك بەپێکهێنانی کوتلەیەك یان هاوپەیمانیەتیەك و لەژێر ناوی جۆراوجۆر.

٥- البُعد الاجتماعی للاحزاب السياسيه – د.عبدالرچا حسين الگعان، دار الشۆون الپقافيه بغداد/١٩٩٠ – ص٢٠٩

- سەر هەڵدان و بەردەوامی حزبە سیاسییەکان لەرۆژئاوادا – سەرچاوەی پێشو.

٦- (fabin society) رێکخراوێکی ئینکلیزییە ساڵی (١٨٨٤) دامەزراوە، ئەندامانی لەهەوڵی بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی سوشیالیزمی بوون بەشێوەیەکی ئاشتیانە.

٧- (ماسۆنی) رێکخراوێکی برایانەی جیهانیە، ئەندامانی باوەڕیان بەیەك رێبازی ئاکاری و یەك لەبیروباوەڕ هەیە، تایبەت بە شیکردنەوەی گەردون و ژیان، هەروەها باوەڕهێنان بەیەزدان، ئەم رێکخراوە لەسەدەی (١٤) دامەزراوە، لەخەسلەتەکانی، پاراستنی حالەتی نهێنیە زۆر بەتووندی.

٨- جان پول سارتەر/ فەیلە سوف و رۆماننووسی فەرەنسا، ساڵی (١٩٠٥) لەدایك بووەو ساڵی (١٩٨٠) کۆچی دوایی کردووە.

٩- جیان کالفن / زانایەکی ئاینی مەسیحی بوو لەفەرەنسا، رێبەرایەتی بزووتنەوەی چاکسازی ئاینی کردووە، ساڵی (١٥٠٩) لەدایك بوو، ساڵی (١٥٦٤) کۆچی دوایی کرد.

١٠- البعد الاجتماعی للاحزاب السیاسیه – سەرچاوەی پێشو، ص

- بحپ (الاحزاب السیاسیه بین النشأه ونقم التصنیف: حسنی الخگیب www.almayadeen-net

١١- نشأه الاحزاب السیاسیه – حسین جمیل – الدار العربیه للموسوعات بیروت/١٩٨٤ ص٣٧

١٢- مارتن لوسەر: پیاوێکی ئاینی و مامۆستای لاهوت، ساڵی (١٤٨٣) لە وڵاتی ئەلمانیا لەدایك بوو، ساڵی (١٥٤٦) کۆچی دوایی کردووە.

١٣- نقام الحزب الواحد وأپره علی الحقوق السیاسیه للمواگن – مولود مراد محی الدین گ/١ – ٢٠٠٧ – ص٢٧

- السیاسه والحکم – لورانس گراهام وێخرون – ترجمه – د. عبدالله فهد عبدالله – جامعه الملك سعود/٢٠٠٠ الریاچ – ص١٧٧ – ١١٣.

١٤- الاحزاب السیاسیه و دورها فی التنشئه السیاسیه فی أقلیم کردستان – صباح صبحی رساله ماجستیر – جامعه صلاح الدین – ٢٠٠٣ ص١٨.

١٥- الاحزاب السیاسیه – التفاته سوسیولوجیه – بحپ – د.المهدی الشیبانی کلیه الآداب – جامعه الزیتونه – لیبیا – مجله الجامعه/العدد/١٦/٢٠١٤.

بەشی سێیەم

پێکهاتنی حزبە سیاسییەکان لەکیشوەری ئەوروپا

شیکردنەوەیەکی گشتی

کیشوەری ئەوروپا لەڕووی جوگرافیاوە دەکەوێتە نێوەی باکوری گۆی زەوی(١)، سنورەکانی: لەرۆژ ئاواوە، ئۆقیانوسی ئەتلەسی، لەرۆژهەڵاتەوە، چیاکانی قەوقازو چیاکانی ئۆڕال و دەریای قەزوین، لەباشورەوە: دەریای سپی ناوەڕاست و دەریای ڕەش، لەباکورەوە، ئۆقیانوسی بەستەلەکی باکور.

دانیشتوانی کیشوەرەکە لەڕووی کۆمەڵایەتیەوە لە (٨٧) گروپی رەگەزی جیاواز پێکهاتووە، گەلی روسیا گەورەترین ئەو گروپانەن کەلەسەر خاکی هەردوو کیشوەری ئاسیاو ئەوروپا دەژین و بڵاوبوونەتەوە، کیشوەری ئەوروپا نزیکەی (٥٠) دەوڵەت دەگرێتە خۆی.

لەڕووی ئاینیەوە، ئاینی زۆرینەی دانیشتوانی کیشوەرەکە ئاینی مەسیحیە، بەڕێبازە جیاوازەکانی کاسۆلیکی، ئەرسەزوکس، پروتستانتی و ئینگلیکانی، سەرەڕای بوونی کەمایەتیەك لەئیسلام و جولەکە.

ئەوروپا سەرچاوەی دروستبوونی کەلتوری رۆژئاواییە، رۆڵێکی گەورەی گرینگی لەکاروباری جیهان گێڕاوە.

دەولەتەکانی ئەوروپا (بەتایبەتی بەریتانیا و فەرەنساو ئەلمانیاو ئەسپانیاو ئیتالیا) لەسەدەی پانزەهەم بەسەرەوە بۆماوەی چەند سەدەیەك دەستیان گرتبوو بەسەر زۆربەی وڵاتانی کیشوەری ئەفریقاو ئۆستورالیاو بەشێك لەئاسیا و هەردوو کیشوەری ئەمریکای باکورو ئەمریکای باشور.

لەسەدەی حەڤدەوە لەناو رۆشنبیرو نووسەرو سیاسەتمەدارانی ئەوروپا، چەند بیروباوەرو تیۆرییەکی فەلسەفی و مەعریفی نوێ دەرکەتن، دەربارەی گەیشتنی مرۆڤ بەڕاستیەکان لەئاست سروشت و ژیانی کۆمەڵایەتی، ئەویش بەهۆی بیرکردنەوەو بەلگەهێنانەوەی ئەقلی و زانستیانە، ئەو دیاردەیە کەسەری هەڵدا درێژەی کێشاو پەرەی سەند، ناویشی لێنرا بزووتنەوەی رۆشنگەری و رابوون.

ئەو قۆناغە بەكورتی وەك بزووتنەوەیەكی فەلسەفی و ئەدەبی دەستی پێكرد دژ بەبیروباوەڕی پروپوچ و نەزانین، هەروەها دژ بەداب و نەریتە كۆنە بەسەرچووەكان كەدوور بوون لەخەسلەتی ئەقلانی و تێگەیشتنی زانستیانە، ئەو قۆناغە لەسەردەمی (جۆن لوك)ەوە (٢) دەستی پێكرد تاشۆڕشی فەرەنسا و درێژەی كێشا تاسەدەی نۆزدەهەم.(٣)

بزووتنەوە رۆشنبیرییەكان كەلەسەدەی حەڤدەوە سەریان هەڵدا بەبەردەوامی فراوانتربوون لەسەر هەردوو ئاراستەی ئاسۆیی و ستوونی.

بزووتنەوەكە كاریگەری گرینگی لەسەر ژیانی سیاسی بەجێهێشتووە لەسەر ئاستی تاك و كۆمەڵ لەوڵاتانی ئەوروپا.

رۆشنبیرو بیرمەندانی سەردەمی رۆشنگەری باوەڕیان بەكۆمەڵە چەمك و بەهایەك هێنابوو، گرینگترینیان ژیانی دەستوری بوو، لەگەڵ بوونی دامەزراوە دەستووریەكان، یەكسانی، رێگرتن لەدیاردەی كۆیلایەتی زەوی، لێبوردنی ئاینی، سنوردانان بۆ دەسكەوتەكانی پیاوانی ئاینی و توێژی خانەدان و ئەریستوكرات، هەروەها بونیادنانی سیستمێكی ئازاد، سنوردانان بۆ دەستێوەردانی دەوڵەت لەژیانی ئابوری.

وڵاتانی ئەوروپای رۆژئاوا بەكاریگەری ئەو بزووتنەوە رۆشنگەرییە بەرەو ڕووی زنجیرەیەك شۆڕش و ڕاپەڕینی جەماوەری و سیاسی گەورە بوونەوە، بەهۆیەوە زۆر لەرژێمە پاشایەتیە كۆنەپەرستەكانی گۆڕی، هەروەها هاندەرێك بوو بۆ چەسپاندنی سیستمی پەرلەمانی دیموكراسی، زیاتریش لەوڵاتانی بەریتانیاو فەرەنساو ئەلمانیاو ئیتالیا.

پەرەسەندنە دیموكراسییەكان لەئەوروپای رۆژئاوا: (٤)

سیستمە دیموكراسییە نوێنەرایەتیە لیبرالەكان لەم قۆناغە مێژووییە، كۆڵكەی هاوبەش بوونە لەنێوان وڵاتانی ئەوروپای رۆژئاوا، بونیادنانی ئەو دیموكراسییەتە لە ڕاستیدا بەشێوەیەك بووە كەباری راهاتووی ئەو دەوڵەتانە تاڕادەیەك لەیەك نزیك و

هاوشێوە بوونە، بەڵام قۆناغەكانی تێپەڕ بوون بەپرۆسەكە لە هەموو ئەو شوێنانە لەیەك كاتدا نەبووە، هەروەها لەڕووی مێژوویی و دەستوریەوەش وەك یەك نەبووە.

بەشێك لەو وڵاتانە وەك: بەریتانیا، دانیمارك، هولندا، لوكسمبورگ، لەسەر سیستمی پاشایەتی درێژەیان پێدا تا ئەمڕۆ، بەڵام چەند وڵاتێكی دیكەی وەك، فەرەنسا، ئیتالیا، ئەڵمانیا، ئیرلەندا، سیستمی كۆماریان تێدا چەسپا، ئەگەرچی لەهەموو ئەو وڵاتانە سیستمی پەرلەمانی چەسپاو هیچ حكومەتێك بەبێ ڕەزامەندی زۆرینەی پەرلەمان ناتوانێت درێژە بەكارەكانی بدات.

هەموو ئەو دەوڵەتانە نموونەن بۆ سیستمێكی ئابوری سەرمایەداری كەپشتگیرییەكی میللی بەهێزیان هەیە (ئەگەر سوشیالستی بن یاخود نەبووبن) و بەردەوامیشن لەسەر دەسەڵات.

هەروەها بنەما ئازادییەكانی وەك دامەزراندنی كۆمپانیاكان و موڵكداری تایبەتی و هۆیەكانی بەرهەمهێنان و بازاڕو قازانجكردن، ئەوانەكە بزووێنەرو ڕێكخەری چالاكی ئابورین، تائێستا نەكەوتوونەتە بەر ڕێگرتن و لێپرسینەوە، لەبەر ئەوەی دەرئەنجامی بارێكی ئابوری بەهێزن.

لەڕووی بونیادی كۆمەڵایەتیەوە، ئەو دەوڵەتانە چەند خەسڵەتێكی هاوبەشی دیاری كراویان هەیە، وەك (بەهێزی چینی كرێكارو پتەوی ڕێكخستنەكانی) چینی سەر بەخۆ لەمێژووی جیاوازداو بەپێی هەل و مەرجی هەر وڵاتێك دەركەوتوون، هەروەها دەستڕۆیی چالاكی بزووتنەوەی كرێكاری لەسەر ئاستی سەندیكاكان و بواری سیاسەتی كۆمەڵایەتی، لەگەڵ لەناوچوونی چینی جوتیار لەهەموو ئەو وڵاتانەو لەشوێنی خۆیان كشتیارو وەرزێریان بەجێهێشتووەو پەیوەندییان بەبازارەكان توونند كردووە.

هەر لەخەسلەت و تایبەتمەندییەكانی ئەو وڵاتانە، زۆر بوونی ژمارەی چینی ناوەڕاست و بەهێز بوونی پێگەكەی لەو وڵاتانەو سەربەخۆییان لەچینی كرێكار

بەتایبەتی لەسەر ئاستی سیاسی، هەروەها بارگرانی و شەکەت بوونی بورژوازییەتی سەرمایەداری بەهۆی چڕ بوونەوەو گردبوونەوەی دامەزراوەکان لەیەك شوێن و پەرەسەندنی کۆمپانیا سەرمایەدارەکان و ئەرکی بەڕێوەبردنیان، سەرەڕای پارێزگاری کردن لەرۆڵی دەسترۆییان لەڕووی ئابوری و سیاسییەوە.

بەڵام دەرهاویشتە ئایدۆلۆژی و کەلتوری و ئاینیە هاوبەشەکان، ئەوا ڕێگابۆ جێبەجێکردنی هەمان ئەو دەسکەوتانە دەدات و ئاسانکاری بۆ فێربوونی ڕەوتە گەورەکانیش دەکات، وەك: ڕەوتی کاسولیکی ڕۆمانی، ڕەوتی پروتستانی، ڕەوتی ئاقلانی و ڕەوتی نازانمکاری فەلسەفی ڕەوتی پەرەسەندنی ڕەوشت و چێژی تاکگرایی...ئەو ڕەوت و ئاراستە سیاسی و هزریانەی لەو سەردەمە جێگای باس و بایەخ پێدان بوونە.

ئەو کورتە شیکاریە بۆ بارودۆخی وڵاتانی ئەوروپای ڕۆژئاوا لەو سەردەمە لەڕووی کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسییەوە، ئەوە دەسەلمێنێ کەبنچینەکانی دروست بوونی کۆمەڵەو حزبەسیاسییەکان گەشەیان کردبوو، دۆخەکەش لەباربوو بۆ پێکهێنانیان، لەگەڵ جیاوازی و تابەتمەندی هەروەلاتێك بەتەنها.

لەبەشەکانی دیکەی ئەم باسە، سەرهەڵدان و دروست بوونی حزبە سیاسییەکان ڕاڤەدەکەین، لەهەر وڵاتێکی ئەوروپای ڕۆژ ئاوا بەتەنها.

گۆڕان و ڕووداوە سیاسییەکان لەوڵاتانی ڕۆژ هەڵاتی ئەوروپا: (٥)

ئەو دەوڵەتانەی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا لەنێوان خۆیاندادابەش دەکەن ، ئەوانە بەزۆری لەکەلەپوری ڕەگەزی سلاڤی بەشدارن، ئەگەر چی هەندێکیان سلاڤیش نین، دەوڵەتە ناسلاڤیەکان وەك: ئەستونیا، هنگاریا، مەکدونیا، ئەلبلنیا، هەروەها بەشی ڕۆژهەڵاتی ئەلمانیاش دەگرێتەوە.

سەرەتاکانی سەدەی بیستەم ئەو وڵاتانە لەڕووی هیواو ئاواتە نیشتمانیەکانیان بەرەو ڕووی بێ ئومێدی ببونەوە، هەندێکیان بوونە بەشێك لەچەند

ئیمپراتورییـەتێك، جـەنگی دووەمـی جیهـانی بـۆ ئـەوان بـووە هـۆی ئـازاری گـەل و وێرانکردنێکی زۆرتـری وڵاتـەکانیان، بەشێك لـەو دەوڵەتانـە لـەماوەی دووەم جـەنگی جیهانی کەوتنە گێژاوی هاوپەیمانیـەتی جۆراو جۆرەوە، لـەکۆتایی جـەنگ هەریـەك لەپۆلەنداو جیکوسلۆڤاکیا و هنگاریـاو رومانیـاو بولگاریـاو بەشـی رۆژهـەڵاتی ئـەڵمانیا کەوتنە ژێر دەسترۆیی و داگیرکاری (یەکێتی سوڤیەت) هەروەها کۆمارەکـانی ناوچـەی بەلتیق وەك: لیتوانیا، لاتڤیا، ئەستونیا، بەرەسمی بوونەبەشێك لە (یەکێتی سۆڤیەتی پێشو)، بەڵام یوگوسلافیاو ئەلبانیا نەکەوتنە ژێرباری داگیرکاری.

لـەو سـەروبەندەدا، لـەو وڵاتانـە حزبـە کۆمۆنیسـتەکان خـاوەن دەسـەڵات بـوون و بەتوونـدی دژایـەتی سیسـتمی نازییـان دەکـرد، ئـەو وڵاتانـەی کەراسـتەو خـۆ لەژێرچاودێری یەکێتی سۆڤیەت بوون، ئـەوا ستالین بـەهۆی چـەند پـیلان و نەخشـە کێشان و بێنـەو بەرەیـەك، ئـەو ناوچانەی بەویستی خـۆی رێـك دەخست و دابەشـی دەکـردن، حزبـە کۆمۆنیسـتەکان لـەو وڵاتانـە بـەهاتنی سـاڵی (١٩١٨) و لـەژێر نـاوی جیاوازەوە دەسەڵاتیان دەگرتەدەست.

ئەگەر لەڕووداو ژیانی سیاسی و حزبایـەتی ئـەو وڵاتانـە بکۆڵینـەوە و بگەڕێینـەوە بـەرەو دواو بـۆ کۆتاییـەکانی سـەدەی نۆزدەهـەم، دەکـرێ ئامـاژە بـۆ چـەند گۆڕانێـك بکەین:

- ساڵی (١٨٩٤) لەهەنگاریا حزبی دیموکراتی کۆمەڵایەتی دروست بـوو، سـاڵی(٦) (١٩٠٩) حزبی خاوەن زەوی و زارەکـان پێکهات لەگـەڵ حزبێکـی بـورژوازی نەتـەوەیی رادیکالی بچووك کەلەدەستە بژێری رۆشنبیرانی شارپێکهاتبوو.
- ساڵی (١٩٠٥) حزبی گەلی سلوڤاکی دروست بوو بەسەرکردایەتی (پیاوی ئاینی) ئەندرو هیلینکا.
- لەپۆڵەندا مافی دەنگدانی گشتی کاری پێکرا، ئەویش دوای رووداوەکانی سـاڵی (١٩٠٧) لەئاژاوەو ناکۆکی و خۆپیشاندانەکان، هـەر لـەو وڵاتـە بزووتنـەوەی نەتـەوەیی دامـەزرا لەلایـەن کۆمەڵـەی پۆڵەندییـەکان ئـەوانی لەسویسـرا جـێگیر ببـووون سـاڵی

(١٨٨٧)، ئامــانجی بزووتنەوەکــەش کۆکردنــەوەی پۆلەندییــەکان بــوو لــەپێناو ســەربەخۆیی..ســاڵی (١٨٩٣) حزبــی سۆشیالســتی پۆلەنــدا (pps) دامــەزرا بەسەرکردایەتی (جوزیـف بیـو سودسکی)، بەبۆچوونی جوزیـف ڕێگای رزگاربوونی پۆلەنــدا پەیوەســتە بەروخانــدنی ئیمپراتورییــەتی قەیســەر، حزبــی سۆشیالســتی پۆلەنداش بنەماکانی مارکسیزمی بەئامانجە نەتەوەییەکانی پۆلەندا بەستۆتەوە.

جوزیف جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کەچەوساندنەوەی کۆمەڵایەتی کرێکارانی پۆلەندا پەرەی سەند بـەهۆی جەوروچەوساندنەوەی نەتـەوەیی پۆلەنـدا، تێڕوانینـی ناوبراو بۆ چینی پرۆلیتاریای پیشەسازی وەك تێروانینی رادیکالەکان بووە بـۆ چینی جوتیـاران، هـیچ هێزیـك ناتوانێـت پشـت لـەو چـینەبکات بـۆ رزگـارکردنی نەتـەوەو بەدیهاتنی دادپەروەری کۆمەڵایەتی.

بـەڵام حزبـی دیموکراسـی کۆمەڵایـەتی (چـەپ) لەپۆلەنـدا، بەرنامەکـەی حزبـی سۆشیالستی لاپەسند نەبوو، ئەوان لـەدەوری - رۆزا لوکسمبورگ - کۆببوونـەوەو سـاڵی (١٩١٨) بنچینەکانی حزبی کۆمۆنیستیان پێکهێنا.

- ساڵی (١٨٩٦) حزبی جـەماوەری چیك (دیموکراتـە کۆمەڵایەتیـەکان) لـەحزبی (هـەموو نەمسا) جیـابۆوەو سـەربەخۆیی بەدەستهێنا، پـاش دوو سـاڵحزبی نیشتمانی سۆشیالستی لەو وڵاتەدامەزرا، کەجەختی لەسەر بیروباوەڕی نەتەوەیی دەکردەوە.

لەچیك ساڵی (١٨٩٩) بانگەوازو هاندەرانی دابەشکردنی زەوی دەرکـەوتن و چوونە پـاڵ حزبـی کاسـولیك، لـەناو هـەموو ئـەو گـروپ و حزبانـە، حزبـی پێشکەوتنخوازی بچووك بەئاشکرا لایەنگری روخاندنی دەوڵەتی پاشایەتی دەکردو داوای دامەزرانـدنی دەولەتێکی سەربەخۆی دەکرد.

بنەماڵە گەورەکانی حزب لەئەوروپا (٧)

کارێکی پێویست و بەسوودە لێکۆڵینەوە لەبنەماڵە گەورە حزبەکان بکرێت، ئەوانی لەئەوروپا سەریان هەڵداوە، پاشان لق و هاوتاکانیان زۆر بوونە، ئەم بنەچەناسینە (Typology)بەپێی سێ پێوەر دەبێت، ئەوانیش: ئامانج، ئایدیۆلوجیا، رێکخستن لەکاری رێکخراوەیی.

لەو چوارچێوەدا بنەماڵەی گەورەی حزبە سیاسییەکان لەئەوروپا بریتی بوون لە:

لیبرالەکان، دیموکراتە کریستانەکان، لەگەڵ چەپەکان، لەگەڵ ئەو بنەماڵانەش چەند لایەنێکی دیکەی بچووکتر یاخود کەم گرینگتر هەبوونە، وەك هێزی جوتیارو کشتیارەکان، هەروەها دژە ئاینیەکان.

حزبە لیبرالەکان لەلقە هەرە کۆنە سیاسییەکانی ئەوروپان کەلەسەدەی نۆزدەدا لەبەرامبەر پاڕێزگاران پێکهاتبوون، بەڵام ئێستا وەك پێشوو بەهێزو دەسەڵات نەماون (بەتایبەت لەبەریتانیاو ئیتالیا).

حزبە سۆشیالستەکان بەزۆری لەدەیەکانی (١٨٨٠ و ١٨٩٠) پێکهاتوون و جێگای خۆیان لەناو هێزە سیاسییە دەسەڵاتدارەکان کردۆتەوە، سەرەڕای دووبەرەکیەکانیان دوای دامەزراندنی نێو نەتەوەیی سێیەم لەسەر دەستی لینین لە (١٩١٩)، بەڵام ئەوان توانیان هاو پەیوەندی خۆیان لەژێر ناوی سۆشیالستی نێو نەتەوەیی بپارێزن (نموونەی حزبە سۆشیالستەکانی فەرەنساو ئەلمانیاو حزبی کرێکارانی بەریتانیا).

حزبە کریستانەکان زیاتر پاش جەنگەکانی یەکەم و دووەمی جیهانی لەسەر گۆڕەپانی سیاسەتدا بەدەرکەتن بەهۆی خەبات دژی فاشیزم، نموونەی (یەکێتی دیموکراتی کریستیانی ئەلمانیا، حزبی دیموکراتی کریستیانی ئیتالیا).

دروست بوونی حزبە سیاسییەکان لەبەریتانیا (٨)

سیستمی حزبایەتی لەبەریتانیا ناوبانگ و ناسینێکی فراوانی هەیە، زۆر کەمن ئەو دیاردە سیاسییانەی کەبەهەمان قولّی ووردی توێژینەوەیان لەسەر کرابێت، بەلگەش لەسەر ئەو بۆ چوونە، سیستمی دوو حزبی بەریتانیا بەپێوەر دادەنرێت و سیستمە فرە حزبیەکانی جیهان بۆی دەگەڕێتەوە، بەلکو ئەو سیستمە دوو حزبیە بۆتە نموونەیەك لاسایی دەکرێتەوە.

بەریتانیا زیاتر لە (٩٠٠)سالّ دەبێت کەبەرەو ڕووی هێرشی دەرەکی نەبۆتەوە، هەروەها زیاتر لە (٣٠٠) سالّیش دەبێت نموونەی سیستمێکی پەرلەمانی کاریگەرە، ئەویش بەهۆی سیستمە دوو حزبیەکەی و بەهۆی ئەو شێوازەی حکومەت پێی بەڕێوە دەچێت.

بەلاّم لەڕووی مێژووییەوە هەڵەیە بووترێت کەبەریتانیا دایکی پەرلەمانە(*)، لەم بارەوە مافی ئیرلەندا لەپێشترە، بەلاّم لەڕاستیدا بەریتانیا ڕۆڵێکی نموونەیی گێڕاوە.

نووسەرانی ئینگلیزیش کەسیستمی دوو حزبی ڕووندەکەنەوە، ئاماژە بۆ گونجان و سازانی کۆمەلگەی بەریتانیا دەکەن، هەروەها بۆ سەقامگیری و لەباری دامەزراوەکانی و بوونی سیستمێکی دەنگدانی زۆرینە کەلەیەك خولدا ئەنجام دەدرێت.

نووسەرە ئەوروپیەکان چەخت لەسەر هەستی دەروونی بەکۆمەڵ و لەسەر ئایدیۆلۆژیایەکی زاڵبودەکەنەوە، سیاسەتیش لەو ولاّتە بەشێوەیەك بنەماکانی دارێژراوە وەك یارییەك یاریکەرانی ڕێز لەڕێساو نۆرمەکانی یارییەکە دەگرن، یاریزان پایە بەرزیش بێت ڕێز لەیاساکانی دادوەر دەگرێت.

ڕێککەوتنی هەمە لایەن لەسەر ئەوە هەیە کە تێگەیشتن و بەڕێوەچوونی سیستمی دوو حزبی لەبەریتانیا جێبەجێ نابێت تەنها بە پشت بەستن بە تایبەتمەندی خەلکی بەریتانیا نەبێت، لەڕاستیدا ڕۆلّی مێژوویی بەریتانیای گەورە

لەجیهاندا ئەو حاڵەتە تایبەتە جیاکارەی کردە نموونەیەك بۆ پرسیارو شیکردنەوەی بەردەوام.

دروست بوونی سیستمی دوو حزبی (٩)

لەسەدەی حەڤدەهەمدا وڵاتی ئینگلتەرا دوو شۆڕشی تیادا هەڵگیرساوە، هەردووکیان ئامانجی سیاسییان بەدواوەبووە، ئەو ئامانجەش بریتی بووە لەجیا کردنەوەی نێوان: بەرەی شاو سیستمی پاشایەتی ڕەها (ئەو سیستمەی لەکیشوەری ئەوروپا بڵاوەی کرد بەتایبەتی لەئەسپانیاو فەرەنسا) لەگەڵ ئەوانی بەرەی سیستمی پاشایەتی سنووردارو پابەند بوونی دەسەڵاتەکانی پەرلەمانن، واتە نێوان ئەوانی نێونەرایەتی چینی ئەریستوکرات (ئەنجومەنی لوردەکان) دەکەن لەبەرامبەر ئەوانی نوێنەرایەتی بورژوازبوونی گەورە دەکەن (ئەنجوومەنی گشتی)

بەرەی دووەم، ئەوانی لایەنگری سیستمی پاشایەتی سنوردار بوون، توانیان شای بەریتانیا (جاك سنیواردی دووەم) لەدەسەڵات دوور بخەنەوەو (غەلیوم دورانج) لەشوێنی دابنێن کەرازی بوو بەڕاگەیاندنی مافەکانی هاوڵاتیان لەساڵی (١٦٨٨)ز.

حزبەکانی ئەلویگس و ئەلتوری (Whigs - Tories)

ئەو حزبە سیاسییانەی کەلەو قەیرانە لەدایك بوون لەسەر شێوەی حزبەتازەکان نەبوون، بەڵکو بریتی بوون لەچەند گروپێکی بێ فۆرم، ئەو دوو گروپە دژ بەیەکە چەند نازناوێکی بریندار داریان پێوە لکابوو لەناو خەڵکیش پێی ناسرابوون.

وشەی ئەلتوری (Tory) وشەیەکی جنێو هەڵگری ناشرین دەگرێتە خۆی، وشەکە سەرچاوەکەی ئیرلەندییەو بەمانای دز یان ڕێگر بەکار دەهێنرێت، ئەم حزبە ساڵی (١٦٨٨) دەسەڵاتی لەدەستدا.

بەڵام کۆمەڵەی (ئەلویگس) Whigs، کەساڵی ١٦٨٨ سەرکەوتن و دەسەڵاتیان گرتە دەست، وشەیەکە سەرچاوەکەی ئوسکوتلەندییە، بەمانای شوانی ئاژەل و وڵاغی بەرزەدێت.

بەکارهێنانی ئەم وشانە تاسالآنی سەدەی نۆزدە هەم بەکار هێنراون، بەلآم ناوەرۆکی وشەکان گۆرانیان بەسەرداهات.

لەسەدەی حەڤدەهەمدا حزبی ئەلویگس دەسەلآتی بەسەر ژیانی سیاسیدا گرت، تا رادەیەك وشەکە بەمانای پیاوی دەسەلآت دەهات یان حزبی دەسەلآتدار، یاخود مەبەست لێی چینی بورژوازیەتی گەورەی شارەکانی دەگرتەوە، وەك یاسا ناسان، پیاوانی کاروباری بازرگانی و پیشەسازی، خاوەن بانکەکان، سەرمایەدارو خاوەن کەشتیەکان.

حزبی ئەلویگس بەشێوەیەکی بنچینەیی پشتی بە (ئەنجومەنی گشتی) بەستبوو، ئەوانیش بەزۆری ئاراستەیەکی لیبرالیان هەبووە، بەتایبەتی لیبرالیزمی دادوەری ئەوەندەی پەیوەندی بە مافی کەمایەتیە ئاینیەکان هەبووە دژ بەپاوانکاری کلێسەی ڕەسمی ئینگلتەرا، هەروەها لیبرالیزمی ئابوری کەخۆی لەئازادی کارو ئاڵ و گۆڕ کردنی کەل و پەل دەنوێنێ بەشێوەیەکی ئازاد، لەگەڵ لیبرالیزمی سیاسی بەشێوەی جیاکردنەوەی دەسەلآتی شای وڵات لەحکومەت.

بەلآم بەرەی پارێزگاران پەرش و بلآوەنەبوون، یاخود کۆتاییان پێ نەهاتبوو، ئەوان پشتیان بەچینی ئەریستوکرات و بەدەسەلآتەکانی کلیسە بەستبوو بۆ بەرگریکردن لە دەسەلآتەکانی شای وڵات و کلێسە هەروەها پەرلەمانیش بەرگرییان لەدەسەلآتەکانی ئەنجومەنی لوردەکان دەکرد، هەروەك بەرگرییان لەخاوەنداریێتی زەوی و زارە گەورەکانیش دەکرد، سەرەڕای پشتگیریکردن لەبنەمای بەرگریکردن — بۆ پارێزگاری لەدەرامەتە کشتوکالیەکان و بەخێو کردنی مەڕو مالآت.

ئەلویگس (لیبرالەکان) درێژەیان بەدەسەلآتدا بێ پسانەوە لەنێوان (١٧١٤ — ١٧٦٠)، لە کاتێکدا ئەلتوری (پارێزگاران) لەنێوان (١٧٦٠ — ١٨٣٠) حوکمڕانیان بەدەستەوە بوو دەسەلآتی ئەو لایانانە لەسەر شێوازی حزبێکی رێکخراو نەبووە، سیستمی حوکمڕانی لەو رۆژگارەدادیموکراسی نەبووە، بەبەراورد لەگەڵ ئێستادا، چونکە مافی دەنگدان

تەنها توێـژێکی کـەمی دەگرتـەوە، حزبەکانیشی بریتـی بـوون لەچـەند گروپێکـی نـاو پەرلەمان دەگۆڕان بەپێی بەرژەوەندی و ڕووداوەکان.

گۆڕینی کۆمەڵگەی سیاسی و چاکسازی هەڵبژاردن: (١٠)

تێپەڕبوونی بەریتانیا بە هەل و مەرجی سەرمایەداری بازرگانی و دەریایی، لەگەڵ ئەو ڕووداو و گۆڕانانەی ڕوویاندا لەوماوەیدا، هۆکارێك بـوون بـۆ پێشکەوتنی وڵات و بکەوێتە ریزی یەکەم لەسەر ڕێگای سەرمایەداری پیشەسازی، هەر بەهۆی ئەو ڕووداو و گۆڕانانە، چینێکی کرێکار لەو وڵاتە دروست بـوو، بـەڵام ئـەو چینە ژیـانی لـەڕووی مادی و مەعنەوی لەوپەڕی خراپیدابوو، هـەروەها شۆڕشـی پیشەسازیش بـووە هۆکـار بۆ دەرکەوتنی چـینێکی بـورژوازی مـام ناوەنـدی شارسـتانی کەبەدۆخـە سیاسـییەکەی خۆی ڕازی نەبوو.

فراوانکردنی سنوری دەنگدان و دووبـارە دابەشـکردنەوەی بازنـەکانی هەڵبـژاردن و چاکسازی لەشێوەی بەڕێوەبردن و سیستمی هەڵبژاردن، لەداواکارییە بەپەلەکان بـوون لەسەرەتای سەدەی نۆزدەدا.

ئـــەو داواکاریانـــە، داواکـــاری توێـــژە باڵاکـــانی چـــینی کرێکـــارو ڕۆشـــنبیران و بورژوازییـەتی بچـووك بـوون، ئـەوانی لەلایـەن لیبراڵەکانـەوە نوێنەرایـەتی دەکـران، لەکاتێکـدا پارێزگـارانی نـاو دەسـەڵات داواکاریـەکانیان بـەزەرووری دەزانـی، بـەڵام وا پێویست دەکات دیاریکراو بن بەپێی توانا.

ساڵی (١٨٣٠) لیبراڵەکان دوای سەرکەوتنیان لە هەڵبژاردن، پرۆژەیـەکی چاکسازییان خستەڕوو، بەڵام پرۆژەکـەیان لەلایـەن ئەنجومـەنی لوردەکانـەوە پەسـند نـەکرا، بۆیـە لەهەڵبژاردنی ساڵی (١٨٣١) بابەتی چاکسازی بووە ناونیشـانی ناوەنـدی هەڵمەتەکـەیان لەهەڵبژاردن و شەقامیش پشتگیرییانی دەکرد.

ساڵی (١٨٣٢) بزووتنەوەی – شارتست کەبزووتنەوەیەکی کرێکاری بوو، هەڵمەتێکی فراوانی دەست پێکرد بەداواکاری کرێکاران لەپێناو دەنگدانی گشتی بۆ پیاوان و چاکسازی لەژیانی سیاسی و پەرلەمانی.

قۆناغی دووەم لەچاکسازی هەڵبژاردن بەدەس پێشخەری پارێزگاران و رابەرەکەیان (دزرائیلی) جێبەجێکرا، بەڵام ئەو کارە لەژێر فشاری رەوتی لیبرال و بزووتنەوەی کرێکاریدا روویدا.

ساڵی (١٨٦٧) بەهۆی هەنگاوەکانی چاکسازی، رێژەی بەشداربوونی هەڵبژاردن بۆ (١٦٪) بەرزبووەوە، ئەویش بۆ بەرژەوەندی دانیشتوانی شار دەگەڕێتەوە لەبورژوازییەتی بچووك و بەشێك لەچینی کرێکار، لەهەمان کاتدا کێشەی چاکسازی لەبازنەکانی هەڵبژاردن بەردەوام بوو، دەنگدانیشی ساڵی (١٨٧٢) بوو بەنهێنی.

لەنێوان (١٨٨٤ – ١٨٨٥) رێژەی دەنگدان بەرزبۆتەوە تاگەیشتە (٢٨٪) ئەویش بەکردنەوەی دەرگای دەنگدان بۆ خەڵکی گوندەکان ئەوانی خاوەن مولك نین، ساڵی (١٩١٨) مافی دەنگدان هەموو پیاوانی گرتەوە تاتەمەنی (٢١) ساڵی، هەروەها ژنانی سەرووی تەمەن (٣١) ساڵ، ساڵی (١٩٦٩) حزبی کرێکاران تەمەنی دەنگدانی بۆ (١٨)ساڵ دابەزاند، گەشەکردنی پرۆسەی دیموکراسییەت لەو وڵاتە زیاتر لەسەدەیەکی خایاند (١٨٣٠ – ١٩٢٨)، لەو کارو رووداوانە حزبەکان هەموویان بەشداریان کردووە، بەئاراستەکانی (لیبرال، پارێزگار، کرێکاران).

دەرکەوتنی حزبە نوێیەکان: (١١)

بەکورتی باسی سێ حزبی دێرین دەکەین کە لەبەریتانیا رۆڵی سەرەکی و گرینگیان گێڕاوە:

١) حزبی لیبراڵ:

ئەم حزبە سەرەتا وەك گروپێکی سیاسی دەرکەوت لەناو پەرلەمان لەژێر ناوی (ئەلویگس) پاشان بووە حزبێکی سیاسی، لەململانێدا بووە لەسەر دەسەڵات و چاکسازی لەگەڵ حزبی پارێزگاران (ئەلتوری) لەهەشتاکانی سەدەی حەڤدەوە.

سـالّی (١٨٦٥) بـووه حزبێـکی سیاسـی لـەژێر نـاوەی – حزبـی لیـبرالی بـەریتانیا - ، لەسەرکردەکانی (غلادستون، جون ستیوارت مل، لویـدجۆرج، بـەڵام لـە (١٩٢٥) وە ئـەم حزبە رووی لەلاوازی کردووەو حزبی کرێکارانی بەریتانیا سەرکەوت.

٢)حزبی کرێکارانی بەریتانیا:

حزبێکی (سوشیال دیموکرات)ە، هۆکارەکانی دامەزراندنی دەگەڕێتەوە بۆ:

أ) شکست هێنانی بزووتنەوە سۆشیالست و کرێکارییەکان لەنێوان (١٨٨٠ – ١٨٩٠) لەبەدیهێنانی ئامانجەکانی.

ب) ویستی بـەهێزی کرێکاران بـۆ ئـەوەی نوێنـەریان هـەبێت لەپەرلـەمان، بۆیـە لـە(١٩٠٠) لیژنـەی نوێنەرایـەتی کرێکـاران پێکهات، ئـەو لیژنەیـە، حزبـی کرێکـارانی سـەربەخۆو کۆمەڵـەی فابیـەکان و سـەندیکای کرێکـارانی کـۆکردەوە، سـاڵی (١٩٠٦) بـەڕەسمی دروسـت بـوونی حزبـی کرێکـاران ڕاگەیەنـدرا، حـزب تاسـاڵی (١٩١٤) وەك حزبێکی بچووك ماوەتەوە، بەڵام لەدوای (١٩١٨) وەحزب رووی لەگەشەکردن و فـراوان بوون کردو دەستی گەیشتە دەسەڵات و بەشداری لەحکومەت کرد.

٣) حزبی پارێزگاران:

حزبێکی دێرینی بەریتانیایە، ڕەگ و ریشەی بۆ حزبی – ئەلتوری – دەگەڕێتەوە، پشتگیری توندی سیستمی پاشایەتی دەکات، ساڵی (١٨٣٢) تووشی شکستیەکی گـەورە هات، ساڵی (١٨٣٦) ناوی حزب گۆڕاو بووە حزبی پارێزگاران.

دروست بوونی حزبە سیاسییەکان لەئەڵمانیا (١٢)

ئەڵمانیا بۆ یەکەم جار وەك دەوڵەت بەهۆی یەکگرتنی (٣٥٠) میرنشین پێکهات، ئەویش دوای پەیمانی (westphalie) لە ساڵی (١٦٤٨)، ئەومیرنشینانە توانیان کێشەکانی خۆیان چارەسەر بکەن لەژێر کاریگەری ڕێبازە ئاینیەکان و بزووتنەوەی چاکسازی ئاینی، هەروەها بەپێی بنەماکی ئەو ڕێککەوتنە ئاشتیەی، کەلەشاری – ئوغسبورج – بەسترا لەساڵی (١٥٥٥) ز، یەکگرتنی ئەڵمانیا وەك دەوڵەت ساڵی (١٨٧١)ز، راگەیەنرا.

دەرکەوتنی ڕێبازە هزری و سیاسییەکان:

١- بزووتنەوەی لیبرالیزم:

ساڵی (١٨٠٦) نابلیون – ئیمیراتوری فەرەنسا – کۆنفیدرالییەتی – ئەلراین – ی ڕاگەیاند، لەو کاتانەدا، هۆشیاری و هەستی نەتەوایەتی لای ئەڵمانیەکان دەرکەوتبوو پەرەی دەسەند، بەوەش ململانێ و رکابەری لەنێوان خەڵکی ئەڵمانیا خولقا دەربارەی ئەوشێوە سیاسییەی کەکۆمەڵگە لەسەری بێت.

هەر لەو سەرو بەندەدا دامەزراندنی کۆنفیدرالی جەرمەنی ساڵی (١٨١٥) کە بەهۆی دەستڕۆیی نەمسا دروست بوو، بەتووندی لەلایەن پروسیاوە دژایەتی دەکرا – پروسیا ئامانجی بەدیهێنانی یەکگرتنی ئەڵمانیا بوو، بەڵام لەژێر چاودێری خۆی، هەولەکانی پرۆسیا خۆی لەچالاکیەکانی مامۆستایانی زانکۆو پشتگیری توێژی بورژوازی و هەندێ ئەریستوکرات دەنواند، کەشێوەی بزووتنەوەیەکی لیبرالی پچڕپچڕی نارێکخراوی وەرگرت، ڕەوتی لیبرال بەسەر سێ بەشی دابەش ببوو:

- لیبراله نیشتمان پەروەرەکان، ئەوانی جەختیان لەسەر یەکێتی خاکی ئەڵمانیا دەکرد، لەگەڵ پشتگیری کردنیان لەبوونی سیستمێکی فیدرالی.

- ليبرالـەكان، ئـەوانی پشـتگیری دامەزرانـدنی سیسـتمی پاشـایەتی دەسـتوری دەكـەن، هـەروەها سیسـتمێكی پەرلـەمانی بـەدوو ئەنجومـەن و پیـادەكردنی ڕێبـازیكی سیاسی كراوە.
- ليبرالـه راديكالـەكان، يـان ديموكراتخوازەكـان، ئـەوانی لايـەنگری دامەزرانـدنی سيستمی كۆمارين، لەسەر شێوەی ويلايەتيەكگرتووەكانی ئەمريكا.

تيـوری (Standish ver fassung) بريتيـە لـەپێكهاتن و پێكـەوەنان بـەهۆی ميرنشين و دەسەڵاتە هەرێمايەتی و خۆجێيەكان، مەبەستيش لێی بوونی زنجيرەيەكی كۆمەڵايەتی بۆ كۆمەڵگايەكی سياسی لەئەلمانيا، تيۆرييەكە دەربڕين لەو بارە ڕاهاتووە دەكات كەهەيە، هەروەها لەچەمكی راستی وەك بەرهەمێكی مێژوو لەگەڵ ئـەو داب و نەريتانەی كەدژايەتی لەخۆداماڵين و دوور كەوتنەوە دەكەن لەبـەها نەتەوەييـەكان و سەروەری نيشتمان.

ئەو تيۆرييە دەنگدانەوەيەكی گەورەی لەناو كۆمەڵگەی ئەلمانيا هەبووە لەكاتەكانی گەشەكردن و پەرەسەندنی هەستی نيشتمان پەروەری.

شۆڕشـەكانی (١٨٤٨) لەئـەلمانيا بـوون بـەهۆی ئـەوەی كـە كۆمەڵگـەی ئـەلمانيا چارەنووسی بكەوێتە دەستی خۆی و ڕێگای مێژوويی خۆی بدۆزێتەوە.

ئەنجومـەنی نيشـتمانی ئـەلمانيا كەلەشـاری فرانكفـورت كۆبـۆوە بـەهۆی ليبرالـە نيشتمان پەروەرەكانەوە سەركەوتنێكی كاتيان بەدەستهێنا، ئەوان ويستيان دەوڵەتێكی ئـەلمانی فيـدرالی لەسـەر رێبـازێكی ليـبرالی دابمـەزرێنن بـەدوور لەنەمسا، بـەڵام – شـا (فەرمانڕەوا)ی پروسيا – رازی نەدەبوو ببێت بەئيمپراتور لەسـەر ويستی گـەل، ئـەو بۆچوونی وابوو، ئەلمانيای يكگرتـوو بەويسـتی شـای پروسـياو ميـر (بسمارك) دروسـت دەبێت. (١٣)

سـەركەوتنی – پروسـيا – و دوور خسـتنەوەی نەمسا بـوو بـەهۆی دامەزرانـدنی كۆنفيدراليەتی باكوری ئەلمانيا لەساڵی (١٨٦٧)، هـەروەها سـەركەوتن بەسـەر فەرەنسا

ساڵی (١٨٧٠) ڕێگای خۆشکرد بۆ ڕاگەیاندنی (رایخی دووەم) کە (٢٥) میرنشین و حکومەتی هەریمی کۆکردەوە لەناو ئیمپراتۆرییەتێکی کۆنفیدرالی، بسمارکیش کەسایەتی سیاسی بەهێزوکارای ئەو دەوڵەتە بوو.(١٤)

٢- لەدایك بوونی بزووتنەوەی سۆشیالستی: (١٥)

ئەلمانیا لەسەردەمی – رایخی دووەم – هەمان ئەلمانیای سەردەمی شۆڕشەکانی ساڵی (١٨٤٨) نەبوو، لەو سەردەمە شۆڕشی پیشەسازی تیایدا بەرپابوو، سەرمایەداری سەری هەڵداو چینێکی کرێکاری بەهێزو ڕێك و پێك دەرکەوت، ئەلمانیای پیشەسازی شوێنی ئەلمانیای گوندو شارە بچووکەکانی سەدەی ناوەڕاستی گرتەوە.

زۆر بوونی ژمارەی دانیشتوان لەو قۆناغەدا بوو بەهۆی ژیانی شارنشینی و کۆچکردنی فراوان بەرەو کیشوەری ئەمریکا بەشێوەیەکی سەرەکی.

چینی بورژوازی بچووکی لیبرال و بیروکراسییەت، شوێنی ئەریستوکراتە کۆنەکانی گرتەوە بەشێوەیەکی لەسەرخۆ.

بزووتنەوەی سۆشیالستی وەك بەرهەمێکی ئەو گۆڕانە ئابوری و کۆمەڵایەتیانە دروست بوو، وشەی سۆشیالستی کەمتر بەکار هاتووە بەبەراورد لەگەڵ وشەی کۆمونیستی، سۆشیالست وشەیەکی لێڵاوی و نادیارو هەمەلایەن بوو لەو سەردەمە.

شێوازی – سۆشیالستی دەوڵەت – باو زاڵ بوو تا ساڵی (١٨٧١)، ئەویش بەهۆی(١٦) کاریگەری – فەردیناند لاسال –، ناوبراو داوای سەربەخۆیی سیاسی بۆ چینی کرێکارانی ئەلمانیای دەکرد، ئەویش بە بوونی حزبێکی سیاسی تایبەت بەخۆی.

ساڵی (١٨٦٣) لاسال هەستا بە دامەزراندنی کۆمەڵەی ئەلمانیا بۆ خزمەتگوزاری کرێکاران، کەیەکەم ڕێکخستنی سیاسی سۆشیالستی بوو، ئەویش وەك کاردانەوەیەك دژی هەولەکانی لیبراله پێشەکەوتنخوازەکانی، کارەکەی لاسال بریتی بوو لەپێکهێنانی چەند کۆمەڵەیەکی هەرەوەزی لەناو کرێکاران.

لاسال، لەسەر هەمان شێوازی کارکردنی بسمارك، بزووتنەوەکەی خەسڵەتێکی ناوەندێتی دەسەڵاتداری هەبوو، لەگەڵ باوەڕبوون بەهەرێمی پروسیا لەپێناو بەدیهێنانی یەکێتی ئەلمانیا و هەنگاونان بەرەو چاکسازی لەبواری هەڵبژاردن و کاروباری کۆمەڵایەتی بۆ رزگارکردنی چینی کرێکار لەو دۆخەی تیایدا دەژی.

ساڵی (١٨٦٣) لەلایەن (ولهیلم لایبەخت و ئیزاك بابیل) یەکێتی کۆمەڵەی کرێکارانی ئەلمانیا دامەزرا، کەلایەنگری دامەزراندنی دەوڵەتی ئەلمانیای گەورە بوو بەوڵاتی نەمساوەش، ئەو بەرنامەیە لەدوایدا لەگەڵ هەوڵەکانی پروسیا دژ دەوەستا، بەڵام سەرەڕای کاریگەری کەسێتی (مارکس) (١٧) بەسەر لایبەختەوە، ئەو بەرنامە سۆشیالستیە نێو نەتەوەییە روون نەبۆتەوەتا ساڵی (١٨٦٨) نەبێت، بەتایبەتیش دەربارەی کێشەی ململانێی چینایەتی و سەربەخۆیی سیاسی چینی کرێکار.

ساڵی (١٨٦٩) ئەو یەکێتیە کرێکارییە گۆڕانی بەسەر داهات، دوای ئەوەی گروپەکەی لاسال چوونە پاڵ حزبی سۆشیال دیموکراسی کرێکاران لەگەڵ پیادەکردنی بەرنامەیەك کەسەرچاوەکەی مارکسیزمە بەڵام پشتگیری هەنگاوەکانی چاکسازییە دیموکراسییەکان دەکات.

٣- رایخی دووەم، لەرامبەر حزبە ئەلمانیەکان:

لەو ماوانەدا دەسەڵاتداری ئەلمانیا هەستا بە کۆکردنەوەو باوەش کردنەوە بۆ زۆربەی لیبرالە نیشتمان پەروەرو بۆرژوازییەکان، ئەوانی بەکاروباری بازرگانی و پیشەسازی هەڵدەستن، ئەویش لەئەنجامی سەرکەوتنی رێبازە سیاسییەکەی بسمارك دژی نەمساو فەرەنسا.

بۆیە وەك سیاسەتێکی ژیرانەی بسمارك، بڕیاردرا لەسەر مافی دەنگدانی گشتی بۆ پیاوان، ئەوانی تەمەنیان لە (٢٥)ساڵ بەسەرەوەیە، لەگەڵ بوونی سیستمێکی هەڵبژاردن بەدوو خول، ئەوەش بەمەبەستی کەمکردنەوەی رۆڵی حزبە سیاسییەکان،

هەروەها بۆ لەقەبارەدانی ئەنجومەنی گشتی وڵات (رایشتاخ) کەبەدەنگدانی گشتی هەڵبژێردراوە.

سەرۆك وەزیران و دەزگای باڵای دەوڵەت کەلەژێر فەرمانی ئیمپراتۆبوون، ئەوانە خاوەن ئازادییەکی رەهابوون لەدەسەڵاتەکانیان، بەڵام حزبەکان رۆلیان لەناو حکومەت زۆر لاوازبوو، ئەو ڕۆڵەی دەیانگێڕا تەنها خۆی لەهەندێ بەرژەوەندی و دەسکەوت و بڵاوکردنەوەی بیرو باوەڕەکانیان بەرجەستە دەکرد.

بسمارك ململانێیەکانی خۆی لەگەڵ حزبەکان بەنۆرە دەگێڕا، سەرەتا لەنێوان (١٨٧١ — ١٨٧٨) پشتی بەست بەلیبرالە نیشتمان پەروەرەکان دژ بەکاسولیك و سۆشیالستەکان، پاشان کەوتە هاوکاری کردنی پارێزگاران (لایەنگرانی چاکسازی کشتوکاڵی)و کاسولیکەکانی دژبە لیبرالەکان بەتایبەتیش سۆشیالستەکان، ئەوەش دوای ساڵی (١٨٧٨) لەهەمان کاتدا بڕیاری جێبەجێ کردنی چەند پرۆژەیەکی چاکسازی کۆمەڵایەتی گرینگی دەرکرد بۆ بەرژەوەندی کرێکاران و بواری کشتوکاڵی.

ژیانی سیاسی لەئەلمانیا، تادوورخستنەوەی بسمارك لەدەسەڵات ساڵی (١٨٩٠) بەشێوەیەکی سەر سوور هێنەر لەژێر دەستیدا بووە.

رەوتی ئاینی کاسۆلیکی وەك رەوتێکی سیاسی خۆی خستە پاڵ ئاراستە سیاسییەکانی دیکەی ئەو وڵاتە، نموونەی پارێزگاران ئەوانی پشتیان بەگوندو چینی ئەریستوکراتە مولکدارەکان بەستبو، هەروەها لیبرالە نیشتمان پەروەرەکانیش ئەوانی بەناو بورژوازییەتی سەرمایەداری خۆیان راگەیاندبوو.

ساڵی (١٨٧٠) لەلایەن (سویند سورت) حزبی ناوەندێتی (zent Rum) دامەزرا کەپشتی بەتۆڕێکی فراوانی رێکخراوە جیاوازەکان دەبەست، نموونەی: سەندیکای کرێکارە مەسیحیەکان و کۆمەڵە ئاینیەکان، بەڵام بسمارك دژی ئەو حزبە بزووتنەوەی بەرەنگار بوونەوەی کەلتور (Kultura ampf)ی راگەیاندکە ئەلمانیای

بەرەو عەلمانیەت برد، دواتریش ساڵی (١٨٩٣) ئەو حزبە پشتگیری بسمارك كرد دژ بەسۆشیالستەكان.

سۆشیالستەكان لەو سەروبەندەدا یەكگرتوویی خۆیان بەدەسهێنا، ئەویش لەئەنجامی زۆرداری و ملهوڕی دەسەڵاتی حكومەتی پرۆسیا، هەردوو ڕەوتی سوشیالست كۆنگرەیان بەست لەشاری غوتا و لەژێر سەركردایەتی – لایبخت – حزبی سوشیالستی دیموكراسی ئەلمانیایان راگەیاند، بەڵام بەرنامەكەیان لەلایەن ماركسەوە رەخنەی لێگیرا، حزب لەكاری ڕێكخراوەیی پشتی بەسەندیكا ئازادەكان بەستبوو.

هەر بەهۆی یاسا نائاسیەكانی دەوڵەتەوە حزب بەكردار چووە بواری كاری نهێنی، كاریشی بۆ پەرەسەندنی رێكخراوەكانی دەكرد، وەك : سەندیكاكان، كۆمەڵە كۆمەلایەتی و وەرزشی و رۆشنبیریەكان.

ساڵی (١٨٩٠) بسمارك لەدەسەڵات دوور خرایەوە، قۆناغێكی سەخت لەدەسەڵاتی تاكرەوی كۆتایی هات، حزبی سۆشیالست توانی سەر لەنوێ خۆی بونیادبنێتەوە بووە یەكەم حزب لەئەلمانیا، ساڵی (١٩٢١) ڕێژەی (٣٥٪) دەنگەكانی بەدەستهێنا.

لەو ماوەیەدا حزبی سۆشیالست بەرنامەیەكی نوێی پیادەكرد كەلەلایەن (١٨) (كارل كاوتسكی) ئامادە كرابوو، بەهۆی ئەو بەرنامەیە رەوتی میانرەوو چاكسازی بەسەر رەوتی توندرەوو شۆرشگێری ناو حزب سەركەوت،حزبی سوشیالستی دیموكراسی ئەلمانیا دەستی بەسەر نێونەتەوەیی دووەمدا گرت كەساڵی (١٨٨٩) بەیارمەتی حزبی كرێكارانی بەلجیكی پێكهاتبوو.

لەدوا هەڵبژاردنی پێش جەنگی جیهانی یەكەم كەلەساڵی (١٩١٢) ئەنجامدرا، بەرەی چەپ بەزۆرینە سەركەوت، بەرەی كاسولیك بووە حزبی دووەم، لەكاتێكدا بەرەی پارێزگارو راسترەو پەرش و بڵاو بوونەوە.

٤- بزووتنەوەی کۆمۆنیستی لەئەلمانیا (١٩)

جەنگی یەکەمی جیهانی و تێشکانی ئەلمانیا لەو جەنگە دەرئەنجامی چاوەروان نەکراوی هەبووە بەسەر سیستمی حزبەکان، کاریگەرییەکانی جەنگ لەدەرەوەی ئەلمانیاش بەهێز بووە، شۆڕشی بەلشەفی لەڕوسیا ڕوویدا، دەرئەنجامەکانی ئەو جەنگە هۆکارێکی سەرەکیش بوو بۆ ململانێ و پەرت بوون لەناو بزووتنەوەی کرێکاری جیهان.

حزبی سۆسیالستی و دیموکراسی ئەلمانیا یەکگرتوویی خۆی لەدەسدا، باڵی چەپی شۆڕشگێڕی لێ جیابووەوەو ساڵی (١٩١٦) ڕێکخستنی سپارتاکوسی دامەزراند.

پاشان چەند کادیرو سەرکردەیەکی ئەو حزبە (کاوتسکی و بیرنشتاین) لەساڵی (١٩١٧) جیابوونەوە حزبی سۆشیالستی دیموکراتی سەربەخۆیان پێکهێنا.

شۆڕش بەلشەفی (ئۆکتوبەر) لەڕوسیا بووە هۆی پەرە سەندن و چالاکبوونی لەخۆوەی بزووتنەوە شۆڕشگێرییەکان، دوخەکە لەلایەن حزبی سۆشیالستی دیموکراتی ئەلمانیا سوودی لێوەرگیرا، چەندین ئەنجومەنی کرێکاری و سەربازی پێکهات.

لەمانگی تشرینی دووەم/١٩٩٨ لەشاری بەرلین حکومەتێکی کۆماری ڕاگەیەندرا، لەمێژووی ٢٩/تشرینی دووەمی/١٩١٨ سپتارتاکۆسیەکان و بەشێك لەسۆشیالستە سەربەخۆکان حزبی کۆمۆنیستی ئەلمانیایان ڕاگەیاند. (٢٠)

ئەو ململانێ و پچڕپچڕییە لەناو حزبە سۆشیالست و چەپەکانی ئەلمانیا درێژەی کێشا، تا ئەو کاتەی حزبی (نازی) (٢١) بەسەرکردایەتی هیتلەر گەیشتە دەسەلات و کاری سیاسی و حزبایەتی بۆ هەموو ئاراستە سیاسییەکان قەدەغە کردتەنها حزبی دەسەلات نەبێت.

دروست بوونی حزبە سیاسییەکان لەفەرەنسا:

لەگرینگترین خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی سیستمی سیاسی فەرەنسا ئەگەر(٢٢) بەراورد بکرێت بەو سیستمانەی خاوەن نەریتی دیموکراسی دێرێنن، بریتیە لەنەبوونی، ڕەگەزی بەردەوامی لەحوکمڕانیدا (لەسەدەکانی ١٨ و ١٩)، ڕەنگە هۆیە سەرەکیەکەشی بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی مێژووی سیاسی فەرەنسا مێژوویەکی شۆڕشگێڕانەی توندی پرئاژاوە بووە لەو سەردەمانە.

لەماوەی نیو سەدە لەمێژووی فەرەنسا سێ شۆڕشی گەورە هەلگیرساوە، لەساڵانی (١٧٨٩، ١٨٣٠، ١٨٤٨)، هەروەها لەسەرەتای سەدەی نۆزدەوە پێنج جار سیستمی کۆماری پێکهاتووەو گۆرانی بەسەردا هاتووە، هەندێ جار تەمەنی ئەو سیستمە کۆماریە تەنها سێ ساڵی تێپەڕ نەکردووە.

ساڵی (١٧٨٩) کاتێ ئەنجومەنی یاسادانان پێکهات، زۆرینەی ئەندامانی ئەو(٢٣) ئەنجومەنە هیچ جۆرە پەیوەندییەکی حزبایەتیان نەبووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بیرۆکەی حزبایەتی و ئاراستەی سیاسی لەکۆبوونەوەکانی ئەنجومەن، هەر لەسەرەتاوە بەدەرکەوتووە، هەرچەندە سیستمی حزبایەتی لای شۆڕشی فەرەنسا پەسند نەبووە، بەڵام لەڕاستیدا هەر بەهۆی سروشتی مرۆڤایەتی لەبیرو بۆچوونی جیاواز ئەوا ئەندامانی ئەو ئەنجومەنە بەسەر چەند ئاراستەیەکی حزبی وسیاسی جیاواز دابەش ببوون.

لەو گروپە سیاسییانەی لەناو کۆمەڵەی یاسادانان بەدەرکەوتن:

١- گروپی پاێزگاران (یان راستڕەو)، ئەوانی لای ڕاستی ئەنجومەنەکە دادەنیشتن ئەوانە بەناوی — ئەلفویان — ناسران و لەناو هۆڵی ئەنجومەن - لافایت — نوێنەرایەتی دەکردن، ئەو ئاراستەیە گەورەترین گروپی سیاسی بوو، بەڵام دواتر ڕوویان لە لاوازی کرد.

٢- گروپی چەپ (رادیکالەکان) ئەوانەش هەر لایەنگری خودی شای فەرەنسابوون، بەڵام نەك بەتووندی، پاشان دابەش بوون بەسەر دوو بەش:

أ) جیروەندییەکان، لەبەر ئەوەی زۆربەیان خەڵکی هەرێمی جیروەندبوون.

ب) یەعقوبییەکان، دەسترۆییەکی گەورەیان هەبوو لەکاروباری وڵات، لەسەرکردەکانیان (مارا، روبسبیر، دانتون)

ئاراستە سیاسییەکان و ململانێ: (٢٤)

لەماوەی شۆڕش و جەنگەکان و سەردەمی دەسەڵاتی ناپلیۆن کێشەیەکی زۆر کەوتەڕوو، بەرنامەو پرۆژەیەکی زۆری چارە سەرکردنیانیش هەبوو، لێرەدا دەکرێ ئاماژە بۆ ئەو کێشانە بکەین کەبەرەو رووی فەرەنسا ببوونەوە بەهۆی ئەو بارو دۆخەی کەنزیکەی (٢٠٠) ساڵی بەسەردا تێپەڕی، لەو کێشانە:

بابەتی سیستمی سیاسی (جۆری حوکڕانی)، ڕێکخستنی حکومەت و ئامانجەکانی، بابەتی کێشە کۆمەڵایەتیەکان، پێگەی کلێسە لەناو کۆمەڵگە، رۆڵی دەولەت بەرامبەر کۆمەڵگەی مەدەنی و پەروەردەو ئابوری، سەرەڕای پەیوەندییەکانی نێوان چینەکۆمەڵایەتیەکان، دواتریش بابەتە دەرەکیەکان، واتە رۆڵی فەرەنسا لەنێو دەوڵەتانی دیکە.

لەئاست ئەو کێشانە ئاراستەی سیاسی جیاواز دەرکەوتن، پاشان ئەو ئاراستانە خۆیان ڕێکخست لەسەرشێوەی چەند گروپێکی سیاسی بۆ دەربڕینی بیروڕا و خستنە ڕووی چارەسەریەکان.

یەکەم: ململانێیەکانی نێوان ڕاست و چەپ: (٢٥)

لەناوەڕاستی ساڵی (١٧٨٩) جیاوازی لەنێوان هەردوو ڕەوتی ڕاست و چەپ دەرکەوت دەربارەی دەسەڵاتی سیاسی (شای فەرەنسا) لەناو دەستوری ئایندەی فەرەنسا.

لێرەدا کێشەی بنچینەیی بریتی بوو لەو دابەش بوونەی کەلەناو ئەنجومەنی نیشتمانی دەرکەوت، لەنێوان هەردوو بەرەی (ئەلمونتان) وبەرەی (ئەلبلین) کەزۆریش

درێژەی نەکێشا، لەکاتێکدا جیاوازی لەنێوان راست و چەپ بووە دیاردەیەکی جیهانی بەپلەیەك کەدیدی خۆی بۆ ژیانی سیاسی جیهانی لەئاست ئەو چەمکانە یەکلاکردەوە، بەلاّم جیاوازییەکان نیشانەیەکی بەردەوام، یان گیانێکی جێگیریان نەبووە، بەڵکو ئەوەی هەبووە حالەتێك لەتێکەڵاوی و جووت بوونی هزری و رەفتاری و سوودمەند بوون بووە، ئەویش بەرامبەر ئەو بابەت و کێشانەی کە لەژیانی کۆمەڵایەتی دەخرێتە ڕوو.

لێرەدا وادەردەکەوێت کە سێ ئاراستەی سیاسی هەبوو بێت لەهەر بەرەیەك، لەژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی فەرەنسا و بەم شێوەی خوارەوە:

١- دەربارەی بەرەی ڕاستڕەو: سێ ئاراستەی هەبووە:

- ئاراستەیەك دژی شۆڕش و پەرەسەندن و گۆڕانە، ئەو ئاراسستەیە ئەو پەڕی راستڕەوی کۆنە پەرست بوو، لەگەڵ ڕووداوەکانی رۆژگاردا هەڵبەی سەندو کەوتە بەکارهێنانی توونـدو تیـژی راستەوخۆ دژی رژێم بۆ روخاندنی، واتە چەند کاروکردەوەیەکی شۆڕشگێرانەی ئەنجامدا بۆگەیشتن بەچەند ئامانجێك کەمۆرکێکی دژە شۆڕشگێری هەڵگرتبوو.
- ئاراستەیەکی واقیع بینانە، لەگەڵ گۆڕان و پەرەسەندنەکان هەنگاو دەنێت کار بۆ بەرژەوەندییەکانی خۆی دەکات، ئەو ئاراستەیە دواتر ناوی لێنرا راستڕەوی نەریتگەری پارێزگاری لیبرال لەیەك کاتدا، هەروەها لایەنگری چاکسازیش ئەگەر پێویست بکات.
- ئاراستەی سێیەم، تایبەت بەفەرەنسا و ناوی لێنراوە ئاراستەی دەسەڵاتی — قەیسەری دیموکراسی — کە بۆ سەردەمی ناپلیۆن دەگەڕێتەوەو پیشتیشی بەئیرادەی بەکارهێنانی هەموو شێوازەکانی پێشوتر دەبەستێت بۆ نەرمکردنەوەو توانەوەی دەسەڵاتی نوێ.

لـەم بارودۆخـەدا دەسـەڵات پشـت بـەتیۆری (مـافی خواوەنـدی) دەبەسـتێت کـە لایـەنگری جەماوەریشـی تیـادا رەچـاو بکرێـت، ئـەم جـۆرە حوکمڕانیـە، چاکسازی و پارێزگـاری لەیــەك کاتــدا، بــەناوی نیشــتمان و گــەل کاردەکــات و دژ بەچــینە کۆمەڵایەتیەکان و دەستەبژێریەکەیەتی.

٢- دەربارەی بەرەی چەپڕەوە:

بـەهۆی سـەرکەوتنی شـۆڕش لەفەرەنسائەوابەرەی چـەپ بـوارێکی فـراوان و بـێ کۆسـپی لەبەردەمـدا کرایـەوە، هـەر لـەو بـوارەدا ئازادییـە لەدەسـەڵات و ڕۆڵـی لـە دامەزراوەکان، هـەروەها لـەو ماوەکاتییـەی هەڵوەشاندنەوەیبونیادە کۆمەڵایەتیـەکان، بەرەی چەپ بەوریایی دەست پێشخەرییەکانی دەخستە ڕوو.

چەپی لیبرالـە ئامـانجی زاڵبـوون بـوو بەسـەر کاروبـاری دەسـەڵات، ئـەویش بـەهۆی هەڵبژاردنە نیشتمانیەکان و دیاریکردنی ئازادییە گشتیەکان.

شان بەشان چەپی لیبرال بەخێرایی چەپی شۆڕشگێر دەرکەوت کەئامانجی گۆڕینی کۆمەڵگەبوو بەهۆی چەند بڕیارێك لەلایـەن دەسـەڵاتێکی دیموکراسیەوە، ئـەو ڕەوتـە بـەرەو ڕووی ڕەوتـی ئـاینی و داب و نەریتـە کۆنـەکان وەسـتایەوە، بـاوەڕی بـەڕزگاری هـەبوو زیـاتر لـەئازادی، لەبـەر ئـەوەی لەقورسـایی دۆخـی هـەژاری ئاگـاداربوو، لەبانگەشەکانی داوای رزگار بوونی کرێکارانی دەکرد.

ئەم جۆرە چەپە جیاوازبوو لەچەپی رادیکالی دژ بە دیموکراسییەت، لەبـەر ئـەوەی نوێنەرایەتی سیاسی لاقبول نەبوو وەك دەسـتە بەرییـەك بـۆ دەسـەڵات، ئـەو ئـیرادەی میللی بەوەدەزانی کە هەڵەناکات.

ئـەم جـۆرە چـەپە – لەفەرەنسا – ڕۆڵـی کەمایەتیـەکی کاریگـەری لاچاکتربووە، کەئالای پێشکەوتن و بەرژەوەندی و بەهاکانی چینی کۆمەڵایەتی بەرز دەکاتەوە، ئـەو چینەی پێشەنگایەتی مێژوو دەکات.

دووەم: سێ ماوە مێژووییەکە: (٢٦)

مێـژووی حزبـە سیاسـییەکان لەفەرەنسا بەسـێ قۆنـاغی گـەورە تێپـەڕ بـووە، ئەوانیش:

١- لـەنێوان (١٨١٥ — ١٨٧٥) ئاراسـتە سیاسـییەکان بـەرەو ڕووی کێشـەی ریشـەیی بوونەتەوە، تایبەت بەسیستمی سیاسی، بەڵام کێشەکانی دیکەی کۆمەڵایـەتی، ئـابوری، جیهانی، ئەوانیش پشت گوێ نەخرابوون، ئەگەر چی کیشەی سـەرەکی کەحزبـەکانی پێـوەی خـەریك بـوون ئـەوە کێشـەی شـەرعیەت بـوو کـە بـەڕۆڵی خـۆی دەسـەڵاتی پێکهێناو کاری بۆ ڕێکخستنی دەکرد.

هـەروەها چارەسـەرییە پەرلەمانیەکـە دەربـارەی کۆتـایی هێنـان بەڕاپـەڕینی کۆمەڵایـەتی و لـەناوبردنی دەسـەڵاتی جـەماوەری لەشـاری پـاریس، وەك هۆکـارێکی مێژوویی لەئاستیان جیاوازی نەبووە.

لەڕاستیدا لەو ماوەیەدا حزبی سیاسی ڕاستەقینە بـوونی نـەبووە، ئـەوەی هـەبووە چەند گروپ و ئاراستەیەکی سیاسی جیاواز بوون، لەوانە:

ئاراستەی ڕاستڕەوی پاشایەتی توندڕەو.

ئاراستەی لیبرالی کۆنە پارێز

لیبراله جیر وەندندییەکان.

چەپی دیموکرات ڕێباز

هەروەها (چەپی توندڕەو) کەناویان لێنرابوو (شێتۆکەکان) هـەروەها لایـەنگرانی بابۆف.

٢- نێوان ساڵانی (١٨٧٥ — ١٩٤٥).

لــەم قۆناغــەدا کێشــەی ریشــەیی گــۆڕینی مــرۆڤ بــوو بــەهۆی چاکســازییە کۆمەڵایەتیـەکانی وەك: ئازادییـە گشـتیەکان، بـەعیلمانی کردنـی دەوڵـەت، پـەروەردە، ڕێکخسـتنی ئـابوری، پێگـەی چـینی کرێکـار، هـەروەها شـێوەی دەوڵـەت و حـوکمڕانی فەرەنسا لەجیهاندا، ئەویش بەڕێگای داگیرکاری و بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری.

لەحزبە سیاسییەکانی ئەم قۆناغە:

چەپی سۆشیالست، کەبەسەر دوو ئاراستە دابەش ببوون، ئەوانیش میانڕەو، لەگەڵ رادیکالەکان.

حزبی کرێکاران، ساڵی ١٨٨٣ دامەزرا

حزبی شۆڕشگێڕی فەرەنسا ساڵی ١٨٩٨ دامەزرا

حزبی سۆشیالستی کرێکاری ساڵی ١٨٩٠ دامەزرا

دروست بوونی نێو نەتەوەیی سۆسیالستی ساڵی ١٩٠٤

حزبی سۆشیالستی یەکگرتوو ساڵی ١٩٠٥

حزبی کۆمۆنیستی فەرەنسا ساڵی ١٩٢٠

٣- ساڵی ١٩٤٥ بەدواوە.

لەم ماوەیە (بەکۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی) قۆناغێکی نوێ لە مێژووی حزبە سیاسییەکانی فەرەنسا دەست پێدەکات.

ئاسانیش نیە بەکورتی بخرێتە روو، بەهۆی زۆری و تێکەڵاوی دیاردەکانی دروست بوون و تێکەڵبوون و جیابوونەوەو هەڵوەشاندنەوەی ئەو حزبە و ڕێکخراوانە:

ئەو حزبانە لەم قۆناغەدا پێش هەموو شتێك بەرەو ڕووی کێشەی سیستم هاتوون لەوڵاتدا، بەڵام بەشێوازێکی سنوردارو هۆشیارانە، پاشان گرینگیان بەکێشەی روخاندنی ئیمپراتۆرییەتی فەرەنسا داوە، حزبە سیاسییەکانی فەرەنسا لەم قۆناغەدا بەوە دەناسرێن کە حزبی مێژویین، خەباتیان مێژووی دورودرێژی هەیە، هەڵگری تێڕوانین و دیدی سیاسی جیاوازیشن، لەماوەی مێژووییان چەندین هاوپەیمانیەتی و دووبەرەکی و لەیەك جیابوونەوە روویداوە.

سەرەڕای ئەو بارو دۆخانەش، توێژەران ئەو حزبە سیاسیانەیان بەسەر دوو ئاراستە پۆلین کردووە، ئەوانیش بەرەی ڕاستڕەو بەرەی چەپ ڕەو.

گرینگترین حزبەکان:

١) حزبی سۆسیالستی فەرەنسا، (ps): حزبێکی دیموکراسی سۆسیالستیە، بۆ ماوەیەکی زۆر گەورەترین حزبی چەپی میانڕەو بووە لەفەرەنسا، ساڵی ١٩٦٩ لەسەر دەستی فرانسوا میتران دامەزراوە، هەڵگری ئایدیۆلۆژیای دیموکراسی سوسیالستیە.

٢) حزبی کۆمۆنیستی فەرەنسا (pcf): ساڵی ١٩٢٠ پێکهاتووە، هەڵگری بیروباوەڕی (مارکسی لینینی)یە، دامەزرێنەرەکانی (لودوفیك ئۆسکار، فرناندو ریو، مارسیل لسین).

٣) گردبوونەوەی گەلی فەرەنسا، ساڵی ١٩٤٦ لەسەر دەستی شارل دیگول دامەزرا، هەولیداوە چاکسازی لەدامەزراوەکانی دەوڵەت بکات و شکۆی نەتەوەیی گەلی فەرەنسا بگەڕێنێتەوە، ئەم حزبە ساڵی ١٩٦٨ ناوی گۆڕا بۆ: یەکێتی دیموکراتخوازان لەپێناو کۆمار.

٤- حزبی ناوەندی نیشتمانی بۆ سەربەخۆکان، حزبێکی لیبرال بوو، سەرکردەکانی زیاتر لەکەسانی ئەریستوکرات وبورژوازی مام ناوەندی پێکهاتبوو، ساڵی ١٩٤٨ لەسەر دەستی سیناتور (رۆژیە دۆشیە) دامەزرا.

٥- بزووتنەوەی کۆماری میللی، ساڵی ١٩٤٤ دامەزراوە لەسەر شێوەی بزووتنەوەی دیموکراتە مەسیحیەکان، بیروباوەڕی چەپی لیبرالی هەڵگرتووە، دامەزرێنەرەکەی (جورج بومبیدو) بوو، ساڵی ١٩٦٧ هەڵوەشاوەتەوە.

دروست بوونی حزبە سیاسییەکان لەئیتالیا:

ئیتالیا لەسەدەی نۆزدەدا (شیکردنەوەیەکی گشتی): (٢٦)

لەئـەنجامی گـۆڕان و پەرەسـەندنەکانی مـاوەی زیـاتر لـە (٧٥) سـاڵ، ئیتالیـا وەك نیشتمان یەکگرتنی بەدەسهێنا لـە (١٨٦١)، لـەو هۆکارانـەی یارمەتیـدەر بـوون بـۆ ئـەو یەکگرتنـە شـۆڕش فەرەنسـاو رۆڵـی نـاپلیۆن بـوو، کـە گـڕی هەسـتی نەتەوایـەتی بـەرپاکردو ڕێبـازی لیبرالیـان لەوڵاتـدا پەرەپێـدا، هـەر لـەهۆکارەکانی ئـەو یەکگرتنـە بزووتنەوەی رابوون بوو کە لەوڵاتانی ئەوروپا بڵاوبووەوە.

بزووتنەوەکە لەئیتالیا چەند ئاراستەیەکی سیاسی دەگرتە خۆی، لەوانـە رابـەرانی بزووتنـەوی – ئیتالیـای لاو – کەلەلایـەن مـازینی دامـەزراوە، هـەروەها چالاکوانانی ڕەوتـی – میـانڕەو– و لایـەنگرانی سیسـتمی پاشـایەتی دەسـتوری (٢٧) کـەکافور رابەرایەتی دەکرد. (٢٨)

بزووتنـەوەی رابـوون تـەنها بزووتنەوەیـەکی ئـەدەبی نـەبوو، بـەڵکو نـاوەرۆکێکی سیاسیشـی هـەبووە، هـەموو ئـەو شـێوازو ئامرازانـەی تیایـدا بـەکارهاتوون کـە لـە سیاسەتدا بەکاردێت.

ئیتالیا بەشێکی هەر لەژێر سەرپەرشتی فەرەنسا یەکگرتنی بەدەستهێنا، بەڵام ئەو بەشە رووخاو بەش بەش بووەوە، دوای کۆنگرەی ڤییەننا، (١٨١٤ – ١٨١٥). (٢٩)

پاشـان بزووتنـەوە شۆڕشـگێڕییەکانی ئیتالیـا لـەنێوان (١٨٢٨ – ١٨٤٨) بابـەتی دامەزراندنی کۆمارێکی دیموکراسیان خستەڕوو، کەکۆمارێکی عیلمانی بێت بەپێی بۆ چوونەکانی مـازینی و گاریبالـدی، بـەڵام ئـەوان لـەڕووی سـەربازییەوە شکستیان(٣٠) هێنا، بۆیە دەرگا لەبەردەم هەوڵەکانی (پاپا) کرایەوە کەداوای دەوڵـەتێکی کونفیـدرالی دەکردو خودی (پاپا)ش سەرۆکی بێت، ئەو هەوڵەش سەری نەگرت و هـەر زوو روخـا، بەهۆی هەڵوێستە سیاسی و کۆنە پارێزییەکەی کلیسای ڤاتیکان.

یەکێتی ئیتالیا بەهۆی هەوڵی بورژوازیەتی سەرمایەداری و لیبڕالی میانڕەو بە سەرکردایەتی (کافور) هاتەدی، (٣١) ئەوەش بەسوود وەرگرتن لەوناکۆکیانەی کەلەنێوان هێزە گەورەکانی سەرگۆڕەپانی سیاسی لەئەوروپا هەبوون.

لە (٢٧/نیسان/١٨٦١) ئەو پەرلەمانەی لەشاری (تۆرینۆ) کۆبووە، بڕیاریدا بەهەلبژاردنی – فیکتور عەمانوئێل – ی دووەم بەشای ئیتالیا، پاشان هێزەکانیان چوونەناوشاری – روما – لەئەیلولی (١٨٧٠)، بەو هەنگاوەش یەکێتی ئیتالیا(٣٢) جێبەجێکرا، ئاراستەی لیبڕالی سیاسی و ئابوری ئیتالیاش بەسەر ئاراستەی کۆنەپارێزو هێزەکانی کلیسەی کاسولێکی سەرکەوتن.

١- ململانێیەکانی سەردەسەڵات تاساڵی (١٩١٤):

لەئیتالیا سیستمی پاشایەتی دەستوری دامەزرا، شا خاوەن دەسەڵاتی جێبەجێکردنی باڵایە، حکومەتیش تەنها (٣٣) لەبەردەم ئەو بەرپرسیارە، بەڵام پەرلەمان ئەوا لەلایەن کۆمەڵێکی سنورداروە هەڵدەبژێردرا کەدەسەڵاتی یاسادانان بوو، زۆرینەی ناوپەرلەمان لەنێوان ساڵانی (١٨٦١ -١٩١٣) گۆڕانی بەسەردانەهات، ئەو زۆرینەیە بەرەی لیبرال دەستیان بەسەردا گرتبوو، ئەوانی یەکێتی ئیتالیایان بونیادنابوو، بەڵام بەبێ دروست بوونی حزبی سیاسی بەکردار. ئەو دیاردەیەش چەند هۆیەکی هەبووە.

- هۆی یەکەم و بەڵگە نەویست، سیستمی هەڵبژاردنەکەیە، ئەگەر بنکەی هەڵبژاردن فراوان بێت ئەوا بوونی حزب پێویست دەبێت، بەڵام ئیتالیا تا ساڵی (١٨٦١) هەر بەپێی یاسای (بیدمونت)ی ساڵی (١٨٤٨) کاری کردووە، ئەو یاسایەش تەنها ڕێگای بە (٢٪)ی دانیشتوانی دابوو (ئەریستوکرات و بورژوازی گەورە).

پاشان چاکسازی لەسیستمی هەڵبژاردن کرا لەسالی (١٨٨٢) و بووە هۆی زۆر بوونی ژمارەی دەنگدەران، دیارە ئەوەش لەبەرژەوەندی بورژوازییەتی مام ناوەندبوو، لەساڵی

(١٩١٢) دەرگـای دەنگـدان بـۆ هـەموو پیـاوان کرایـەوە، بـەڵام مـافی دەنگـدانی بـۆ ژنـان تاشوباتی (١٩٤٥) دواکەوت.

- هۆی دووەم، پەیوەندی بەهەڵویستی کلێسەی کاسۆلیکی روما هەیـە بەرامبـەر دەوڵـەتی یـەکگرتووی ئیتالیـا، کلێسـەدانی نەدەنابـەو دۆخـە سیاسـییە نوێیـە، بـەڵکو داوای دوورکەتنەوەی دەکرد لەژیانی سیاسیدا.

ساڵی (١٨٧١) دادگای سەر بەکلێسەی روما، بەشدار بوون لەدەنگدان و پەیوەندیشـی بەحزبەکانـەوە قەدەغـە کـرد، ئـەویش دوای ئـەوەهات، کـەهێزەکانی (شـا) فیکتـور عەمانوئیل هاتنە ناو شاری روما.

ئەو دۆخە درێژەی کێشا تا سەرەتای سەدەی بیستەم، بـەپێی ئـەو بڕیـارەی کلێسـە هەرکەسێك سەر پێچی بکات بەرەو ڕووی سزای کلێسە دەبێتـەوەو کارەکـەی بـەتاوانی گەورە دادەنرێت.

- هۆی سێیەم، هـەڵگری خەسـلەتێکی پەرلەمانـە، پەیوەنـدی بـەرەفتاری کـافور هەبووە، چونکە ئەو حالەتەکەی دروست کـرد، بـەپێی ئـەو خەسـلەتە ئـەوا سـەرۆکی حکومـەت لـەناو پەرلـەمان بنکەیـەکی فراوانـی دەبێـت بـۆ پشـتگیریکردنی، ئەمـە سەرەڕای جیاوازیان لەپەیوەندییە سیاسی و حزبیەکاندا.

کـافور ئـەو هاوپەیمانیەتیـەی نێـوان ڕاسـتی میـانڕەوو چەپی میـانڕەو نـاوی لێنـا (connbio)، لایـــەنی ئۆپۆزیســـیۆنیش بریتـــی بـــوون لەکاســـۆلیك و رادیکالـــە توووندڕەوەکان، دوای ساڵی (١٨٧١) ئەو ڕەفتارەی ناوی لێنرا رەفتاری گۆڕین کەلەلایـەن (دیبریتس)ەوە دانرابوو، (جیولیتی) بەوردی پیادەی کرد لەسەرەتای سەدەی بیستەم.

٢- دۆخی حزبەکان، دابەشبوونی حزبی سوشیالست: (٣٤)

لەو شرۆڤە کردنەی پێشەوە دەردەکەوێت کەحزبـەکان تـەنها چـەند پێکهاتەیـەکی ناو پەرلەمان بوون، جگە لەسوشیالستەکان کەچەمکی حزبی جەماوەریان گەیاندە ناو ئیتالیا.

لیبرالەکان کەیەکێتی ئیتالیایان بەدیهێناو دەستیان بەسەر ژیانی سیاسی ئەو وڵاتە گرت لەسەردەمی (کافور – و – جیولیتی) تاسەرەتاکانی جەنگی یەکەمی جیهانی – لیبرالەکان دەبنە دوو بەشەوە (ڕەوت):

رەوتی یەکەم، پارێزگاران، یان راستڕەوی ناوەڕاست، رەوتی دووەمیش پێشکەوتنخوازەکان یاخود چەپی ناوەڕاست، کەدوای (١٨٧٦) بەسەر ڕەوتی یەکەمدا سەرکەوتن.

ئەگەرچی ئەو جیاوازیانەی لەنێوانیاندا هەبوو تەنها چاکسازییەکانی دەگرتە خۆی کەتایبەت بوون بەژیانی کۆمەڵایەتی لای چەپی لیبرالەکان، ئاراستەی کۆماریش لەو سەروبەندەدا پارێزگاری لەنەریت و بیرو بۆ چوونەکانی مازینی دەکرد دژ بەسیستمی پاشایەتی.

ڕادیکالەکانیش ساڵی (١٨٧٨) رۆڵی دیاریکراویان هەبوو، هاوپەیمانیش بوون لەگەڵ ئەو ئاراستە لیبراڵەی دژایەتی سیاسەتی میانڕەوییان دەکرد، واتە چەپی ناوەڕاستی لیبرال و ئەوانی دژایەتی کلیسەیان دەکرد.

ئەو حزبانە بەشێوەیەکی گشتی بریتی بوو لەچەند گروپێکی ناو پەرلەمان بەبێ ڕێکخستنێکی دروست لەناوچەکانی دیکەی ئیتالیا.

سۆشیالیزم لەئیتالیا سەرەتا وەك رێکخستنێکی تایبەت بەڕۆشنبیران دروست بوو، پێش ئەوەی بزووتنەوەیەکی کرێکاری بێت، (باکونین) کەلەئیتالیا جێگیر بوو (٣٥) لەنێوان (١٨٦٤ – ١٨٧٦) کاریگەریەکی گرینگی هەبووە لەجێگربوونی رێکخراوی نێو نەتەوەیی یەکەم لەو وڵاتەو زاڵبوونی بیروباوەڕەکانیشی بەسەریدا، بەڵام ئەو ڕێکخراوە نێونەتەوەییە بەتێکشکاندنی ڕاپەڕینە کرێکاریەکان کۆتایی هات.

سەرەڕای ئەو دۆخەش چەند گروپێکی سۆشیالستی توانیان درێژە بەکارەکانیان بدەن، هەروەها چەند پەرلەمانتارێك توانیان بیروباوەڕە سۆشیالستیەکانیان دەربڕن،

دواتر لەهەردوو ناوچەی (بیرامون، لومبارديا) ساڵی (١٨٨٢) حزبی کرێکاری ئیتالی دروست بوو، هەرچەندە چالاکیەکانی لەو دوو ناوچەیە سنوردار بوو.

ساڵی (١٨٩٢) حزبی کرێکارانی ئیتاليا دەرکەوت، ئەو حزبە لەشاری – جەنەوا – دامەزرا، پاشتر گۆڕاو بوو بەحزبی سۆشیالستی ئیتاليا، تێکەڵی ڕێکخراوی نێونەتەوەیی دووەم بوو، لەناو حزب بیروباوەڕە مارکسیەکان وردە وردە شوێنی (٣٦) بیروباوەڕە فەوزەوییەکانی (ئەنارشیزم) باکونین و داب و نەریتەکانی چەپی گرتەوە، دیارە ئەوەش لەژێر کارتێکردنی هزری (ئەنتونيو لابريولا) کەمامۆستای زانکۆی ڕۆما بووە. (٣٧)

هەڵگرانی بیروباوەڕی – ئەنارشیزم – لەو حزبە وەرنەدەگیران، بەڵام ئەو کارە ڕێگر نەبوو لەبەردەم دابەش بوونی حزب بەخێرایی و بەهۆی دیالۆگە تیۆرییەکان و ئاراستە سیاسییە توندەکان، ئەو دیالۆگە لەنێوان دوو ڕەوتی ناکۆك ڕوويدەدا، يەکەميان شۆڕشگێڕی توندڕەو دووەميشيان ئاراستەيەکی چاکسازی، کە داوای چاکسازی هەنگاو بەهەنگاوی دەکرد.

ساڵی (١٩٠٠) سەرۆکی حزب (توراتی) لەکۆنگرەی حزبەکەی ، توانی ئەندامانی کۆنگرە ڕازی بکات بەهەردوو بەرنامەکە (شۆڕشگێری و چاکسازی)، بەرنامەی دووەميش بەباشتر بزانرێت لەپێناو گەیشتن بەبەرنامەی يەکەم.

ساڵی (١٩٠٨) لەکۆنگرەی فلورەنسا بیڕیاردرا بەدوور خستنەوەی هەموو چالاکوانە سەندیکاییە شۆڕشگێڕەکان، هەروەها کۆنگرەی – ريجيو ئەميليا –ساڵی (١٩١٢) بڕیاری دەرکردنی باڵی ڕاستڕەويدا، ئەوانی لايەنگرییان پیشاندا بەداگیرکردنی وڵاتی (لیبیا) لەسەر پێش نیازی – موسولینی – یەك لەسەرکردەکانی حزبی – سۆسیالست لەرەوتی چەپ. (٣٨)

ساڵی (١٩٠٠) (جیولیتی) هەوڵیدا پەرلەمانتارە سۆشیالستەکان بەشداری بکەن لەپێکهێنانی حکومەت، داوای لەسەرۆکی حزب کرد (توراتی) کەوەزارەتێکلەحکومەت

وەربگرێت، بەڵام ئەو بەو داوایە ڕازی نەبوو، هەرچەندە سۆشیالستەکان پاش ساڵی (١٩٠٦) پشتگیری حکومەتیان کرد ئەوەش بەپێچەوانەی بڕیاری سەرکردایەتی حزبەکەبوو کەسیاسەتێکی بیلایەنی پێرەوکرد لەنێوان بەرەی شۆڕشگێران و ئەو بەرەیەی داوای هاوکاری حکومەتیان دەکرد.

ساڵی (١٩١٤) حزبی سۆشیالستی ئیتالیا تەنها حزب بوو لەئەوروپا کەپشتگیری دەنگدانی نەکردو ڕازی نەبوو بەو بودجەیەی بۆ کاری جەنگ و هێزی چەکداری وڵات تەرخان کرابوو، هەروەها رازی نەبوو بەبیروبۆچوونەکانی ڕەوتی نەتەوەیی، ئەوان کەوتنە ژێرکاریگەری چەندین رۆشنبیرو چالاکوانی سەندیکایی، وەك (ئەرتورو لابریولا) کەداوای سەرکەوتنی تیۆری دروست بوونی نەتەوەی پرۆلیتاریای دەکرد، بۆیە حزب بڕیاریدا بەدەرکردنی (موسولینی) لە ڕیزەکانی خۆی، چونکە وەك پەرلەمانتارپشتگیری سیاسەتی چەکداری حکومەتی کرد.

ئیتالیا تادوا هەڵبژاردنەکان کەپێش جەنگی یەکەمی جیهانی لە(١٩١٣) ئەنجامدرا، لەژێر دەسەڵات و باڵادەستی ڕەوتی لیبرال ماوەتەوە، لەو هەلبژاردنە ڕێژەی (٥٥,٦٪) دەنگەکانی هێناوە، رەوتی رادیکال بەپلەی دووەم هات، پاش ئەوانیش کۆماریەکان و لەکۆتایی لستەکەدا بەرەی سۆسیالستەکان بوون.

٣- قوناغی نێوان هەردوو جەنگ: (٣٩)

ساڵی (١٩١٥) ئیتالیا بڕیاریدا بەبەشداریکردن لەجەنگی یەکەمی جیهانی (١٩١٨ تا ١٩٢٢) لەو ماوەیەدا چەند گۆڕانێکی قوڵ لەژیانی سیاسی ئیتالیا روویدا، سیستمێکی نوێی حزبەکان دەرکەوت، هەر چەندە ئەو سیستمە نەیتوانی ئەرکی دەسەڵات بەڕێوەبردن راپەڕێنێت.

هێزی سیاسی یەکەم لەو سەرو بەندە کەدەرکەوت رەوتی کاسۆلیك بوو، هەر لە ساڵانی (١٩١٣)وە ئاشکرابوو کەسەرکردایەتی کلێسەی کاسۆلیکی لەڕۆما لەتوانایدا نیە،

پابەنـد بێـت بـەبڕیای – پاپـا – کـەڕێگای بەشـداریکردنی لـە هەڵبـژاردن و کـاری حزبایەتی قەدەغە کردووە، لەگەڵ گێڕانەوەی دەسەڵات بۆ ڤاتیکان.

پاپا (بنوای پازدە) ناچـار بـوو بـەهۆی نـاڕەزایی ژەمارەیـەکی گـەورەی هاوڵاتیـان، ڕێگـا بـەکاری سیاسـی بـدات بەمـەرجێك لـە چوارچێوەی ڕێکخسـتنێکی تایبـەت بێـت بەخۆیان، بۆیـە (لـویج سـتورزو) کەپیاوێکی ئـاینی خـەڵکی سقلیە بـوو، سـاڵی (١٩١٩) حزبی گەلی ئیتالیای دامەزراند، ئەو حزبە تایبەت بوو بەکاسولیکەکان.

لویج ڕایگەیانـد کـە حزبەکـەی حزبێکـی سـەربەخۆیە نوێنەرایـەتی کلێسـە ناکـات بەڵام ئامادەیە ئامۆژگارییەکانی وەربگرێت.

حزبـی گـەلی ئیتالیـا، حزبێکـی جـەماوەری ڕاسـتەقینەبوو لەسـەر شـێوەی حزبـی سۆشیالسـتی ئیتالیـا لەهەڵبژاردنـەکانی سـاڵی (١٩١٩) پلـەی دووەمـی بەدەسـتهێنا، ئـەو حزبــە دابــەش بــوو بەســەر چــەند بەشــێك کەلــە کۆنــە پــارێزەوە تادەگاتــە پێشکەوتنخوازی کـۆدەکردەوە، بـەڵام بـێ توانـایی سیاسـییان لەڕووبـەڕوو بوونـەوەی قـەیرانی دەسـتوری وڵات، بـوو بـەهۆی ئـەوەی سـەرکردایەتی کاسـۆلیك لێیـان دوور بکەوێتەوەو پشتگیری موسولینی بکات.

لـەلای خۆیــەوە حزبــی سۆشیالسـتی ئیتالیـا لـەدوای جـەنگی یەکـەمی جیهـانی ڕیزەکانی خۆی بـەهێز کـرد لـەو ماوەیـەش بـووە تـەنها هێـزی سـەرەکی ڕێـك و پێـك لەئیتالیا.

لەکۆنگرەی پۆلۆنیای ساڵی (١٩١٩) حـزب بڕیاریـدا بچێتە نـاوریزی ڕێکخـراوی نێـو نەتـەوەیی سـێیەم کـە لەلایـەن (لیـنین)ەوە دامـەزرابوو، لـەکۆنگرەی (لیفـورن)ی (٤٠) سـاڵی(١٩٢١) بـەهۆی مەرجـەکانی لیـنین بـۆ بەشـداری کـردن لـەو ڕێکخـراوە، حزبـی سۆشیالسـت بەسـەر سـێ ڕەوت دابـەش بـوو، ئـەو گروپـە کۆمۆنیسـتیەی لـەحزب جیابووەوە، حزبێکی کۆمۆنیستی ئیتالیای دامەزراند.

٤- سەرهەڵدانی فاشیزم و سیستمی تاك حزبی: (٤١)

لەنێوان ساڵانی (١٩١٨ – ١٩٢٢) بیروباوەڕی فاشیزم لەئیتالیا ڕووی لەپەرەسەندن دەکرد، لە (١٩١٩) ئەو رەوتە لەشاری (میلانۆ) کۆنگرەیەکیان سازکردو بزووتنەوەیەکیان پێکهێنا، بیروباوەرەکانی بزووتنەوەکە تێکەڵەیەك بوو لەنێوان هزری ئەنارشیزمی و کۆنەپارێزی.

فاشیزمەکان لە (١٩٢١) دووبارە خۆیان رێکخستەوەو لەژێرناوی حزبی - نەتەوەیی فاشی- و لەهەڵبژاردنی (١٩٢١) بەسەرۆکایەتی (جیولینی) سەرکەوتنی بەدەسهێنا، پاشان لەئابی (١٩٢٢)، و لەئەنجامی داگیرکردنی رۆمای پایتەخت لەلایەن سوپا، موسولینی گەیشتە دەسەڵات و بووە سەرۆك وەزیرانی ئەو وڵاتە.

دروست بوونی حزبە سیاسییەکان لەدانیمارك:

١- شیکردنەوەیەکی گشتی: (٤٢)

شانشینی نوێی دانیمارك ساڵی (١٨١٤) دامەزراوە، دوای روخاندنی ئیمپراتۆرییەتەکەی ناپلیۆن، ئەو شانشینە بەدرێژایی سەدەکانی ناوەڕاست و تاسەرەتای مێژووی تازە، بەهۆی ئەنجومەنێك لەپیاوانی ئەریستوکرات کاروباری هەڵدەسوڕا، دواتر لەگەڵ رۆژگاردا لە سەر شێوەی سیستمی فەرەنسا بووە وڵاتێکی شانشینی میراتی دەسەڵات رەهای پشت بەستوو بەچینی بورژوازییەت وکلێسە.

گواستنەوەی ئەو سیستمە بۆ سیستمێکی شانشینی دیموکراسی پەرلەمانی فرەحزبی زۆری خایاند، ئەو قۆناغە زیاتر لەدوو سەدە درێژەی کێشا، بەڵام دوور لەپشێوی و شۆڕش و توندوتیژی، وەك چۆن لەچەند وڵاتێکی ئەوروپا روویاندا.

(شا) فریدریکی دووەم، هەوڵیدا گۆڕان لەدانیمارك بکات بەهۆی دەسەڵاتەکانی و بەشێوەیەکی پێشکەوتووانە ساڵی (١٨٣٠) چەند ئەنجومەنێکی ڕاوێژکاری دامەزراند لەچوار ناوچەی وڵات، بڕیاری خوێندنی بەزۆری دەرکرد لەتەمەنی شەش ساڵیەوە تاتەمەنی (١٤)ساڵ، بەڵام بزووتنەوەی لیبرال کەسەری هەڵدا داوای زۆرتری دەکرد.

ساڵی (١٨٤٩) یەکەم دەستور بۆ دانیمارك بڕیاری لەسەردرا، دەستور سیستمی دانیمارکی بە وڵاتێکی شانشینی دەستوری دەست نیشانکرد، نەك وڵاتێکی شانشینی پەرلەمانی.

لەتەموزی (١٨٦٦) بەپێی دەستوری نوێ دوو ئەنجومەن دروست بوون: ئەنجومەنێکی میللی (foketing) کەبەدەنگدانی پیاوان هەڵدەبژێردرێت، هەروەها ئەنجومەنێکی ئەریستوکرات (Lansting) کەخودی (شا) نیوەی ئەندامانی دیاریدەکات و نیوەکەی دیکەش خانەدان و دەولەمەندەکان دیاری دەکەن، ئەوانە خاون دەسەڵاتێکی یاسایی فراوان بوون.

بـەڵام جـەنگ و رووداوەکـانی ئـەوروپا لـەو سـەردەمە بوونـە ڕێگـر لەبـەردەم پەرەسەندنی دیموکراسییەت لەو وڵاتـە، رەوتـی ڕاسـتڕەوی کۆنـە پـارێزیش بـۆ مـاوەی (٣٣) ساڵ تا (١٩٠١) دەسەڵاتی بەدەستەوە گرت.

ساڵی (١٩٠١) سیستمی پەرلەمانی لەو وڵاتـە سـەری هەڵدا لەگـەڵ گەیشتنی رەوتـی چەپی چاکسازیخواز بەدەسەڵات، ڕێگاش درابەدەنگدانی ژنان بۆ هەڵبژاردنەکان.

٢- قۆناغە کانی پەرەسەندنی ژیانی دیموکراسی و حزبایەتی:

أ) سیستمی هەڵبژاردن و دامەزراوە کۆمەڵایەتی و ئابوریەکان.

لەرۆژگاری ئـەمرۆدا دانیمـارك نموویەکـە بـۆ دیموکراسـیەتی لیـبرالی و پەرلـەمانی، سیستمی هەڵبژاردنەکەشی ڕەگەزێکی یەکلاکەرەوەیە بۆ ئـەو نموونەیـەو بـۆ سیسـتمە حزبیەکـەی، لـەو وڵاتـە هـەر لەسـاڵی (١٩٥٣)وە ئەنـدامانی ئەنجومـەنی نوێنـەرانی یەکگرتوو هەڵدەبژێرێت.

پەرلەمان لەو وڵاتە بەتەنها چاودێر دادەنرێت بۆ دەسەڵات، هەر لەسەرەتا سـەدەی بیسـتەمەوە، ئەنـدامانی ئەنجومـەنی نوێنـەران بەشـێوەی دەنگـدانی رێـژەیی هەڵدەبـژێردرێن ئـەویش بـەپێی ئـەو سیسـتمەی نـاوی لێنـراوە سیسـتمی (Sainbe - Lague).

دیـاردە ئایـدیۆلۆژی و کۆمەڵایەتیـەکان رۆڵـی گـرینگ و کاریگـەر دەگێـرن لـەدیاریکردنی فرەیـی حزبـی لـەوڵاتی دانیمـاك، ئـەو وڵاتـە لەدیـدە مەعنـەوی و ئایدیۆلۆژییەکەیـەوە بەنموونەیـەکی تایبـەت دادەنرێـت، دانیمـارك کاریگـەری ڕێبـازی (مارتن لوسەری) لەسەر بووە لە ساڵی (١٥٣٠)یەوە، هەروەها کارتێکردوو بووە بەهزری لیبرالی ئەقلانی و ڕێبازی تـاکگرایی، سـەرەڕای کاریگـەری فەیلـە سـوفەکانی سـەردەمی رابوون پاش (١٧٧٠).

بۆیـە ئـەمڕۆ دانیمـارك تێکەڵەیەکـە لەکۆمەڵگەیـەکی مـۆڕالی لوسـەری توونـدڕەو، هەروەها کۆمەڵگەیەکی لێبوردە تا ئەو پەڕی سنوور.

ساڵی (١٩٧٠) حزبێکی مەسیحی میللی دەرکەوت، هەڵگری ئەو تیۆرییە لوسەریە، بەرنامەکەشی بانگەشە بۆ دژایەتی کردنی بەرەڵلایی و داوێن پیسی دەکات، لەگەڵ گێڕانەوەی بەها نەریتیەکانی خێزان.

لەڕووی ئابوری و کۆمەڵایەتیەوە، وڵاتی دانیمارك بێ ناکۆکی و ململانێ نیە، ئەو وڵاتە پشت بە سەرچاوە کشتوکاڵی و دەریاییەکان دەبەستێت لەیەك کاتدا، پیشەسازیش لەدانیمارك سوودی لەو دوو سەرچاوەیە وەرگرتووە، بۆیە بورژوازییەتی بازرگانی و دەریایی زۆر کۆنەو ڕەگ و ریشەیان قوڵە لەشارەکان، بەڵام ئەو جوتیارانەی کە لەسەدەی هەژدەهەمدا لەبارێکی کۆیلەیەتی دەژیان و بۆ بەرژەوەندی خانەدان و دەرەبەگەکان کاریان دەکرد، ئەوانە لەکۆتایی ئەو سەدەیە گۆڕان و بوونە چینی ناوەڕاستی جوتیار و موڵکداران بەتایبەتی پاش پرۆسەی چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی (١٨٦١).

پیشەسازی لەو وڵاتە لەچارەکی دوایی سەدەی نۆزدەدا دەرکەوت، کەبەشێوەیەکی تایبەت پشتی بەدەرامەتە کشتوکاڵیەکان و بەخێوکردنی مەڕوماڵات و بازرگانی دەبەست، ئەویش بەهۆی کەمی دەرامەتە سروشتیەکان و وزە، دیارە بەهۆی ئەو گۆڕانە ئابورییە چینی کرێکار بەخێرایی و بەهێزەوە خۆی رێکخست، بۆیە دەبینین سەندیکاکان ساڵی (١٨٨٠) دەرکەوتن.

ب) رەوتە سیاسییە گەورەکان: (٤٣)

حزبە سیاسییەکان لەدانیمارك لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە دەستیان بەپێکهێنان کردووە، ژیانی سیاسیش لەو وڵاتە کاریگەری بەو ململانێیانەوە هەبووە کەلە ئەوروپا روویانداوە لەماوەی سەدەی نۆزدەهەمدا لەنێوان پارێزگاران و لیبرالەکان، واتە لەنێوان چینی ئەریستوکرات و موڵکدارە گەورەکان لەلایەکەوە، لەگەڵ بۆرژوازییەتی بازرگانی و سەرمایەداری لەلایەکی دیکەوە، هەر بەهۆی ئەو

ململانێیە لیبراڵەکان ساڵی (١٨٦٦) دەسەڵاتیان لەدەستدا، دوای (١٥) ساڵ حوکمڕانی، دوای ئەوانیش پارێزگاران بۆ ماوەی (٣٠) ساڵ دەسەڵاتیان گرتە دەست.

لەکۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا، لیبراڵەکان دابەش بوون، لەئەنجامی ئەو دابەشبوونە، کشتیارە خاوەن موڵکەکان حزبێکی لیبرالی کشتیاری میانڕەویان دامەزراند بەناوی – حزبی چاکسازی چەپ – کەهاوپەیمانیەکیان سازکرد لەگەڵ حزبی میللی پارێزگار لەنێوان (١٨٩٤ – ١٩٠١)، هەروەها بورژوازییەتی بازرگانی (بەشێوەیەکی تایبەت بورژازییەتی بچووك) کە رۆشنبیران و خاوەن پیشە ئازادەکان دەگرێتەوە، ئەوانی کاریگەر بوون بەپەرەسەندنی هزری ئازاد، ئەوانە ساڵی (١٩٠٣) حزبێکی رادیکالیان پێکهێنا بەناوی حزبی چەپی رادیکال، هەر لەسەرهەمان شێوەی وڵاتانی دیکەی ئەوروپا، لەدانیمارك حزبێکی سۆشیالستی دروست بوو بەناوی حزبی سۆشیالستی گەل ساڵی (١٨٧٦)، پاشان یەکەم سەندیکا دامەزرا کەپەیوەندی تایبەتی لەگەڵ سۆشیالستی سازکرد.

سۆشیالستە هاوپەیمانەکان لەگەڵ رادیکالەکان لە هەڵبژاردنی ساڵی (١٩١٣) زۆرینەی دەنگەکانیان بەدەستهێنا، هەر لەو سەردەمەوە سۆشیالستە دیموکراسەکان زاڵبوون سەر ژیانی سیاسی لەو وڵاتە، ساڵی (١٩٢٠)یش حزبی کۆمۆنیستی دانیمارك دروست بوو.

ج- حزبە سیاسییە گەورەکان لەدانیمارك:

١- حزبی سۆشیالستی دیموکرات: (SD)

ساڵی (١٨٧١) دامەزراوە، پشتی بەبنەماو تیۆری مارکسیزم، بەستووە، لەساڵانی یەکەمی تەمەنی جەختی لەسەر ڕێکخستنی کرێکاران کردۆتەوە، پاشان بووە حزبێکی جەماوەری.

٢- حزبی گەلی پارێزگار (KF)

ساڵی (١٨٧٦) دامەزراوە بۆ پارێزگاریکردن لەبەرژەوەندی ئەوانی دەستیان بەسەر ئەنجومەنی پیران گرتبوو، ساڵی (١٩٠١) رۆڵی لاوازبوو پەرش و بڵاو بۆتەوە.

٣- لیبرالەکان: (٤٤)

ساڵی (١٨٧٠) دامەزراوە، حزبێکی ڕێك و پێك بووە، لەململانێیەکان لەپێناو دیموکراسییەت دژبەگەورە موڵکدارەکان بەشداربووە، ڕۆڵێکی بنچینەیی گێڕاوە بۆ چەسپاندنی سیستمی پەرلەمانی.

٤- لیبراله رادیکاڵەکان: (٤٥)

ساڵی (١٩٠٥) پێکهاتووە، گرینگی ئەم ئاراستیە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە بووە بەپێگەیەك هەردوو لای چەپ وڕاست پشتی پێ دەبەستن.

٥- حزبی گەلی سۆشیالست:

ساڵی (١٩٥٩) لەسەر دەستی (ئاکسل لارسین)ە وەدامەزراوە، ئەویش دوای دەرکردنی لەحزبی شیوعی بەهۆی لادانی لەڕێبازی حزبی شیوعی سۆڤییەت.

دروست بوونی حزبە سیاسییەکان لە هۆڵەندا (٤٦)

هوڵەنـدا وڵاتێکـی شانشـینی دەسـتورییە، دەسـتورەکەی لـەئابی (١٨١٥) لەلایـەن دانشتوانی هوڵەندەو بەلجیکاوە پەسندکراوەو تا ئەمڕۆ بەردەوام پێڕەو دەکرێ.

بـەڵام دوای جیابوونـەوەی بـەلجیکا سـاڵی (١٨٣٠) فشارەکان دەسـتی پێکـرد بـۆ کەمکردنەوەی دەسەڵاتەکانی (شا)ی وڵات.

ساڵی (١٨٤٨) بەشێکی کەمی دەستور هەموار کراوەتـەوە، ئـەویش لـەژێر کاریگـەری چالاکیەکانی رەوتـی لیـبڕال بەمەبەسـتی گەشـەکردنی دیموکراسییەت و سـەپاندنی سیستمێکی پەرلەمانی لەو وڵاتە.

بەگەیشـتنی لیبڕالـەکان بەدەسـەڵات سـاڵی (١٨٥٩) رۆڵـی شـا لەبـەڕێوەبردنی حوکمڕانی کۆتایی هات، دواتر قەیرانی نێوان (١٨٦٧ — ١٨٦٨) شای هۆڵەندای ناچارکرد بڕیار لەسەر پێکهێنانی حکومەت بدات بەڕێککەوتن لەگەڵ زۆرینەی پەرلەمان.

دەستوری هوڵەندا ساڵی (١٨٨٧) و ساڵی (١٩٢٢) دووجار هەموار کراوەتەوە دەربارەی ئـەو بەندانـەی پەیوەنـدییان بەدەنگدانی پیـاوو ژنـان هەیـە، بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا سیسـتمی پەرلـەمانی لـەو وڵاتـە پـەرەی نەسـەند، ئەمـەو سـەرەڕای توونـدوتیـژی و ململانێ و دابەش بوونەکان لەنێوان رەوتە عیلمانی و ئاینیەکان، ئـەوا بـەهۆی چـەند هۆکارێك کۆمەڵگەی هوڵەندا یەکگرتوویی خۆی پاراست.

پەیوەندی نێوان دەسەڵات و ئاراستە سیاسییەکان:

لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم بزووتنەوەی لیبرالیزم پەرەی سـەندو توانی ژیـانی دیموکراسییەت بەرەو پێش ببات، ئەوە لەکاتێکدا بوو کەرەوتی پارێزکارو لایـەنگرانی دەسەڵاتی پاشایەتی لەحوکمرانیدا بوون.

لیبرالـەکان لـە (١٨٥٩) دەسـەڵاتیان گرتـە دەسـت و سیسـتمی پاشایەتی پەرلـەمانی لەسـەر شـێوەی بـەریتانیا چەسـپاو سیسـتمی دوو حزبـی تایبـەت بـەوڵاتی هۆڵەنـدا پیادەکرا.

ساڵی (١٨٧٨) پرۆژەیەکی پـەروەردەیی کـە سەرچاوەکەی ڕەوتـی لیـبرال بـوو، بـووە هۆی گەشکردنی حزبە سیاسییە تازەکـان، پرۆتستانت لەحزبێکدا کۆبوونـەوە، بـەڵام کالڤینیەکان بەسـەر دوو حزبـدا دابـەش ببـوون بـەهۆی هۆکـارێکی ئـاینی و سـەرەڕای چـەند جیاوازییـەکی ڕێکخراوەیـی و کۆمەڵایـەتی ئـەو دوو بەرەیـەش کەکالڤینیـەکان بەسەریدا دابەش بوون بریتی بوولە:

Gere for meerde kerk

Nder lands Hervor mde kerk

بـەرەی یەکـەمیان کەمایـەتی دەنـوێنن و لـەناو خـەڵکی سـادە پێگـەو دەسـترۆییان هەیە، دووەمیانیش نوێنەرایەتی کلێسەی ڕەسمی دەکات، ئەمەو سـەرەڕای دەرکـەوتنی حزبـە کاسـولیك و سۆشیالسـتەکان لـەکۆتایی سـەدەی نـۆزدە هـەم و سـەرەتای سـەدەی بیستەم، بەو جۆرە ژیانی سیاسـی لەهۆڵەنـدا پێکهاتەکـەی تـا ئـەمرۆ گـۆڕانی گـەورەی بەسەردا نەهاتووە،

ئەو پێکهاتەیە پشت بەسێ ئاراستەی سیاسی و کۆمەڵایـەتی دەبەسـتێت ئـەوانیش: لیبرالیزم، تائیفیەتی دابەشبوو تاساڵی (١٩٧٦)، سۆشیالستی کرێکاری.

نوشستی هێنانی سیستمی دوو حزبی:

لەسەرەتاکانی سـەدەی نۆزدەهـەم، ژیـانی سیاسـی لەهۆڵەنـدا بـەرەو ڕووی جۆرێـك ململانـێ بۆتـەوە کەلەئـەوروپا وەك نـەریت بـاو بـووە لـەنێوان ئاراسـتەی کۆنـەپارێزو لیبرالـەکان، لەراستیشـدا ئـەو ئاراسـتە سیاسـییانە بـەمانای بـوونی حـزب نیـە بـەڵکو بریتی بوون لەچەند ڕەوتێك و گروپێکی ناو پەرلەمان.

کێشەی دەستور لەوڵاتی هۆڵەندا (دەسەڵاتی شا بەسەرپەرلەمان، یان بەپێچەوانە) بابەتی سەرەکی ململانێیەکان بووە، لیبرالەکان لەساڵی (١٨٤٨) سەرکەوتن، کاتی چاکسازی لەدەستوردا ڕێگایدا بەبەرسیاریەتی حکومەت لەبەردەم پەرلەمان، هەروەها دەستڕۆیی خۆیان بەهێزکرد لەکاتی قەیران و کێشەکانی ناو حکومەت ساڵی (١٨٦٧)، هەر لەوماوانەدا لیبرالەکان دەستیان کرد بەگردبوونەوە لە ناو حزبێك، بەڵام حزبە تائیفیەکان پێش ئەوان کەوتن و دروست بوون.

لەرامبەردا پارێزگاران سەرکەوتوو نەبوون لەدروستکردنی حزب ئەگەرچی چەند کۆمەڵەیەکیان دروست کردبوو، بەڵام کاریگەرییان دوای ساڵی (١٨٦٨) لەدەست دابوو، زۆربەی کات هەڵویستەکانیان دژی پیاوانی ئاینی بوو، زۆر نزیك بوون لەلیبرالەکان، سەنگ و پێگەشیان لەناو پەرلەمان دوای ساڵی (١٨٩١) نەمابوو.

پێکهاتنی حزبە تائیفیەکان:

دەرکەوتنی حزبە سیاسییەکان لەهۆڵەندا لەئەنجامی کێشەی بەڕێوەبەردنی قۆتابخانە تائیفیەکان بووە لەڕووی داراییەوە (پێویستی دارایی قوتابخانە تائیفیەکان)، حکومەتی لیبرال ساڵی (١٨٧٨) دەستی بەسەر پێداویستیە داراییەکانی قوتابخانە بیلایەن و عیلمانیەکان گرت، بەهۆی ئەو کێشەیە هەڵمەتێکی فراوانی واژۆ کۆکردنەوە دەستی پێکردو نزیکەی (٣٠٠) هەزار واژۆ کۆکرایەوە دژی ئەو یاسایە.

لەمیانەی ئەو هەڵمەتە یەکەم حزبی تازەی ڕێکخراو لەسەر ئاستی وڵات بەگشتی (نەك لەناو پەرلەمان) دەرکەوت، ئەو حزبە ناوی لێنرا، حزبی دژی شۆڕش (ARP)، حزبەکە دژی بیروباوەڕەکانی شۆرشی فەرەنسابوو، دژی دەسەڵات و سەروەری گەلیش بوو لەحوکمڕانیدا، تیۆرییەکەی (حزبەکە) لەکتێبی – ئینجیل – وەرگرتووەو هەموو ئەندامانی لەکەسانی ڕێبازی پرۆتستانی سادەبوون سەر بەکلێسەی – کالڤین – بەکورتی حزبێکی ڕێکخراوی بەهێز بوو، ساڵی (١٨٨٠) زانکۆی ئەمستردامی ئازادی دامەزراند.

بـــەڵام لـــەکۆتایی ســـەدەی نۆزدەهـــەم، ســـاڵی (١٨٩٤) لـــەنێوان پەرلـــەمانتارە (کالڤینیەکان) دوو بەرەکی روویدا، ئەوانی لەسیاسەتی حزبەکە ناڕازی بوون، ساڵی (١٩٠٨) حزبـی (یـەکێتی مەسـیحی مێـژوویی) یـان دامەزرانـد، کـە لـەڕووی ڕێکخراوەییەوە لاوازتر بوو لەحزبی (ARP)، ئەو حزبە بووە نوێنەری ڕەسمی بۆ کالڤینیـەکانی کلێسـەی هوڵەنـدی، کتێبـی – ئینجیـل –یـش سەرچـاوەی چاڵاکیە سیاسییەکانیان بوو.

جاوازییەکانی نێوان ئەو دوو حزبە سیاسی نەبوون، زیاتر پەیوەندییان بەئاین و کاروباری کڵێسەوە هەبووە، هەروەها ململانێیەکانیان، کۆمەڵایەتی و مێژوویی بوون.

لەلایەکی دیکەوە چەند حزبێکی ئاراستە کالڤینی هەبوون، بەڵام کارتێکردنیـان لەسـەرکۆی دەنگـدەران لاواز بـوو، زۆریـش بـەبیروباوەڕبوون، بـەڵام کاسـۆلیکەکان بۆماوەیـەکی دوورو درێـژ وەك کەمایەتیـەك مانـەوە، لەناوچـەی بـاکوری (برابانـت و لیمبەرگ) گردبوونەوە، گومانیـان لێدەکرا کـەنیازی جیابوونـەوەیان هـەبێت و بچـنە پـاڵ بـەلجیکای کاسـولیك ئەوانـە بـارودۆخی ژیانیـان هـەر بـەلاوزی مایـەوە، نزیکبوونـەوەیان لەلیبرالـەکان تـەنها نموونـە بـوو کـە بـەردەوامی هـەبوو لەئـەوروپا، چونکە دەسـتوری سـاڵی (١٨٤٨) دانـی دەنـا بـەمافی یەکسـانی تـەواویان، بەتایبـەتیش گێڕانەوەی شایستە داراییەکانی کلێسە.

بەم جۆرە یەکگرتنی نێوان لیبرال و کاسۆلیك بەرهەمی رۆحـی گۆڕانـەکانی سـاڵی (١٨٤٨) بوو، بەڵام ئەو حاڵەتە پاش ڕاگەیاندنی (syllabuse rrorum) ساڵی (١٨٦٤) داڕما.

دوای ئـەو رووداوانـە سـاڵی (١٨٩٧) کاسـولیکەکان خۆیـان لەسـەر بەرنامەیـەکی سـەربەخۆ کـۆکردەوەو یەکـەم بەرنامـەی سیاسـییان راگەیانـد، پاشـتر لەسـاڵی (١٩٠٤) فیدرالیەتی نیشتمانی بۆ کۆمەڵەکانی هەڵبژاردنی کاسۆلیك دروست بوو.

دوای جەنگی یەکەمی جیهانی ئەوفیدرالییەتە بووە حزبی نیشتمانی کاسۆلیکی ئەویش ساڵی (١٩٢٦)، ئەو حزبە کاریگەر بوو بەهزری کۆمەڵایەتی ڕێبازی کاسۆلیك، سەڕەرای ئەوەی لەحزبە کالڤینیەکان چەپرەوتربوو، ئەو حزبە ساڵی (١٩٤٥) گۆڕاو بوو بە حزبی میللی کاسۆلیکی (KVP)، ئەو حزبە تائیفیانە هەلگری خەسلەتێکی هاوبەش بوون، ئەویش رازی نەبوونیان بوو بەداشکردنی سیاسی لەنێوان چەپ و ڕاست.

لیبرال و سۆشیالستەکان:

لیبرالەکان بۆ خۆڕێکخستن لەحزبێکدا بەرەو ڕووی کۆسپی گەورە بوونەتەوە،کۆمەڵەکانی هەڵبژاردن ئاراستەی لیبرال ساڵی (١٨٨٥) یەکیان گرت لەڕێکخراوێکدا، بەلام لەسەر زۆر خاڵی گرینگ جیاوازییان هەبوو بەتایبەت ئەوەندەی پەیوەست بوو بەفراوانکردنی مافی دەنگدان، دیارە ئەوەش هۆکارێك بوو بۆ لەیەك جیابوونەوەو دوو بەرەکی.

پاشتر باڵی چەپیان لە (١٨٩١) حزبی رادیکالی پێشکەتنخوازی دامەزراند، لەکاتێکدا باڵی ڕاسترەوییان ساڵی (١٨٩٤) یەکێتی لیبراله سەربەخۆکانی دامەزراند.

ساڵی (١٩١٠) ڕەوتی ناوەڕاستی رادیکالەپێشکەوتنخوازەکان لەگەڵ حزبی رادیکال، یەکێتی دیموکراتی لیبراڵیان دامەزراند، لەکاتێکدا پاشماوەی لیبرالەکان بەرێککەوتن لەگەڵ یەکێتی لیبراڵە سەربەخۆکان، ڕێکخراوی (یەکێتی لەپێناو ئازادی) یان (حزبی لیبرالی نیشتمانی) یان پێکهێنا، - بەلام چاکسازی لەسیستمی هەڵبژاردنی (١٩١٧) ڕەوتی راسترەوی لاوازکرد، پاشان باڵی چەپ و یەکێتی دیموکراسی لیبرال لەساڵی (١٩٤٦) چوونە پاڵ حزبی کرێکاران (حزبی سوشیالست)هەر لەوبارودۆخەدا حزبی لیبرال (VVd) لەساڵی (١٩٤٨) دامەزرا، ئەویش لەیەکگرتنی بەشێك لەرادیکالە کۆنەکان و لیبراله سەر بەخۆکان.

چەپی ئێستای وڵاتی هۆڵەندا وەك لەدەڵەوتە ئەوروپییەکانی دیکە ڕوویداوە سەرچاوەکەی بزووتنەوەی سۆشیالستیە، لەکاتێکدا دەرکەوتنی ڕێکخستنی سوشیالستی لەهۆڵەندا دواکەوت، فیدرالییەتی سۆشیالستی دیموکراسی ساڵی (١٨٨٢) دامەزرا، کەیەکەم پێگەی لەپەرلەمان بەدەست هێنا ساڵی (١٨٨٨)، بەڵام ئەو ڕێکخستنە ڕووی لەڕێبازی ئەنارشیزمی و دژایەتی کردنی ژیانی پەرلەمانی کرد.

پیادەکردنی ڕێبازی پەرلەمانی و چاکسازی لە ساڵی (١٨٨٤) هاوکات بوو لەگەڵ دامەزراندنی حزبی شۆسیالستی دیموکراسی کرێکاری (SDAP)،بیروبۆ چوونە هزری و سیاسییەکانی ئەو حزبە تازەبوون، لەوانە بانگەشە بۆ بەکارهێنانی مافی دەنگدانی گشتی و راستەو خۆ وەك چەکێك بۆ ململانێی چینایەتی، ئەگەرچی بەرنامەکەی رەنگدانەوەی هزری مارکسی هەڵگرتبوو.

بەڵام ئەم حزبە ساڵی (١٩٠٩) ئەندامە مارکسیەکانی دوور خستەوە ئەوانی حزبی سۆسیالست دیموکراسیان دامەزراندبوو، ئەو حزبە پاش سەرکەوتنی شۆرشی بەلشەفی لەروسیا گۆڕاو بووە حزبێکی کۆمۆنیستی.

هەر ئەو حزبە (SDAP) بەکۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی خۆی گۆڕی و بووە حزبێکی سۆشیالستی دیموکراسی بەمانا هاو چەرخەکەی زاراوەکە.

ئەو حزبە ساڵی (١٩٣٩) رۆڵی ئۆپۆزیسیون دەبینێ، ساڵی (١٩٤٦) بووە حزبی کار، ئەویش بە بەشداریکردنی کەسانی رادیکال، کاسولیك، پروتستانت، چەپ رەوەکان، هەروەها دوورکەوتنەوە لەدژایەتی کردنی پیاوانی ئاینی مەسیحی.

دروست بوونی حزبه سیاسییەکان لەبەلجیکا:

شیکردنەوەیەکی گشتی: (٤٧)

بەلجیکا وڵاتێکی شانشینی دەستوری پەرلەمانیە، لەتایبەتمەندییەکانی سیستمی سیاسی ئەو وڵاتە، دەسەڵاتی سیاسی شای وڵات بریتیە تەنها لەچەند دەسەڵاتێکی پرۆتوکولی بۆ هەندێ کاروباری رووکەشی و ئاهەنگ گێڕان، دەسەڵاتی تەواو لەدەست ئەنجومەنی وەزیرانە، کە بەکۆمەڵ بەرپرسیارە لەبەردەم ئەنجومەنی گشتی، کەلەدوو بەش پێکدێت.

لەوڵاتدا دەسەڵاتی ئاینی لەدەستی تەنها کلێسەی کاسولیکیە، بەڵام بەلجیکا پچڕپچڕی و دابەش بوونی زمانی و رۆشنبیری پێوە دیارە، کۆمەڵگەی بەلجیکی بەدوو زمانی هولەندی و فەرەنسی دەدوێن، کەمایەتیەکیش بەزمانی ئەڵمانی.

دەوڵەتی بەلجیکا ساڵی (١٨٣٠) دامەزراوە لەئەنجامی جیابوونەوەی چەند هەرێمێك لەباشوری هوڵەندا کە لەسەر رێبازی ئاینی کاسۆڵیکی بوون.

لە (٨-تشرینی دووەم/١٨٣٠) کۆنگرەی نیشتمانی هەڵبژێردرا، کۆنگرە لەسەر داوای دەنگدەران لە (١٨٣١) دەستوری وڵاتی پەسندکرد، لەدەستوردا ماف و ئازادییە گشتیەکان دیاریکرابوون، بەڵام لە (١٨٤٨)وە، وردە وردە ململانێ و دووربەرەکی ناوخۆیی سەریان هەڵدا، بەهۆیەوە بیروڕای سیاسی و پێکهاتەی حزبیش سەریان هەڵدا، وەك:

١- لیبرالەکان:

ئەوانە پێکهاتبوون لەچینی بورژوازی و لیبرالەکان، ساڵی (١٨٤١) خۆیان لەناو کۆمەڵەی (پەیمان) رێکخست، لەحوزەیرانی (١٨٤٦) کۆنگرەیان سازکرد و بڕیردرا دەنگدان تەنها بۆ پاڵێوراوانی کۆمەڵەو لیژنە خۆجێیەکانی دیکە بێت، هەروەها بەرنامەیەك پەسەندکرا کەبریتی بوو لەسەر بەخۆیی دەسەڵاتی مەدەنی و

ڕێکخستنی کاروباری خوێندن و فێرکردن لەلایەن حکومەتەوە، لەگەڵ کەمکردنـەوەی پلەبەپلەی باجی مافی هەڵبژاردن، سەرەڕای چەند چاکسازییەکی دیکەی کۆمەڵایەتی.

لیبرالەکانی بەلجیکا باڵی چەپیان پێکێناو وەك ژیـانێکی دوو جەمسـەری لەوڵاتـدا، بـەڵام ئـەو ڕەوتــە لیبراڵـە بەیــەکگرتوویی نەمانــەوە، ســاڵی (١٨٤٧) میــانڕەو باوەردارەکانیان لـە کۆمەڵەی – پـەیمان – جیابوونـەوە، یـەکێتی لیـبرالی دەسـتوورییان پێکهێنا کەلەهەڵبژاردنی حوزەیرانی (١٨٤٧) سەرکەوتن، بەو کارەیان بۆ مـاوەی بیست ساڵ زیـاتر دەسـەڵاتیان بەسـەر بـەلجیکا درێـژەی کێشـا، لـەو ماوەیـەدا هەوڵیانـدا دەوڵەتێکی ناوەندی دامـەزرێنن کەپشت بەستوو بێت بـەزمانی فەرەنسی و شێوازی کارگێری فەرەنسا، هەروەها پەرەپێدانی ئابوری وڵات لەسەر بنەمای سەرمایەداری.

٢- کاسولیك:

ڕەوتـی کاسـۆلیك کەپشـتی بەسـتبوو بەدانشـتوانی گونـدەکان و دەرەوەی شـارەکان، خۆی ڕێکخست، بـەڵام بـەتاوانبارکردنی پیاوی ئـاینی (لامانیـە) سـاڵی (١٨٣٢) لەلایـەن کلێسـەی فاتیکانــەوە، ئـەوە بـوو بـەهۆی دابەشـکردنی کاسـۆلیك بەسـەر دوو باڵـدا، کاسۆلیکە لیبرالەکان (دەستوریەکان) و کاسۆلیکی موانتانین (تائیفیەکان).

دواتـر لـە سـاڵی (١٨٤٦) لیژنـەی بـەرگری دەسـتوری پێکهـات، وەك کاردانەوەیـەك بەرامبەر کۆمەڵەی – پەیمان –ی لیبرالەکان.

بـەڵام کاسـۆلیکە پچڕپچـڕو دابەشـبووەکان دەربـارەی کێشـەی ملکەچـی بـۆ ڕۆمـا، خۆیان ڕاست نەکردەوە تاساڵی (١٨٦٣)، لەو ماوەیەدا کۆنگرەی بـەناوبانگی – مـالینس – ڕێگای بەکاسۆلیکە لیبرالەکاندا کەملکەچی دەسەڵاتی بەرزی ئاینی ڕۆمابن.

ساڵی (١٨٦٨) حزبی تائیفی کاسۆلیکی دامەزرا، دواتر یـەکێتی یانـە کاسـۆلیکەکان و کۆمەڵەی پارێزگاران دامەزرا، هەموویان یەك دەنگ بـوون دەربـارەی بابـەتی بـەرگری کردن لەکلیسە لەناو دامەزراوە نیشتمانیەکان.

لەنێوان ساڵانی (١٨٧٠ – ١٨٧٨) حزبی کاسۆلیکی ڕاستڕەو دەسەڵاتی بەدەستەوە گرت، دواتر لیبڕالەکان گەڕانەوە دەسەڵات و دەنگیان بە یاساکانی ساڵی (١٨٧٩) دا، ئەوان دەسەکەوتەکانی پێشوی کاسۆلیکەکان دەربارەی کێشەی قوتابخانەکانیان هەڵوەشاندنەوە، بەوکارەش ناکۆکی و ململانێ دووبارە دەستی پێکردەوە.

٣- دەرکەوتنی ئاراستە سیاسییەکانی دیکە:

أ) لەوماوەیەدا جەمسەرگیرییە دوولایەنیەکەی – لیبرال و کاسولیك – رووی لەلاوازی کرد، ئەوەش بەهۆی دەرکەوتنی بزووتنەوەی سۆشیالستی لەو وڵاتە، مافی هاوپەیمانیەتی و حزبایەتی دانی پێدانرابوو، بەڵام ڕێگا گیرابوو لەدەسبردن بۆ ئازادی کارکردن، ناوچەی (والۆنی) ببووە ناوچەیەکی پیشەسازی بەهۆی بوونی کانەکانی خەڵوز، هەر لەو نزیکانە پیشەسازی پۆلا دروست ببوو، لەسەرەتادا بزووتنەوەی کرێکاری بەوهۆیەوە دروست بوو، بزووتنەوەکەش شێوەی کۆمەڵەی هەرەوەزی و سەندیکایی وەرگرتبوو کە دژی پیاوانی ئاینی و ڕێبازەکەیان بوون، لەهەناوی ئەو ڕێکخراوانە ساڵی (١٨٨٥) حزبی کرێکاری بەلجیکا (POP) دامەزرا، ئەو ڕێکخراوە لەلایەن (١١٢) نوێنەری (٥٩) کۆمەڵە پێکهاتبوون، بەرنامەیەکی دیموکراسیان هەبوو، داوای دەنگدانی گشتی راستەوخۆیان دەکرد.

لەئازاری (١٨٩٤) – فیبان کوارتون – داوای کۆتایی هێنانی سیستمی سەرمایەداری دەکرد لەولاتدا، هەروەها کۆمەڵگەیەکی ناچینایەتی و خۆماڵیکردنی هەموو هۆیەکانی بەرهەمهێنان، لەگەڵ گۆڕینی دەوڵەت لەئامرازێکی زۆرداریەوە بۆ ئامرازێکی بەڕێوەبردنی کاروبارەکان.

کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتاکانی سەدەی بیستەم، بەلجیکا بووە گۆڕەپانی ململانێی نوێی دەربارەی بابەتەکانی زمان و قوتابخانەو خوێندن، سۆشیالستەکان لەپێناو یاسا کۆمەڵایەتیەکان و بەدەستهێنانی دەنگدانی گشتی راستەوخۆ خەباتیان دەکرد.

ب) پاش پەیامەکەی پایا (Rerunnotarum) ساڵی (١٨٩١) کاسۆلیکە ئاراستە کۆمەڵایەتیەکان دەرکەوتن و بزووتنەوەیەکی راستڕەویان دامەزراند (کەلەراستیدا باڵی چەپی حزبی کاسۆلیکە)، ئەوان دەنگیان بۆ چەندین یاسای کۆمەڵایەتی داوە، بەڵام دوای پشێوی و مانگرتن و خۆپیشاندانێکی زۆر، یاسای (نیس) لە (١٨٩٣) دەرگای یاسایی دەنگدانی بۆبڕێکی گەورەی خەڵك کردەوە (سەرۆك خێزانەکان و دەولەمەندان بەشێوەیەکی تایبەت).

ج) ساڵی (١٩٢١) حزبی کۆمۆنیستی بەلجیکی دامەزرا، ئەم حزبە پاڵی بەحزبی کرێکاراندا کە ئاراستەیەکی سیاسی ناوەڕاست وەربگرێت، هەر چەندە حزبەکە زۆرینەی سەرکردەکانی پابەندی تیۆری مارکسیزم بوون.

د) هەر لەو ماوەیەدا حزبێکی بەلجیکی دروست بوو کەئاراستەیەکی فاشیانەی هەبوو لە ساڵی (١٩٣٥).

هەروەها بزووتنەوەی (کریستورس ریکس) دەرکەوت کە پێگەو رۆڵی گەورەی هەبووە بەهۆی کاریگەری ڕابەری پێشووی بزووتنەوەکە، ئەویش لەژێر دروشمی دژایەتی گەندەڵی و لەپێناو دەسەڵاتێکی بەهێزو کۆمەڵگەیەکی پیشەسازی، هەرچەندە دواتر بەخێرایی ڕووی لەشکست هێنان کرد.

دروست بوونی حزبە سیاسییەکان لەیۆنان: (٤٨)

وڵاتــی یۆنــان خــاوەن مێژوویــیەکی کــۆن و دێرینــە، شارســتانیەتی گــەورەی دامەزرانــدووە، مــەزنترین فەیلەســوف و زانــاو شــاعیری پێگەیانــدووە، ئــەو وڵاتــە لەســەدەکانی ناوەڕاست رۆڵی شارستانیەتی خۆی لەدەستداو کەوتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی، ئەو دۆخە درێژەی کێشا تا سەدەی نۆزدەهەم و رزگاری بوو.

عوسمانیــەکان زۆر ناوچــەی ئــەو وڵاتــەیان داگیرکردبــوو، بــەڵام دوای ماوەیــەك لەڕاپەڕین و شۆڕش هــەروەها بــەهاوکاری هەرسێ دەوڵــەتی گــەورەی ئــەو ســەردەمە (بەریتانیا، روسیا، فەرەنسا) یۆنــان ســەربەخۆیی تــەواوی بەدەستهێنا لــە (١٨٢١)و شا جورجی یەکەم دەسەڵاتی گرتە دەست.

هــەر بــەهۆی هانــدانی بــەریتانیا ســاڵی (١٨٦٤) حکومــەتی یۆنــان دەســتورێکی دیموکراسیانەی پەسند کردو دەسەڵاتەکانی (شا) کەم کرایــەوە، ئەنجومــەنی پیرانــیش هەڵوەشــایەوە، هــەروەها ڕێگــای دەنگــدانی بەشــێوەیەکی فــراوان باشــترکرد لەهەڵبژاردنەکانی تایبەت بۆ ڕەگەزی نێر.

ئەگەر چی لەیۆنان (لەوسەردەمە) پەیمان و گروپەکانی دەسەڵات لــەژێر دەســەڵات و نــاوی کەســێك دەبــوون، بــەڵام دوو ئاراســتەی سیاســی بەئاشــکرا بــەدی دەکــران، ئەوانیش: لیبرالەکان بەسەرکردایەتی (شاریلاوس) و (فینیتەر بلوس)، هەروەها کۆنــە پارێزان بەسەرکردایەتی (پیو دورس) و چەد سەرکردەیەکی دیکە، ئــەویش لەســەدەی نۆزدەهەمدا.

حکومــەتی یۆنــان لەنــەوەدەکانی ســەدەی نۆزدەهەمــدا بــەرەو ڕووی مایەپوچــی دەبێتــەوە، هــەژاری بەشێوەیەکی فــراوان و توونــد بڵاوببــۆوە بەتایبــەتی لەناوچــەی گوندنشین و لــەناو جوتیارانــدا، ئــەو حالەتــە بــووە هــۆی ئــەوەی خــەڵکێکی زۆر کــۆچ بکــەن و ڕوو لــە ویلایەتــە یــەکگرتووەکانی ئــەمریکا بکــەن، بــاری خوێنــدەواریش زۆر

لاوازو بێ کەلك بوو بەڵام لەگەڵ ئەو دیاردانەش هەندێ پێشکەوتن لەبواری ئاوەدانی و ڕێگاوبان و دروستکردنی خانووبەرە هاتەدی.

لەسەردەمی (شا) جورجی یەکەم، پرۆسەی ژیانی پەرلەمانی تاڕادەیەکی گەورە پەرەی سەند، دیاریکردنی سەرۆك وەزیران هەر لەدەسەڵاتی خودی (شا)بوو، دۆخەکەش ناسەقامیگری پێوە دیاربوو، تا ساڵی (١٨٧٥) کاتێ بنەمای (دیلدیلومینی) بۆ متمانەی پەرلەمانی خرایەکار، بەڵام سەرەڕای ئەوەش ململانێ و ناکۆکی لەکاتی هەڵبژاردنەکان دووبارە دەبووەوە، ئەو بارە درێژەی کێشاو بووە مۆرکی سیاسەت لەیۆنان.

لەرووبەکی دیکەوە گەندەڵی و خەرجی بەزیادەڕۆیی هۆیەك بوو بۆ تێکچوونی باری ئابوری کەجارێکی دیکە حکومەت لەساڵی (١٨٩٣) مایە پوچی خۆی راگەیاند، بۆیە حکومەتی یۆنان ناچار بوو دەسەڵاتی چاودێری دارایی دەرەکی قبول بکاتبۆ پێدانەوەی قەرزەکان.

بەپێی پەیمانی لۆزان (١٩٢٢) رووباری (مارتینرا) بووە سنوری نێوان تورکیاو یۆنان، لەجەنگی دووەمی جیهانیشدا بۆنان بێلایەنی خۆی راگەیاند، بەڵام ئیتالیا لە (١٩٤٠) هێرشی کردە سەری و خەڵکی یۆنانیش بەتووندی بەرگرییان کرد.

لە (١٩٤١) هێزەکانی بەریتانیا گەیشتنە یۆنان بەمەبەستی بەرگریکردن لەو وڵاتە دژی هێرشی ئەڵمانیا، هەر لەگەڵ هێرشی سوپای ئەڵمانیا ئەوا بەرگریکردنی میللی دەستی پێکرد بەتایبەتی لەلایەن بەرەی چەپ (ئەلئیس) و پارتیزانەکانی بەرەی راستڕەویش (ئەدس) و بەهاوکاری هێزەکانی بەریتانیا، توانیان لەشکری ئەڵمانیا لەسەرخاکی یۆنان دەربکەن.

شا – جۆرجی دووەم – بەپێی راپرسی میللی گەڕایەوە سەر دەسەڵات، بەڵام بەرەی چەپ دژی وەستاو لە (١٩٤٧) حکومەتێکی ئۆپۆزیسیونیان پێکهێنا، جورجی دووەم کۆچی دوایی کرد، شا قوستەنتین دەسەڵاتی گرتە دەست بەڵام لە (١٩٦٧)

سوپای یۆنان بەکودەتایەکی سەربازی هەستا، شا وڵاتی بەجێهێشت، پاشان لە (١٩٧٣) سیستمی کۆماری لەیۆنان ڕاگەیەنرا.

ڕەوتە سیاسییەکانی وڵاتی یۆنان: (٤٩)

أ) بەرەی راستڕەو:

لە (١٩٧٤) یەکێتی دیموکراتی نەتەوەیی و لە (١٩٧٧) بەرەی نیشتمانی و لە (١٩٨١) حزبی پێشکەوتن دامەزراون، ئەو ڕێکخراوانە هەموویان لەلایەن لایەنگرانی شاو ئەفسەرە گەورەکانی ناو سوپاو کەسانی کۆنە پارێزدامەزراون.

ب) بەرەی چەپی سوشیالست:

حزبی سۆشیالستی یۆنان لە (١٩٢٤) دامەزراوە، حزبی نیشتمانی سۆشیالستی یۆنان لە (١٩٣٢) دامەزراوە، بزووتنەوەی سۆشیالستی یۆنان (پاسۆك) لە (١٩٧٤) دامەزراوە.

د) بەرەی چەپی تووندڕەو:

لە (١٩٢٤) حزبی کۆمۆنیستی یۆنان دامەزرا، ڕێکخستنێکی نهێنی بوو، لە (١٩٤١) دژی داگیرکاری ئەلمانیا بەخەباتی چەکداری هەستاون، لە (١٩٥١) هەرسێ رەوتی چەپی لیبرال و رادیکال و سۆشیالست یەکیان گرتووە بەمەبەستی سەرکەوتن لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمان.

سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی سێیەم

١- www.wikipedia.com

- موسوعه السیاسه – الجزو الپانی – أشراف عبدالوهاب الکیالی ص٢٢٦

٢- جـون لـوك، فەیلەسـوفیکی ئـەزموونی و بیرمەنـدێکی سیاسـی ئینگلیزییـە لەساڵی (١٦٣٢) لەدایك بووە، ساڵی (١٧٠٤) کۆچی دوایی کردووە.

٣- بزووتنـەوەی رۆشـنگەری لەکیشـوەری ئـەوروپا، درێـژەی کێشـاوە لەسـەدەی هەڤدەهەمەوە تاناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم، لەسەر کردەکانی، ڤۆلتێر رۆسۆ، هیوم، کانت. ئەم بزووتنەوەیە رۆڵی کاریگەری هەبووە لەشۆڕشی فەرەنساو گۆڕانە سیاسـی و ئابوری کۆمەڵایەتیەکانی ئەوروپا.

٤- الاحـزاب السیاسـیه فی اوروبـا، فرانسـوا بـوریلا – ترجمـه د. علـی دیـاب – دمشق/١٩٩٦، ص١٤.

٥- السیاسه والحکومه – لورانس غراهام وئ‌خرون – ترجمـه د. عبـدالله بـن فهد – جامعه الملك سعود – الریاچ (٢٠٠٠)، ص٢٤٦.

٦- پمـن الحریـه – تـأریخ اوربـا الوسـگی الشـرفیه – بیـوتر – س – غانـدس – ترجمه احمد رومو دمشق - /٢٠١٤ ص٣٠٥.

٧- سیاسـە و حکومـەت لەئـەوروپا – د. احمـد نقیـب زادە، وەرگێـر، عـەلی میرپەروەر، چاپی/١/٢٠٠٧، دەزگای ئاراس – هەولێر ل١٤.

٨- الاحزابالسیاسیه فی اوربا– سەرچاوەی پێشو ص٢٩

- نشـئ‌ه الاحـزاب السیاسـیه – حسـین جمیـل – الـدار العربیـه للموسـوعات – گ١/١٩٨٤ بیروت، ص٢٢.

- بۆیەکـەم جـار زاراوەی پەرلـەمان سـاڵی (١٢٩٧) لەئیرلەنـدا بـەکار هـاتوو، زاراوەکـە لەوشـەی (parler) وەرگـیراوە، بـەمانای گفتوگـۆو دیـالۆگ دێـت. www.wikipedia.com

٩- موسوعه السیاسه/الجزو الپانی، سەرچاوەی پێشو – ص٢٧٦ – ٥١٤

١٠- الموسوعەالسیاسیە– اشراف، عبدالوهاب الکیالی کامل زهیر – بیروت /گ١/١٩٧٤ ص٢٣٣

١١- معجم النظم السیاسیە و اللیبرالیە – فی اوربا الغربیە وامریکا الشمالیە – د. حسن نافعە، دار الجیل – بیروت، ص٢/٢٠٠٠ ص١٥٥

١٢- www.wikipedia.com

- الاحزاب السیاسییە فی اوربا– سەرچاوەی پێشو

١٣- بسمارك / سیاسەتمەدارێکی بەناوبانگی ئەلمانیا بوو، ماوەیەك سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران بوو، لەساڵی (١٨١٥) لەدایك بووە، ساڵی (١٨٩٨) کۆچی دوایی کردووە.

١٤- رایخ، زاراوەیەکی ئەلمانییە، مەبەست لێی قەوارەی سیاسی دەوڵەتی ئەلمانیایە.

١٥- تاریخ اوروبا الحدیپ والمعاصر، د. زین العابدین شمس الدین – جامعە الازهر. گ١/٢٠١٢ ص٣٩٧

١٦- لاسال (فەردینانە لاسال) یەك لەدامەزرێنەرانی ڕێبازی سوشیالستی ئەلمانیایە، بانگەشەی بۆسازان دەکرد لەگەڵ سیستمی دەرەبەگایەتی دەسەڵاتدار، ساڵی (١٨٢٥) لەدایك بووەو لە (١٨٦٤) کۆچی دوایی کردووە.

١٧- مارکس (کارل مارکس) فەیلەسوف و زانای کۆمەلناسی ئەلمانی بە ناوبانگ، دامەزرێنەری – مارکسیزم – لە (١٨١٨) لەدایك بووەو لە (١٨٨٣) کۆچی دوایی کردووە.

١٨- کاوتسکی: فەیلەسوف و سیاسەتمەدارو رۆژنامەوسی ئەلمانی، ساڵی (١٨٥٤) لەدایك بووە، لە (١٩٣٨) کۆچی دوایی کردووە.

١٩- www.wikipedia.com

- مجعم النظم السیاسیە اللیبرالیە– سەرچاوەی پێشو. ص٩١

٢٠- سپارتاکوس: بزووتنەوەکی سیاسی کۆمۆنیستی ئەلمانیە ساڵی (١٩١٤) دامەزراوە.

٢١- نـازیزم، بریتیـه لـەو هـزرو بـیرو باوەروگردارانـەی پەیوەسـتن بـەحزبی – نیشتمانی سوسیالستی ئەڵمانیا بەسەرکردایەتی ئەدولف هتلەر.

٢٢- معجم النقم السیاسیه واللیبرالیه– سەرچاوەی پێشو ص١٤١

٢٣- تاریخاورباالحدیپ و المعاصر– سەرچاوەی پێشو ٣٠١

٢٤- السیاسه والحکومه سەرچاوەی پێشو ص١٤٥

٢٥- الاحزاب السیاسیه فی اوربا سەرچاوەی پێشو ص١٠٤

٢٦- الاحزاب السیاسیه فی اوربا، سەرچاوەی پێشوو ص١٠٧

٢٧- القومیه والمزاهب السیاسیه – د. عبدالکریم أحمد – القاهره – ١٩٧٠ص١٨٣

- www.wikipedia.com

٢٨- بزووتنەوەیـەکی سیاسـیە لەسـەر دەسـتی (مـازینی) دامـەزرا لەسـاڵی (١٨٣١) ئامانجی رزگارکردن و یەکێتی ئیتالیا بوو.

٢٩- مـازینی (جوزیـف مـازینی)، سیاسـەتمەدارێکی ئیتالیـا بـوو، بـاوەڕی ماسـونی هەڵگرتبوو لە ساڵی (١٨٠٥) لەدایك بووەو لە (١٨٧٢) کۆچی دوایی کردووە.

٣٠- کۆنگرەی ڤییەنا، ئـەو کۆنگرەیـە لـەنێوان (ئـەیلولی ١٨١٤ – حـوزەیرانی (١٨١٥) بەسـتراوە، بەبەشـداری نوێنـەرانی دەولەتـە ئەوروپیـەکان، ئامـانجی دۆزینـەوەی چارەسەری بوو بۆ ئەو کێشانەی بەهۆی شۆڕشی فەرەنسا سەریان هەڵدا.

٣١- غاریبالـەی، کرێکـارێکی دەریـاوان بـوو، تێدەکۆشـا لـەپێناو یـەکێتی ئیتالیـا، هێزێکی سەربازی لەخۆبەخشان پێکهێنا لەدورگەی سقلیە. ناو براو لە (١٨٠٧) لـەدایك بوو لە (١٨٨٢) کۆچی دوایی کردووە .

٣٢- کافور (کامیلیو کافور) سیاسەتمەدارێکی ئیتالیا بوو، ماوەیەك سەرۆکی وڵاتـی (هـەرێم) سـەردینیا بـووە، پاشـان سـەرۆکی حکومـەتی ئیتالیـا لـەنێوان (١٨١٠ – ١٨٦٤) ژیاوە.

٣٣- فیکتور عەمانوئیل، فەرمانڕەوای هەرێمی سەردینیاو یەکەم شای ئیتالیا بوو، لەنێوان ساڵانی (١٨٢٠ – ١٨٧٨) ژیاوە.

٣٤- تاریخ اوربا الحدیپوالمعاصر– سەرچاوەی پێشو ص٥٣٨

٣٥- الاحزاب السياسيه فى اوربا – سەرچاوەی پێشو ص١٣٨

٣٦- باكونين رۆشنبیرو شۆڕشگێرێكی ئیتالیا بوو، ماوەیەك لەشاری پاریس ژیاوە، تێكەڵی ژیانی سیاسەتمەداران بووە لەنێوان (١٨١٤ – ١٨٧٦) ژیاوە.

٣٧- ئەنارشیزم (anarchism)، واتە تیوریيەك دژبە هەر جۆرە دەسەڵاتێكی سیاسی دەبێت، ئەم تیۆرییە یاساو ڕێساكان بەسەرچاوەی گەندەلی دەزانێ لەزمانی عەرەبی زاراوەی (فەوزەوی) بۆ بەكار دێت.

٣٨- ئەنتونیو لابریولا فەیلەسوفێكی ماركسی ئیتالیایە، ساڵی (١٨٤٣) لە دایك بووە، ساڵی (١٩٠٤) كۆچی دوایی كردووە.

٣٩- موسولینی: بینیتو ئەندریا موسولینی، فەرماندەی ئیتالیا لە سەروبەندی جەنگی دووەمی جیهانی، دامەزرێنەری ڕێبازی فاشیزم لەنێوان (١٨٨٣ – ١٩٤٥) ژیاوە.

٤٠- تاريخ اوروبا الحديپ والمعاصر– سەرچاوەی پێشو ص٥٣٨

٤١- نێونەتەوەییەكان، وشەی نێو نەتەوەیی لەئەدەبی سوسیالستی بەكار دەهێنرێت بۆ دیاریكردنی ئەو ڕێكخراوە جیهانیانەی كەحزب و هێزە سۆشیالستە جیاوازەكان دەگرێتە خۆی، لەو نێو نەتەوەییانەش:

نێونەتەوەیی یەكەم / لەنێوان ١٨٦٤ - ١٨٧٣ سازكرا لەسەردەستی كارل ماركس.

نێونەتەوەیی دووەم/ لەنێوان ١٨٨٢ – ١٩١٤، كامیل هوبسمان سكرتێری بووە.

نێونەتەوەیی سێیەم/ پێی دەوترێت (كومنترن) لەنێوان (١٩١٩ – ١٩٤٣) لەسەردەستی لینین سازكرا.

نێونەتەوەیی چوارەم/ لەشاری پاریس – تروتسكی – ڕێكی خست دوای ئەوەی لە حزبی كۆمۆنیستی سوڤییەتی جیابۆوە.

٤٢- فاشیزم – ئایدیۆلۆژیایەكی سیاسییە لەئیتالیا پەرەی سەند لەسەردەستی موسولینی لەنێوان ١٩٢٢ – ١٩٤٣.

٤٣- الاحزاب السياسيه فى اروبا– سەرچاوەی پێشو ص١٦٥

٤٤- معجم النقم السياسيه و الليبراليه– سەرچاوەی پێشو ص٣٥

٤٥- (ليبرال) ئازاديخوازى رێبازێكى فەلسەفى و سياسييە پشت بەبنچينەيەك دەبەستێت، كەدەوڵەت بەئەركە زەروريەكانى ژيانى كۆمەڵگە هەستێت و بوارەكانى ديكە بۆ تاك بەجێ بهێڵێت.

٤٦- راديكال، رێبازى ئازاديخوازە توندرەوەكانە، ئەوانى داواى چاكسازى ريشەيى دەكەن.

٤٧- معجم النظم السياسيه— سەرچاوەى پێشو ص١٨١

- الاحزاب السياسيه فى اوربا— سەرچاوەى پێشو ص١٧٧
- www.wikipedia.com

٤٨- معجم النظم السياسيه— سەرچاوەى پێشو ص١٢١

- الاحزاب السياسيه فى اوربا— سەرچاوەى پێشو ص١٩٣

٤٩- www.wikipedia.com

٥٠- الاحزاب السياسيه فى اوربا— سەرچاوەى پێشو ص٢١١

- معجم النظم السياسيه — سەرچاوەى پێشو ص٢٢٥

بەشی چوارەم

پێکهاتنی حزبە سیاسییەکان لەکیشوەری ئاسیا

شیكردنەوەیەك (١)

كیشوەری ئاسیا گەورەترین كیشوەرەكانی جیهانە لەڕووی رووبەرو دانبشتوانەوە، رووبەرەكەی دەگاتە (٤٤,٥) ملیون كم²، ژمارەی دانیشتوانیشی لەچوار ملیارو نیو زیاترن.

لەسەر ڕووبەرەكەی (٤٨) دەوڵەت دامەزراوە، كیشوەرەكە بەسەر (٦) بەشی سەرەكی دابەش دەبێت:

١. باكوری ئاسیا، دەوڵەتی روسیا دەگرێتەوە.
٢. رۆژهەڵاتی ئاسیا، دەوڵەتەكانی: چین، تایوان، یابان، ماكاو، كوریای باكور، كۆریای باشور، مەنغولیا، دەگرێتەوە.
٣. باشوری رۆژهەڵاتی ئاسیا، ئەندونیسیا، مالیزیا، برونای، فلیبین، لاوس، تەیموری رۆژهەڵات، تایلاند، سەنغافورا، ڤیتنام، بورما، كەمبودیا دەگرێتەوە.
٤. باشوری ئاسیا، هیندستان، پاكستان، بەنغلادیش، ئەفغانستان، نیپال، بۆتان، سریلانكا، دورگەكانی مالدیف دەگرێتەوە.
٥. ناوەڕاستی ئاسیا، كازاخستان، ئۆزبەكستان، تاجیكستان، ڤیرغستان، توركمانستان دەگرێتەوە.
٦. رۆژئاوای ئاسیا: ئێران، توركیا، ئازەربایجان، ئەرمینیا، قوبرس، جورجیا، وڵاتی عەرەبی سعودی، یەمەن، عێراق، سوریا، لوبنان، ئوردن، فەلەستین، عومان، كویت، قەتەر، ئیمارات، بەحرەین ئیسرائیل دەگرێتەوە.

كێشوەری ئاسیا سەرچاوەی سەرەكی زۆربەی ئاینەكانە لەجیهان، وەك ئیسلام، جولەكە، مەسیحی، هەروەها فەلسەفەو ڕێبازە ئاینیەكانی وەك: هیندۆسی، بوزی، سیخی، كۆنفوشیوسی، تاوی.

لەسەر ئەم كیشوەرە زیاتر لە (دوو هەزار) زمان و دیالكتیك هەیە كە دانیشتوانەكەی پێی دەدوێن، نموونەی زمانەكانی، چینی، هیندی، ئینگلیزی، روسی، عەرەبی، توركی، فارسی، كوردی، ئەرمینی.

دیاردەی حزبە سیاسییەکان لەکیشوەری ئاسیا: (٢)

دیاردەی حزبایەتی لەکیشوەری ئاسیا رەگ و ریشەی لەدوو سەرچاوە وەردەگرێت یان بەدەربڕینێکی دیکە دوو هۆکار کاریگەرییان هەبووە بەسەر دروست بوونی حزبەکان، ئەو دوو هۆکارەش بریتین لە:

کەلەپوری مێژوویی کۆمەلگاکانی ناوچەکە، لەگەڵ کاریگەرییەکانی ئیستعمار بەسەر ئەو کۆمەڵگایانەوە.

شارەزای ئەم بوارە (روسیان بای) لەتوێژینەوەکەی دەربارەی سیستمە سیاسییە نەریتیەکانی کیشوەری ئاسیا، گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە ئەو ئاراستەو کردارانەی هەل و مەرجێکی لەباریان خولقاند بۆ دروست بوونی چەند حزبێك، هەمان ئەو هۆکارانەن کەبوونە ڕێگر لەبەردەم گەشەکردنی – سیستمە حزبیە – کاراکان.

بۆ نموونە: لەوڵاتی هنیدستان کارلێکردنی نێوان سەرکردەی تائیفە ئاینیەکان و توێژی فەرمانبەران، بوون بەهۆی دەرکەوتنی کارامەیی و شارەزایی لەو بوارانەی پەیوەستن بە سیستمی حزبایەتی، هەروەها لەوڵاتی یابان ئەو هەست و سۆزە نەریتیانەی کەهەبوونە دەربارەی پابەندییە ئاڵ و گۆڕەکان و پەیوەندییەکانی نێوان بچووك و گەورەکان، ئەوانە کار ئاسانیان کردووە بۆ پرۆسەی بوونیادنانی حزبایەتی، بەڵام سەرەڕای هەموو ئەو کەلەپورەی کە پاڵپشتی لەهەواداری پابەندنبون بۆ کۆمەڵ دەردەبڕن، لەگەڵ ئەو هەوڵ و کۆششە بەکۆمەڵانەی مەبەستی گرتنە دەستی دەسەڵاتە، ئەوا سیستمەباوە نەریتیەکان لەکیشوەری ئاسیا روویان لەخولقاندنی چەند ئاراستەیەك کرد کە لەگەڵ بەڕێوەبردنی سیستمێکی حزبی رکابەری کارا یەك ناگرنەوە.

(روسیا – بای) کۆمەڵگاکانی ئاسیا بەپێی کەلتوری سیاسی و کاریگەرییان بەسەر دروست بوونی دیاردەی حزبایەتی، دابەش دەکات سەرسێ جۆر:

١- سیستمی ئیمپراتورییەتە نەریتیەکان (نموونەی وڵاتی چین)

٢- سیستمی دەرەبەگایەتی لەیابان

٣- سیستمەکانی رکابەری سنوردار (وڵاتانی دیکەی ئاسیا)

١) سیستمی ئیمپراتۆرییەتە نەریتیەکان:(٣)

بەپێی بۆچوونی – بای – سیستمە ئیمپراتۆرییەتە نەریتیە باوەکان، کەمتر هاوکاربوونە بۆ خولقاندن و بەدیهێنانی ژینگەی گونجاوو لەبار لەپێناو دروست بوونی ڕێکخراوو یەکێتیە گەلێکی ئارەزوو مەندانە کە توانای دارشتنی سیاسەتێکی گشتیان هەبێت.

لێرەدا بۆ شایی فراوان لەنێوان توێژی بژاردەی ناوکۆمەڵ لەگەڵ جیهانی جەماوەردا پەیدابووە، بەرادەیەك کەداواکاری و بەرژەوەندییەکانی گەل لەهەل و مەرجێکی زۆر دژواردانەبوایە ئەوا نەدەگەیشتنە کەسی فەرمانڕەوای وڵات، ئەگەر ئەو داواکاریانە بگەیشتایە دەستی خودی ئیمپراتوریش ئەوا بەزۆری لەئەنجامی (یاخود) بەهۆی توونـدو تیژییەوە دەبوو، یانیش دەبووە هۆی پەیدابوونی توونـدو تیژی لەوڵاتدا.

لەو جۆرە سیستمانە هەرگیز دان نەنراوە بەزەرورەتی دامەزراوە گەلێك کەبەڕوونی و ئاشکرا لەبەرژەوەندییەکانی گەل بکۆڵێتەوە، بەڵکو بۆ چوون وابووە کەحکومەت (بەرپرس و فەرمانبەران) جۆرێك لەئەقلانییەت و ژیری لەبارو پێویستی تیادایە، بۆ ئەوەی بەهۆیەوە حوکمڕانییەکی داد پەروەرانەی سەرکەوتووی کۆمەڵگە بکات.

لەخەسڵەتە بنچینەییەکانی سیستمی ئیپمراتۆرییەتیش، پاوانکردنی دەسەڵات بووە، واتە سەپاندنی ئەو دەسەڵاتە بەسەر تەواو چین و توێژو بژاردەو کەسانی ناوکۆمەڵ.

هەروەها ئەو جۆرە دەسەڵاتە هەوڵیداوە ڕێگە لەدەرکەوتنی هەر هێزێکی سەر بەخۆ بگرێت، ئەگەر چی لەهەمان کاتدا گروپی سەر بەخۆو رێکخراو، سەریان

هەڵداوە کەخاوەن جۆرە ڕێکخستنێك بوون لەئاستێکی بەرزداو هاوکاریش بوون بۆ سەقامگیری کۆی سیستمەکە.

لەوڵاتی چینی کۆندا چەند ڕێکخراوێکی دان پێنراو پێکهاتوون لەسەر بنچینەی عەشیرەت و خزمایەتی لەگەڵ چەند سەندیکایەکی پیشەیی بەدیسپلینێکی تۆکمەوە، ئەویش بەزۆری لەبوارەکانی بازرگانیدا، سەرەڕای چەند گروپێکی نهێنی دیکە کەدەسەڵاتی بڕیاردانیان هەبووە لەسەر ژیان و مردنی ئەندامەکانیان.

بەڵام ئەو یەکێتی و ڕێکخراوو کۆمەڵانەکە سەرکردەکانیان سوودیان لێوەرگرتوون، ئەوانە شێوەیەك یان وێنەیەك نەبوونە لەحزبە سیاسییەکان یاخود گروپەکانی بەرژەوەندی هاوچەرخ، ئەوانە وەك گردبوونەوە گەلێك توانای ئەوەیان نەبووە فشار بخەنە سەرحکومەت، چونکە بۆچوون وابووە ئەو هێزە کاراو بزوێنەرانەی کەسیاسەتی گشتی هەڵدەسوڕێنن، ئەوانە بەتەواوی لەچوارچێوەی چین و توێژی فەرمانبەرانی حکومەتدا سەلمێنراون، دیارە لەئەنجامیشدا کارێکی نائەقلانی گەورەیە کەتاکی ئاسایی (هەر چەندی بێت سامان و پێگەی) لەو هەل و مەرجە مێژوویی و کۆمەڵایەتیەدا، بەئاشکرا کاربکات و داواکاری لەحکومەت هەبێت.

داننەنان بەپێویست بوونی چەند پەیوەندییەکی ڕاشکاو و دامەزراوەییانە لەنێوان (یەکێتیە تایبەتەکان) و (دامەزراوەکانی حکومەت) ئەوە دەگەیێنێ کە هەموو پەیوەندییەکانی نێوان کارمەندان، ئەوا ملکەچی پەیوەندییە کەسایەتیەکان بووە، لەئەنجامیشدا (ئەو پەیوەندییانە) کەوتۆتە چوارچێوەی نەبوونی لێهاتوویی و شایستەیی، هەروەها بوونی گەندەڵی و خەڵەتاندن.

هەر بەپێی ئەو لێکدانەوەیە – بای – دەگاتە گریمانەیەك، ئەویش: ئەو کۆمەڵگە کراوەیەی کەلەگەڵ سەردەمی کۆماریدا لەوڵاتی چین سەری هەڵدا، جێگای سەرنجدانی تایبەت نەبووە لەلایەن زۆرینەی خوێندەوارو ڕۆشنبیرانی کۆمەڵگاکە،

ئەوانی بەهۆی ترس (لەئاکامەکانی ئاژاوەو ململانێ) ویستیان، دەسەڵاتێکی یەکگرتوو، کەخۆی لەحکومەتی پاوانکار بەرجەستە دەکات، دابمەزرێنن.

لەم بارەدا ئەگەر بوونی حزبەسیاسییەکان بەپێویست زانرابێت وەك بەدەنگەوە هاتنێك بۆ ئەو – مۆدە – یەی بڵاوبۆتەوە، ئەوا خەڵکی چین تارادەیەك هەموو کۆك بوون لەسەر بەباش زانین و لایەنگری کردنی سیستمی تاك حزبی، کەلەمیانەیدا ئەو حزبە لەحکومەتە رەسمیەکە جیاواز ناکرێتەوە، دیارە ئەو دیدەش (لەو هەست و گیانە شاراوەییەی) کەلەپشت دەسەڵاتداری (مکۆمین تانگ)(٤) (پارتی نیشتمانی گەل) خۆی مت دابوو، ئەویش هەمان هەست و گیانی شاراوە بوو کەلەپشتی حوکمڕانی حزبی کۆمۆنیستی چین دواتر پەیدابوو.

رووداوە سیاسییەکانی وڵاتی چین: (٥)

لەمانگی کانونی دووەمی/١٨٥١ شۆڕشێکی جوتیاری بەسەرکردایەتی (هونغ شیو) لەهەرێمی – تاپینغ – بەرپابوو، درێژەی کێشاو لەساڵی (١٨٥٣) دەستیان بەسەر دەسەڵات گرت.

دەسەڵاتی نوێ هەوڵیدا هەندێ گۆڕان جێبەجێ بکات، لەو کارانەش:

سیستمێکی نوێی مۆڵکایەتی زەوی و زاری بڵاوکردەوە، بڕیاری یەکسانی لەنێوان ژن و پیاو دەرکرد، هەروەها دارشتنی سیستمێکی کارگێری بۆ بەرگریکردن لەخاك و زەوی بەرامبەر هێرشی دەرەکی.

پاش ماوەیەك جارێکی دیکە ولات کەوتەوە ناوگێژاوی ئاژاوەو ململانێ، لەو بارو دۆخەدا دەسەڵات کەوتە ژێردەستی چەند کەسانێکی دیکە، بەو هۆیەوە وڵاتی چین بەرەو ڕووی پارچەپارچە بوون و ئاژاوەو پشێوی هات.

لـەو ماوەیـەدا هەنـدێ رۆنـاکبیر بیریـان لەچارەسـەرو باشـتر کردنی دۆخـی وڵات دەکردەوە، بۆ ئەوەی ڕێگا لەبەردەم دابەش بوونی خاکی نیشتمان بگرن.

لـەو سـەرو بەنـدەدا ئاراسـتەیەکی چاکسـازی دەرکـەوت و بەرنامەیـەکیان دارشـت، ئامانجیانیش سەروەری یاساو سیستمێکی نـوێ بـۆ بـەڕێوەبردنی کاروبـاری وڵات بـوو، هەروەها هەوڵدان بوو بۆ پەرەپێدانی باری ئابوری چین.

ئـەو ئاراسـتەیە لەلایـەن هەریـەك لـە (کـانگ یـو وی) و (لیـانگ شـی) سـەرکردایەتی دەکـرا، ئـەوان بـۆ ئـەو مەبەسـتە بەهەڵمـەتێکی گـەورە هەسـتان، ژمارەیـەکی زۆری خـەڵکیان لەگەڵدا بـوو، چـەند جارێـك پـێش نیـازی چاکسازییان گەیاندۆتـە خـودی ئیمپراتـۆر، رێکخراوێکیـان پێکهێنـاو رۆژنامەیـەکیان بـەناوی – نیشـتمان – دەرکـرد، کەلەپایتەخت بڵاودەکرایەوە.

ساڵی (١٨٩٥) جەنگی نێوان چین و یابـان کۆتـایی هـات بەسـەرکەوتنی یابـان، چـین ناچارکرا دەس لەدورگەی – تایوان – هەڵبگرێت، هەروەها رێگایدا چـەند دەوڵـەتێکی ئەوروپا لەسەر خاکی چین چەند ناوچەیەکی بازرگانی بەڕێوەببەن.

ئەو رووداوانـە هەسـتی نیشـتمان پـەروەری خـەڵکی چـینی و روژانـد، سـاڵی (١٨٩٩) ویلایەتــە یــەکگرتووەکانی ئــەمریکا تــوانی دەوڵەتــە ئەوروپیــەکان رازی بکــات کەسیاسەتی ئیستعمارییان بگۆڕن بەرامبەر چین.

لــەو ســەردەمە چــەندین تیــپ و رێکخــراوی نهێنــی دامــەزراون بەمەبەســتی بەرگریکردن لە خـاکی چـین، ئـەو تیـپ و رێکخراوانـە لـەژێر نـاوی سـەیربوون، یـەك لەوانـە لـەژێر نـاوی – تیپـی مسـتەکۆڵە وەشـێنەکان – پێکهـات، ئـەو رێکخراوانـە کۆمەڵانی خەڵکیان لە دەوری خۆیان کۆکردبۆوە.

سـاڵی (١٨٩٨) ئیمپراتـۆری چـین (توانـگ شـیوی) لـەژێر کاریگـەری ئـەو ئاراسـتەو هەوڵانــە چــەند بڕیــارێکی بــۆ چاکســازی دەرکــرد، لەوانــە کردنــەوەی قوتابخانــەو دەرکردنـی رۆژنامـەو رێگاپێـدان بـەدەربڕینی بـیروڕا، هـەروەها چاککردنی کاروبـاری

کارگێڕی وڵات، ئەو چاکسازیانە ناویان لێنرا — چاکسازییەکانی سەد ڕۆژ — لەمێژووی چین.

بەڵام لەبەرامبەر ئەو دۆخە و هەوڵی چاکسازی، کۆنە پارێزان خۆیان کۆکردەوە، لەکۆدەتایەك توانیان ئیمپراتۆر زیندانی بکەن و ژمارەیەك لەسەر کردەکانی چاکسازی لە سێدارە بدەن، هەندێك لەوانە خۆیان دەرباز کردو بەرەو وڵاتی یابان هەڵاتن.

لەو ماوەیەدا کەسایەتی (د. سن یات سن) دەرکەوت، کاری بۆ چارەسەرکردنی(٦) دۆخی چین دەکرد، لەگەڵ چەند ڕێکخراوێکی شۆڕشگێر پەیمانی بەست، داوای سیستمی کۆماری دەکرد بۆ وڵات (د.سن) ڕێکخراوێکی سیاسی بەناوی (کۆمەڵەی شۆڕشگێری چین) دامەزراند، ڕۆژنامەیەکیشی دەرکرد لەژێرناوی (مینغ باو)، (د.سن) سێ بنەمای خستە ڕوو بۆ ئەوەی گەلی چین کاری لەسەر بکات، ئەو بنەما یانەش: نیشتمان پەروەری، دیموکراسییەت، بژێوی.

(د.سن) ساڵی (١٩١١) دەسەڵاتی گرتە دەست و بەشێوەیەکی کاتی بووە سەرۆك کۆمار، پاشتریش (حزبی نیشتمانی گەل) — کۆمین تانگ —ی دروست کرد، بەڵام هێزە چەکدارەکانی چین، بەتایبەتی چەند ئەفسەرێکی پلە باڵای ئەو هێزە، (یوان شان کای شیك) یان بۆ سەرۆك لەکۆمار دەست نیشانکرد، (د.سن) ناچار بوو ڕەزامەند بیت.(٧)

بارودۆخی وڵاتی چین، رووی لەگرژی کرد، لەلایەکەوە ملهوڕی (شان کای شیك) و هێرشی یابانیش بۆ سەر چین، بارودۆخی وڵاتی بەتەواوی تێکدا لەئاست (٨) ئەو دۆخە حزبی کۆمۆنیستی چین بەسەر کردایەتی (ماوتسی تونگ) بڕیاری خەباتی چەکداریدا، شەڕو ململانێ درێژەی کێشا، دۆخەکە گۆڕانی بەسەرداهات، لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەم، هێرشی یابان بۆ سەر چین تێکشکا، لەشکرەکەی چینیش بەسەر کردایەتی (شان کای شێك) رووی لەلاوازی کرد، بۆیە سەرۆك و پاشماوەی

دەسەڵاتەکەی ولاتیان بەجێهێشت بەرەو دورگەی (تایوان)، حزبی کۆمۆنیستی چین بەسەرکردایەتی ماو دەسەڵاتی گرتە دەست.

ژیانی سیاسی ئێستای چین

وڵاتی چین کەڕووبەرەکەی (٩,٥٩٧,٠٠٠)کم[٢]، ژمارەی دانشتوانەکەش لەدەوروبەری (١,٣٩٩) ملیار کەسە بەپێی سەر ژمێری ساڵی (٢٠١٠).

ئەو وڵاتە لەژمارەیەکی زۆری نەتەوەی کەلتورو زمان جیاواز پێکهاتووە، بەپێی بەلگەنامە رەسمییەکانی حکومەت (٥٦) نەتەوە لەوڵاتی چیندا بوونیان هەیە، گەورە ترین نەتەوەی چین، نەتەوەی (هان) کەنزیکەی ٩٠٪ دانشتوانی چین دەبێت، لەنەتەوەکانی دیکەش: (تشوانگ ، لوبا ، هوی ، ویگور ، تای ، مەنگول ، یی ، یاو ، بای ، تبت ، میاو)

حزبی دەسەڵاتدار لەچین حزبی شیوعییە، ئەو حزبە ساڵی (١٩٢١) دامەزراوەو ساڵی (١٩٤٩) دەسەڵاتی گرتۆتە دەست، ژمارەی ئەندامانی نزیکەی (٨٩) ملیۆن ئەندامە، پەیکەری رێکخراوەیی حزبی شیوعی چین ئەم شێوەی خوارەوەیە:

کۆنگرەی گشتی

کۆمیتەی ناوەندی

لیژنەی هەمیشەیی مەکتەبی سیاسی (٩) ئەندام

مەکتەبی سیاسی (٢٢ ئەندام بەلیژنەی هەمیشەییەوە)

ئەمینداری گشتی – سکرتارییەتی ئەمینداری

لیژنەی سەربازی ناوەندی

ئەنجومەنی دیسپلین (لیژنەی پشکنینی ناوەندی)

رێکخراوەکان لەسەر ئاستی: هەرێم، پارێزگا ، شار

لەچین چەند کۆمەڵەو رێکخراوێکی سیاسی رِێگای پێدراوە، لەوانە:

١) لیژنەی شۆڕشگێری حزبی کومینتاناگی چین.
٢) کۆمەڵەی دیموکراسی چین بۆ بونیادنانی نیشتمان.
٣) حزبی تشیگونگی چین
٤) کۆمەڵەی جیوسان
٥) کۆمەڵەی چین بۆ گەشەپێدانی دیموکراسی
٦) یەکێتی دیموکراسی چین
٧) حزبی دیموکراسی چین، بۆ جوتیارو کرێکاران
٨) کۆمەڵەی خود موختاری دیموکراسی لەتایوان

٢) سیستمی دەرەبەگایەتی یابان: (٩)

یابانی کۆن وەك باس دەکرێت – لەچەندین رووەوە – لەبواری دامەزراندن و رێکخستنەوەی، زیاتر لەئەورپای دەرەبەگایەتی نزیك بووە تا ئیمپراتۆرییەتی چین، لەم بارەوە دوو خەسڵەتی گرینگ بەرِەچاو وەردەگیرێن دەربارەی دروست بوونی دیاردەی حزبایەتی لەو وڵاتەدا:

١- بوونی رادەیەکی بەرز لەفرەیی و لەدیاردەی رکابەری، بەپێچەوانەی ئەو دۆخەی باو بووە لەدەولەتە نەریتگەرییەکانی کیشوەری ئاسیا.

٢- جیاکردنەوەی نێوان هەردوو بواری ئابوری و سیاسی، رێگە نەدانیش بەکاری سیاسی کەزیان بەبەرژەوەندییە ئابوریەکان بگەینێت.

ئەگەر چی سیستمی – توکوجایا –ی کۆن لەیابان بەچەند شێوەیەکی(١٠) حوکمرِانی ناوەندی ناسراوە، بەڵام سەربەخۆیی دەرەبەگەکان لەکاروباری ناوخۆییان لەگەڵ لایەنگرانیان لەچینی – سامورای – جەنگاوەر، بوو بەهۆی فەراهەم کردنی چوارچێوەیەکی رکابەریانە لەسیاسیەتی یابان، هەروەها پێکدادان لەنێوان ئەو

سەرکردەو رکابەرانە بوو بەهۆی پەیدابوونی نەریتێکی یابانی هەمیشەیی، بەوەی(۱۱) کە سیاسەت بریتیە لەکارلێکردنی بەرژەوەندییەکانی چەند لایەنێکی سەرەکی، هەر لایەنێکیش بنچینەیەکی هێزو رێکخستنی سەر بەخۆی هەبێت.

بەم جۆرەگیانی سیاسی لەیابان بەرجەستە بوو لەتێکەڵەیەکی نێوان هەواداری و لایەنگرییەکی توونـد، کـە چـەند سیستمێکی دیاریکراوی بەدوایـەکی هێنـا، لەگـەڵ فەراهـەم بـوونی توانـا بـۆ بەسـتنی هاوپـەیمانی و سـازدان و مامەلـەکردن بـەهۆی سەرکردەکانی ئەو لایەنانەوە.

لـەئاخرو ئـۆخری مـاوەی بنەماڵـەی — توکوجایـا — بەرژەوەنـدی و سیاسـەتە رکابەریـەکان تێکـەڵی یـەکتر دەبـوون، سـەرکردەکان ئەوبیرۆکـەیان لاپەسـند بـوو کـە دەکرێ کاری سیاسەت بەشێوەیەکی گونجاو بـۆ پێشکەوتن و پاراستنی خۆشگوزەرانی ئابوری بەکار بهێنرێت لەپێناو کۆمەڵ و پرۆژەکان.

لـەو هـەل و مەرجـەدا، دەرەبەگـەکان لەگـەڵ جیاوازییـان، هـەر گروپـەو بـەکارو بـارێکی تایبەتـەوە خـەریك بـوون لەبـەر هـەمهێنان و فرۆشـتن لـەبازاڕە گـەورەکان، هەروەها کاتێ قۆناغی — خۆبەسی بوونیان — تیپەڕکرد لەپێداویستیەکان و گەیشتنە رادەی بەدەستهێنانی پسپۆری شارەزایی زیاتر، ئەوا لەئاکامدا جۆرێك لەدابەش بوونی کاریش پەیدابوو.

دیـارە مامەڵـەو هـەڵس و کـەوتی سـەرکردەکانیش هەسـتیارانە بـووە لەئاسـت زەرورەتـی پاڵپشـتی کـردن لەبەرژەوەنندییـە ئابورییـەکانیان، هـەر لەگەرمـەی ئـەو پرۆسـەیەداو لـەپێناو گەشـەپێدانی نەتـەوەیی، دەسـەڵاتدارە یابانیـەکان فێربوونیـان تـەنها لـەو سـنورە قـەتیس نـەمابوو، کـە چـۆن سیاسـەت بـۆ پشـتیوانیکردن لەبەرژەوەندییە ئابورییەکان بـەکاربهێنن، بـەلکو لـەوەش گـرینگتر فێـری ئـەوە بـوون کەسیاسـەت بـوارێکی جیـاوازە، بنـەماو ڕێسای تایبـەتی خـۆی هەیـە، پێشـێل کردنـی دەبێتـە هـۆی گەیانـدنی زیـانێکی گـەورە بەهـەموو لایەنـەکان و لەدوایشـدا سیاسـەت دەبێتـە جێگـەی پێداچـوونەوە، لەبـەر ئـەوەی بەهائابورییـەکان دەبێـت ڕێزیـان لێ بگیرێت و ملکەچی پێداویستیەکانی ببن.

لەوڵاتی یابان سیاسەت هەمیشە رادەیەك لەدابەش بوون، یاخود پەرت و بڵاوبوون لەهێزدا خەسڵەتی بوو، زۆرتر لەو بارەی کە لەوڵاتانی دوواکەتوودا هەبووە.

سەردەمی – مێجی – و پەرەسەندنی ژیانی سیاسی: (١٢)

مێژووی حزبە سیاسییەکان لەیابان کورتن، چەند حزب و کۆمەڵەیەکی سیاسی دروست بوون لە ماوە سەرەتاییەکانی دەسەڵاتی – میچی – پێش راگەیاندنی دەستوری (١٨٨٩)، بەڵام چالاك و کاریگەر نەبوون، ئەو رێکخراوە سیاسییانە لەژێر دەسەڵاتی ئەو دەوڵەمەندانە بوون کە دوور بوون لەدەسەڵات و دەیانەویست بگەنە دەسەڵات.

سەرەتا، دروست بوونی راستەقینەی حزب لەوڵاتی یابان لەگەڵ دەرکەوتنی دەستوری – میجی – سەری هەڵدا، حزبە چەپەکان ئەوانی دەرکەوتن لەگەڵ پەرەسەندنی دیموکراسییەت، وەك: حزبە سۆسیالستەکان، حزبی جوتیارانی میللی، حزبی کۆمۆنیست، ئەو حزبانە توانا داراییەکانیان لاوازبوو، هەروەها لەرووی رێکخستنەوە بێ توانا بوون و پشتگیری بەهێزی جەماوەریان نەبووە، ئەویش بەهۆی کەلتوری یابانی کەجەخت لەسەر رێك و پێکی گونجاندنی کۆمەڵایەتی دەکات، لەگەڵ دوورکەوتنەوە لەدابەشبوونی کۆمەڵایەتی.

لەسەردەمی دەسەڵاتداری – میجی – لەنێوان (١٨٦٨ – ١٩١٢) نارەزایی و داواکاریەکان پەرەیان سەند، زیاتر جەختیان لەسەر بوونی سیستمێکی پەرلەمانی یان دامەزراندنی کۆمەڵەیەکی نیشتمانی دەکرد کەبەشدار بێت لەدارشتنی سیاسەتی وڵات و لەبەرێوەبردنشی.

یەك لەو داواکاریانە لەلایەن سەرکردەیەکی – ساموورای – بۆ ئیمپراتۆر بەرزکرایەوە، ئەو سەرکردەیە حزبێکی سیاسی پێکهێنابوو بەناوی (بزووتنەوەی ئازادی و مافەکانی گەل) لەبەر رۆشنایی بنەماکانی هزری لیبرال لەفەرەنسا، حزبەکە ژمارەیەك لایەنگری هەبوو کەبەزۆری لەچینی جوتیارو دەرەبەگ پێکهاتبوو.

حزبێکی دیکە لەلایەن بەرپرسێکی ناو حکومەت پێکهاتبوو لەژێرناوی (ئوکوما)، ئەویش داوای پیادەکردنی سیستمی پەرلەمانی دەکرد. (١٣)

خودی ئیمپراتۆر لەگەڵ چینی – ئولیگارشی – نزیك لەخۆی، رازی بوون بەدەرکردنی دەستورێکی نوێ بۆ وڵات لەبەر زۆر هۆکاری ناوخۆیی و دەرەکی ئەو دەستورە هۆکارێك بوو بۆ رزگارکردنی یابان لەچەندین رێککەوتن و پەیمان کەلەلایەن هێزی دەرەکیەوە بەسەریدا سەپێنرابوو.

هەربەپێی بنەماکانی ئەو دەستورە دەبوایە جۆرێك لەژیانی پەرلەمانی دیموکراسی پیادە بکرێت، بەپێی سیستمی سیاسی نوێ، بڕیاردرا بەدامەزراندنی ئەنجومەنی یاسادانان کەلەدوو بەش (ئەنجومەنی چینی ئەریستوکرات و ئەنجومەنی نوێنەران) پێکهاتبوو، دەستوری وڵات دەسەڵاتەکانی ئیمپراتوریشی دیاریکردبوو.

حزبە سیاسییەکان (١٤)

ئەو حزبە سیاسییانەی لەو سەردەمە دروست بوون، هیچ دەسەڵاتێکی راستەقینەیان نەبووە، هۆکارەکەشی زیاتر بۆ نەبوونی یەکگرتوویی لەنێوان ئەندامەکانیان دەگەڕێتەوە سەرۆك وەزیرانی وڵات لەسەرکردەکانی ئەو حزبانە دیاری نەدەکرا، بەڵکو لەناو ئەندامانی ئەنجومەنی ئەریستوکرات و بوروژازییەکان دیاری دەکرا.

یەکەم دەرکەوتنی کۆمەڵگەی مەدەنی لەسەردەمی – میجی – بووە، کاتێ بزووتنەوەی نارەزایی و داواکاریەکان بۆ ژیانی مەدەنی دەستی پێکرد، لەسەر دەمی – میجی – چەند حزب و کۆمەلەیەکی سیاسی دروست بوون، لەوانە: حزبی ئازادیخوازان، حزبی چاکسازی حزبی پێشکەوتن، حزبی دەستوری، حزبی ئیمپراتور، کۆمەڵەی لایەنگرانی دەوڵەت، حزبی لیبرالی رۆژهەلات، حزبی سوشیالستی دیموکرات.

ژیانی سیاسی و حزبی لەیابان، لەنیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم (١٥)

بـەكۆتایی هـاتنی جـەنگی دووەمـی جیهـانی و داگیرکردنـی یابـان لەلایـەن هێـزی هاوپـەیمانان، دەرهاویشـتەکانی ئـەوبارو دۆخـە کاردانـەوەی گرینگـی بەسـەر ژیـانی سیاسی و حزبی یابان هەبووە.

خەڵکی یابان بەهۆی ئەو ڕێکارو بڕیاریانەی دەسەڵاتی داگیرکەر پێی هەستا، ئەوا بەسەر دووبەرەی ناکۆك دابەش ببوون، ئەوانیش:

بەرەك ناوی (بەرەی پێشکەوتنخوازی) هەڵگرتبوو، پێکهاتبوو لەهێزە چەپڕەوەکان و هەندێ سەندیکای کرێکاری و بزووتنەوەی خوێندکارانی زانکۆ.

بەرەیەك دووەمیش، حزبـە سیاسییە پارێزگارەکـان و هەنـدێ هێـزی کۆمەڵایـەتی وەك دەرەبەگ و سەرمایەدارو خاون موڵك و زەوی کشتوکاڵی دەگرێتەوە.

هێزی یەکەم بەهۆی ئەو دۆخە گۆڕاوەی دوای جـەنگ بەسـەر یابانـدا هـات، ڕووی لەگەشـەکردن و پـەل هاویشـتن بـوو، حزبـی شـیوعی یابانیشـی سـوودی لـەو دۆخـە وەردەگرت، بەڵام دەسـەڵاتی داگیرکـار لەهـەوڵی لغـاوکردنی ئـەو هێزانـەبوو، هـەروەها گرینگـی بـەباری ئـابوری یابـان دەدا بـۆ گێڕانـەوەی بـەلای بـەرەی ڕۆژئـاوا، سـەرەڕای ڕێگرتن لەتەشەنەکردنی هزری مارکسی و لەرێکخستنەکانی حزبی شیوعی لەو وڵاتە.

دواتر پەیوەندییـە سیاسییەکانی نێـوان یابـان و ویلایـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا کۆتایی بەرێککەوتنی ئاشتی لەنیسانی ١٩٥٢ هێنا.

بەو جۆرە قۆناغێکی نوێ لەژیانی سیاسی یابان دەستی پێکرد، کە دەکـرێ نـاوی لێ بنرێت (قۆناغی ڕێڕەوی پێچەوانە) کـە زۆرتـرین قۆنـاغی پرکێشـەو شـلەژان بـوو لـە سیاسـەتی یابـان پـاش جـەنگی دووەمیجیهـانی ، هۆیەکەشـی بـۆ جیـاوازی لەبـەهاو کولتوری ناوکۆمەڵگە دەگەڕێتەوە، زیـاتر لـەوەی هۆیـەکانی نـاکۆکی و جیاوازییـەکانی چینایەتی و ئابوری بێت.

ئاکامەکانی ئـەو دۆخـە پێکهاتنی جەمسـەرگیری بوولـە نێـوان هێـزە سیاسـییەکان، لەنێوان بەرەی چەپ و بەرەی راسترەو دیارە ئەوەش گۆڕانێکی سیاسـی بـوو، هـەردوو حزبی پارێزگاران لەو وڵاتە یەکیان گرت و حزبی لیبرال دیموکراسیان پێکهێنا، بەرەی دووەمیش، بەرەی چەپەکان بوو، حـزب و ڕێکخـراوە سۆشیالسـتەکان یـەکیان گـرت لـە

حزبی سوشیالستی یابان، ئەو حزبانەی تر هیچ کاریگەرییەکیان لەسەر گۆڕەپانی سیاسی نەمابوو، تەنها حزبی شیوعی یابان نەبێت کە تاڕادەیەکی لاواز ڕۆڵی دەگێڕا.

حزبی لیبرال دیموکرات دەسەڵاتی گرتە دەست و زۆرینەی کورسیەکانی ناو پەرلەمانی بەدەست هێنابوو.

٣) سیستمە رکابەرییە سنوردارەکان: (١٦)

نووسەر (رۆسیان بای) بەو دەستەواژەیە باس لەو سیتمانە دەکات کە لەناوچەکانی دیکەی کیشوەری ئاسیا دروست بوو بوون، ئەوانی نێوان فۆرمە نەریتگەرییە ئیمپراتۆرییەکان و رۆحی سیستمی یابانی کۆکردبۆوە.

دەبینین لەزۆربەی ناوچەکانی وڵاتی – مەلایو – سەرکردە خۆجێیەکان، چ لەسەرۆکەکان بن یان لە سولتان و پاشاکان، هەموو پەرۆشی ئەوە بوون کە دەسەڵاتەکان لەبواری رێکخستنی کۆمەڵایەتی لەژێردەستی خۆیاندا بێت و جێگایان لەلوتکەی دەسەڵاتدا بێت.

بەڵام پەککەوتەیی و بێ توانایی ئەوانە، وای لێیان کرد کە ببنە حوکمڕانی رکابەرو دەرەبەگ، نوقمی ململانێ بن لەگەڵ سەرکردە بچووکەکان ئەوانەی خواستە سەرەکیەکانیان توانا رێکخراوەییەکانیانی تێپەڕدەکرد، بۆ نموونە لەوڵاتی – فلیپین – پێش ئەوەی ئیسپانیا داگیری بکات ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی لەسەر شێوەی چەند گردبوونەوەیەکی ناوچەیی سەربەخۆی بچوك بچوك رێکخرابوو، سەرکردەکانی ئەو گردبوونەوانە هەلگری زۆر لەرەفتارو رواڵەتی شکۆمەندی و خۆبەزل زانینیان پێوە دیار بوو، بەڵام ئەمنیەتیان بەتەواوی پشتی بەلێهاتوویی و کارامەیی خۆیان بەستبوو لەڕوو بەڕوو بوونەوەی هەر هەرەشەیەکی کۆمەلگاکانی دەوروبەریان.

لەنێوان ئەو کەلتورانەدا سیستمگەلێکی تەم و مژاوی و نادیارو رکاربەری بەهێز سەریان هەڵدا، سەرکردەکانیان پێویست بوو لەسەریان پارێزگاری لەلایەنگرانیان بکەن و ئاستی ئاسوودەییان بۆ بهێننەدی، رەعیەتیش هەمیشە چاوەڕوانی مەترسییەکانی هێرش و تالانکارییان دەکرد لەلایەن خەڵکانی دیکەوە، هەر بەهۆی جەنگە بچووکە بێ کۆتاییەکانیشەوە، پەیداکردن و فەراهەمکردنی زەمینەیەکی هەربەهۆی جەنگە بچووکە بێ کۆتاییەکانیشەوە، پەیداکردن و فەراهەمکردنی زەمینەیەکی لەبار بۆ ململانێی سیاسی و ڕازی بوون بەرێساکانی هاوپەیمانێتی و بوونی بەرژەوەندییە خودییە ئاڵوگۆڕەکان، کارێکی زەرورو ناچاریش بوون.

بۆیە پرۆسەی سیاسی خۆی لەکرداری فرت و فێڵ و هەڵخەڵەتاندن دەبینیەوە لەنێوان ئەو سەرکردانەی هەڵوێستی سەر بەخۆییان هەبوو لەپێناو بەدەستهێنانی هێزو دەسەڵات، ژیانی سیاسیش رکابەری پێوەدیار بوو بەمەبەستی پارێزگاری لەچەند بەرژەوەندییەکی پەرش و بلاو.

بەڵام کارتێکردنی ڕاستەوخۆ لەدروست بوونی حزب و سیستمە حزبایەتیە تازەکان لەکیشوەری ئاسیا لەراستیدا بەدەسەڵاتی ئیستعمارو دەرئەنجامەکانی دەبەسترێتەوە، خاڵی سەرەکیش لەو کارتێکردنە ئەوەیە کەئیستعمارو ئەو دیاردانەی بەدوایدا هاتوون لەکاردانەوەی نەتەوەکان، لەسەر شێوەی چەند بزووتنەوەیەکی ناسیۆنالستی دژ بەداگیرکاری، ئەوانە یارمەتیدەر بوون بۆ پاڵشتی کردن لەگرۆکی ئەو سیاسەتانەی هاو بەند بوون بەداب و نەریتە ئیمپراتۆرییەتەکان لەهەر شوێنێکدا بوو بێت، ئەو داب و نەریتانەش پێش سەردەمی ئیستعماری ئەورووپی گەشەیان کردبوو.

بەو پێیە پشتگیری لەو ئاراستەیەکراوە کەڕووی لەپاوانکردنی سیاسەت هەبووە، هەروەها لەبەرهەڵستی کردنی رکابەری و رێگرتن لەتێکەڵکردنی ململانێی بەرژەوەندییەکان، لەگەڵ ململانێ لەپێناو دەسەڵات و دەست رۆیی.

ئەگەر چی لەزۆربەی ناوچەکانی کیشوەری ئاسیا کاریگەری ڕاستەوخۆی ئیستعمار لەبوارەکانی کارگێڕی گشتی و یاساو سیستمەکاندا دەرکەوتن، هەروەها لەبەکار هێنانی ڕێکارێك بۆ خۆشگوزەرانی کۆمەڵایەتی، بەڵام گەشەکردنی ژیانی دەستوری و هاندانی حزبە سیاسییەکان – بەشێوەیەکی گشتی – لەپرۆسەی کاروباری مەدەنیدا دواکەوتن.

لەکاتێکدا لەچەند وڵاتێکی گرینگی داگیرکراو (لەبوارێکی سنورداردا) ڕێگادرا بە پێکهێنانی حزبە سیاسییە ڕکابەرەکان، بەڵام بزووتنەوە نەتەوایەتیەکانی دژ بەدەسەڵاتی ئیستعمار پێیان وابوو ئەنجامدانی هەڵبژاردن کە شێوازێکی ڕکابەری لەنێوان حزب و ئاراستە سیاسییەکان دەگرێتە خۆی، ئەوا دەبنە سەرچاوەی دوو بەرەکی لەنێوان ڕۆڵەکانی گەلێکی ژێر دەستەی داگیرکراو.

هیندستان کەخاوەن کەلەپورێکی دوورو درێژی مێژووییە لەبواری هەڵبژاردنە خۆجێیەکان، شان بەشان ئەوەی خاوەن یەکێکە لەکۆنترین چوار یان پێنج حزبی سیاسی گرینگ لەهەموو جیهان، بەڵام هیچ تێکەلبوونێکی کارا ڕووی نەدا لەنێوان هەردوو نەریتە خۆجێی و ئیستعمارییەکە لەسەردەمی حوکمڕانی بەریتانیا.

ئەگەر چی حزبی کۆنگرەی هیندی لەهەڵبژاردنە خۆجێیەکان ڕکابەر بوو، بەڵام وزەو توانا سەرەکیەکانی خۆی چڕ کردەوە لەپێناو بونیادنانی – هیندستانی نوێ – و دەولەمەندکردنی گەلی هیندستان بەهزرو ئاراستەی مۆدرێرنەتر.

بێگومان زۆرێك لەئایدیۆلۆژیاو بیروبۆچوونەکانی حزبی کۆنگرە دوور بوون لەداواکاری و بەرژەوەندییە ڕاستەوخۆکانی چەندین چین و توێژی جیاوازی ئەو کۆمەلگایە لەو سەردەمە، بەڵام پەیوەستی سەرەکی نێوان حزبی کۆنگرە و کەلی هیندستان خۆی بەرجەستە دەکرد لەداواکردنی سەر بەخۆیی و خزمەتگوزارییەکانی حکومەتکە مۆرك و خەسلەتی هیندی هەڵبگرێت.

لەم بارەوە هەندێ بارودۆخی مێژووی هنیدستان دەخەینە ڕوو: (١٧)

هیندستان ساڵی (١٨٧٥) کەوتە ژێر دەستی دەسەڵاتی ئیستعماری بەریتانیا، کە ڕاستەوخۆ کەوتە حوکمرانی کردنی و سوود وەرگرتن لەسامان و دەرامەتەکانی.

جەماوەری ئەو وڵاتە بێ وچان بەرهەڵستی ئەو داگیرکاریەیان دەکردو قوربانی زۆریان لەوپێناوە داوە، هەر وەك لەڕاپەڕینەکەی (١٩١٩) روویدا کەنزیکەی (٤٠٠) کەسیان لێکوژراوە.

لەو سەردەمە دوو ڕەوتی سیاسی گرینگ جەماوەریان لەدەوری خۆیان کۆکردۆتەوە:

١. کۆنگرەی نەتەوەیی هیندستان کەلە ساڵی (١٨٨٥) لەسەردەستی (غاندی) دامەزراوە. (١٨)
٢. رابیتەی ئیسلامی، لەساڵی (١٩١٦) لەسەردەستی محەمەد عەلی جەناح دامەزراوە. (١٩)

بزووتنەوەی نیشتمانی لەهیندستان بەچەند قۆناغێکدا تێپەڕبووە:

أ- قۆناغی یەکەم، لەنێوان (١٨٨٥ — ١٩٠٠) درێژەی کێشا، ئامانجی بزووتنەوەی نیشتمانی لەم قۆناغەدا چاکسازی بووە لەسیستمی حوکمڕانی، کەلەلایەن ئیستعماری بەریتانیا بەڕێوەچووە.
ب- قۆناغی دووەم، لەنێوان (١٩٠٠ — ١٩١٤)، ئامانجی بزووتنەوەی نیشتمانی لەم قۆناغەدا، شێوەیەك لەدەسەڵاتی — ئۆتۆنۆمی — بووە.
ج- قۆناغی سێیەم، لەنێوان (١٩١٤ — ١٩٤٧) ئامانجی سەرەکی بزووتنەوەی نیشتمانی لەم قۆناغە سەربەخۆیی هیندستان و دەرکردنی داگیر کەربوو.

بەدرێژایی ئەو قۆناغە مێژووییانە لەتێکۆشانی خەڵکی هیندستان، ئاراستە سیاسییەکان روویان لەزۆربوون و پەرەسەندندابووە، سەرەڕای ململانێی توندی نێوانیان.

سیاسەتەکانی دەسەڵاتداری ئیستعمار بەرامبەر ناوچەکانی دیکەی کیشوەری ئاسیا ئەگەرچی جیاوازییان تیادا هەبووە، بەڵام دەرئەنجامە گشتیەکە هەریەك بوو، ئەویش پاڵپشتی کردنی ئاراستەی تاکرەوی بووە لەسێبەری سیستمە نەریتگەرییە ئیمپراتۆرییەکان.

ئەو وڵاتە دەسەڵاتداری ئیستعماری فەرەنسا لەوڵاتانی ناسراو بە (هیندی – چینی) و هۆڵەندییەکان لەوڵاتی ئەندونیسیا، هەوڵیانداوە لەبواری گەشەکردنی دەستوری بۆ ناوچە داگیرکراوەکان چەند رۆڵێکی تایبەت بگێرن، لەوانە: ئەرکە بنچینەییەکانی ئابوری و کۆمەڵایەتی لەوناوچانە.

ئەوان (دەسەڵاتی ئیستعمار) لەوناوچە کۆلونیالیانە، چەند ئەنجومەنێکی راوێژکاری و دامەزراوەیی نیمچە یاساییان دامەزراند کەپێکهاتبوون لەنوێنەرانی هەموو لایەنە خاوەن بەرژەوەندییە گرینگەکان، هەر لەنوێنەرانی کێلگەکانی لاستیك و ژووره بازرگانیەکان...تادەگاتە پیشەجیاجیاکان و کۆمەڵەی کەمایەتیەکانی وڵات.

بەڵام سەرکردە ناسیۆنالستەکان لەو ناوچە داگیرکراوانەدا رەخنەیان لەو جۆرە نوێنەرایەتیە دەگرت، جەختیانیش لەسەر پێویست بوونی حزبی سیاسی رکابەر کردۆتەوە، بەو پێیەی کەهۆکارێکی لەبارە بۆ پێکهێنان و کۆکردنەوەی بەرژەوەندییە خۆجێیەکان.

دەربارەی تاقیکردنەوەی وڵاتی – فلیپین – توێژەرانی رۆژئاوا وەك نموونەیەك دەیخەنە روو کەدەرهاوێشتەی کارلێکردنی نێوان – کولتورێکی رکابەری سنوردار – لەلایەکەوە، لەگەڵ دەرهاوێشتەکانی – حوکمڕانی ئیستعمار- بوو لەلایەکی دیکەوە، لەپێناو دۆزینەوەی سیستمێکی حزبی بەهێزی رکابەر، ئەویش لەڕوانگەی خۆیانەوە.

وڵاتی فلیپین ساڵی (١٥٦٤) بەرەو ڕووی داگیرکاری ئەسپانیا بووەوە، کاتێ ئەسپانیا رووی لەلاوازی کرد وەك دەسەڵات و ئیپمراتۆرییەت، تائیفەئاینیەکان لەفلیپین

دەستیان بەسەر وڵاتدا گرت، هەر لەو سەروبەندەدا بزووتنەوەی بەرهەڵستی نیشتمانی رووی لەگەشەکردن کرد.

لەسەدەی نۆزدەهەم سەربەخۆیی بەدەس هێنا، بەڵام لەژێر چاودێری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، جارێکی دیکە لەماوەی جەنگی دووەمی جیهانی و لەساڵی (١٩٤١) وڵاتی فلیپین کەوتە بەر هێرشی یابان و داگیرکرا، بەکۆتایی جەنگ فلیپین دووبارە سەربەخۆیی بەدەستهێنا لە (١٩٤٦).

سیستمی سیاسی ئەو وڵاتە لەسەر هەمان شێوازی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، پەرەی سەند، لەڕووی سیستمی سەرۆکایەتی و ئەنجومەنی نوێنەرانەوە.

فلیپین (بەشێوەیەکی گشتی) لەڕووی ئابورییەوە وڵاتێکی کشتوکاڵی بوو، لەناوچە گوند نشینەکان کشتیارو جوتیاران پشتیان بەخاوەن زەوی و دەسەڵاتداران و ملکەچی دەسەڵاتەکانیان دەبوون، خاوەن زەی و موڵکداران وەك کەسی گەورە سەرپەرشتیان دەکردن.

لەمیانەی ململانێی نێوان ئەو چین و توێژانەو بەکارلێکردنی بەرژەوەندییەکان چەند قەوارەیەکی سیاسی پێکهاتوون، ئەوانیش:

حزبی لایانغ دیموکراتیکونغی فلیپین، حزبی ئازادیخوازان، حزبی نیشتمانی، ئەو حزبانە هەموویان حزبی نەریتگەری باوبوون، هێزیان لەناوبانگی سەرکردەکانیان وەردەگرت.

پاشان چەند حزبێکی دیکەی ئاراستەجیاواز دروست بوون، لەوانە حزبی نیشتمانی دیموکراسی فلیپین، یەکێتی نیشتمانی دیموکراسی مەسیحی، هەروەها حزبی یار تیدونغ یابان (حزبێکی چەپ بوو) دژی دەسەڵاتی دەرەبەگ و مولکداران کاری دەکرد.

حزبە سیاسییەکان لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاست: (٢٠)

بەهەمان بارودۆخی ناوچەکانی دیکەی کیشوەری ئاسیا، ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هیچ جۆرە ئەنجومەنێکی یاسادانان و ڕێساو نەریتێکی نوێنەرایەتی وەك ئەوانی ئەوروپای بەخۆوە نەدیبوو، بۆ ئەوەی باس لەڕەگ و ریشەی پەرلەمانی بکرێت بۆ حزبەکان.

ئەو کەلەپووره ئیسلامییەی کەلەناوچەکەدا باو بوو، لەڕووە سیاسییەکەیەوە هیچی وای پێشکەش نەکردووە کەبیرۆکەی (شورا) ببەستێتەوە بەتیۆرێکی دیاریکراوەوە دەربارەی سیستمی نوێنەرایەتی پەرلەمانی، یاخود دەربارەی دەسەڵاتی زۆرینە.

کرۆکی تیۆری سیاسی ئیسلامی لەسەدەکانی ناوەڕاست جەختی لەسەر ئەو خەسلەت و ئاکارانە کردۆتەوە کەپێویست بوو لەکەسی دەسەڵاتدار بێتەدی، هەروەها ئەو بنەماو خاڵە بنچینەییانەی رەفتارو هەڵس و کەوت دەبەستێتەوە بەشەریعەتی ئیسلام.

هەر لەسایەی دەسەڵاتی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیش بەسەر ناوچەکە، ئەوا دەسەڵاتی رەهای ئەو سوڵتانە عوسمانیانە سەپێنرابوون و هیچ ناوەندێك یاخود دامەزراوەیەکیش بەرەنگارییان نەبۆتەوە.

دواماوەکانی کۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتاکانی سەدەی بیستەم لەگەڵ خۆیدا دەسەڵاتی ئیستعماری ئەوروپی بۆ ناوچەکە هێناوە، ئەگەر لەسەر شێوەی داگیرکاری سەربازی ڕاستەو خۆ بووبێت، یان لەژێر ناوی – پاراستن و ئینتداب – بێت، هەروەك لەم نموونانەی خوارەوە دەبینین: (٢١)

جەزائیر لەساڵی (١٨٣٠)، تونس لەساڵی (١٨٨١)، میسر لەساڵی (١٨٨٢)، لیبیا لەساڵی (١٩٢٠)، خاکیان داگیرکراوە، هەروەها ناوچەکانی کەنداوو عێراقیش کەوتنە بەرپەلاماری داگیرکردن.

ساڵی (١٩٠٧) هەر دوو دەوڵەتی بەریتانیا و روسیا رێککەوتن لەسەر دابەشکردنی ئێران، هەر یەکە بەشێکی خاکی ئەو وڵاتەی داگیرکرد (کەوڵاتێکی سەربەخۆ بوو) لەپێناو بەرژەوەندی ئابوری و دەسترۆیی لەناوچەکە، ئەو کارەش دوای ئەوەهات کەئێران بڕیاری لەسەر دەستورێکی پەرلەمانی دابوو، هەنگاویشی بەرەو پەرەسەندن دەهاوێشت.

فەرەنسیەکان ساڵی (١٩٢٠) سیستمی ئینتدابیان بەسەر سوریاو لوبنان سەپاند، دوای داگیرکردنی شاری (دیمەشق) و پاش ئەوەی کۆمەڵەی نیشتمانی لەو وڵاتە حکومەتێکی دەستوری سەربەخۆی راگەیاندبوو.

بەهەر حاڵ حزب وەك رێکخستنێکی سیاسی ئارەزوو مەندانە داهێنانێکی نوێ بوو لەناوچەکەو پێشتر بەخۆیەوەی نەدیبوو، ئەوەی هەبوو چەند گرد بوونەوەیەك بوو لەسەر بنەمای خزمایەتی یاخود رێبازی ئاینی، یانیش بەرژەوەندییە ئابوریەکان و پەیوەندییە کەسایەتیەکان.

لەوڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست (تەنها لە سیستمە کۆنەکانی عەرەبی سعودی، یەمەن، قەوارە بچووکەکانی کەنداوی عەرەبی نەبێت) دیاردەی سەرهەڵدانی حزبایەتی وەك رێسایەك بوو بۆ دەربڕینی ناڕەزایی و بەرهەڵستی کردنی دەسەڵاتی بیانی، یاخود ناوچەیی، زیاتر لەوەی دەربڕینێك بێت لەلایەن گروپێکی دەنگدان لەناو کۆمەڵەیەك یانیش ئەنجومەنێکی یاسادانان و یاخود ئەنجومەنێکی دەستوری، بۆیە حزبەکان بەزۆری هەوڵەکانیان بۆ گەیشتن بەدەسەڵات یان ئاراستەکردنی کاروبارە سیاسییەکان لەچوارچێوەی سیستمی سیاسیدا، کەمتر بووە لەوەی بایەخ بدەن بەپێناسەی نەتەوەیی یاخود بە دامەزراندنی سیستمێکی نوێ، تەنها لە وڵاتی ئیسرائیل نەبێت (ئەو دەولەتە لەچوار چێوەی پەرەسەندنی گشتی کەلتوری و سیاسی ناوچەکە دەردەچێت، ئەویش لەبەر زۆرهۆ).

شارەزایانی کاروباری حزبایەتی کۆکن لەسەر ئەوەی کەتورکیا تەنها وڵاتی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستە تیایدا حزبە سیاسییەکان لەزووەوە ئامرازی سەرەکی رکابەری بووە لە سەردەسەڵات. (٢٢)

حزبەکان لەو وڵاتە ماوەی زیاتر لەسەدەیەکە دروست بوونە، بەجۆرێك بووە بە خەسڵەتێکی ناوەندی و زاڵیش بەسەر ژیانی سیاسیدا، هەر لەساڵی (١٩٠٨)وە ئەو هەل و مەرجە وایکرد کەتورکیا (بەپیترین) بابەت بخاتە ڕوو بۆ ئاشکراکردنی دەرئەنجامی گۆڕاوە مێژوویی و کۆمەڵایەتیەکان دەربارەی پەرەسەندنی ژیانی حزبایەتی لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاست، دیارە ئەو حاڵەتەش پێچەوانەی زۆربەی وڵاتە دواکەوتووەکانی ناوچەکە بووە، کۆماری تورکیا لەساڵی (١٩٢٣) دامەزرا، میراتگری حەوت سەدەیە لەداب و نەریتی دەوڵەتی عوسمانی، تورکەکان ڕێزیان بۆ بەرپرسیاریەتی حکومەتی و شارەزایی لەکاری رێکخراوەیی و ڕاستیەکانی دەسەڵات و هێزی سیاسی پیشانداوە، ئەو دیاردەیەش ڕەنگدانەوەی بەسەرچاڵاکی حزبایەتی هەبووە لەتورکیا لەگەڵ پەرەپێدانی بەردەوام.

بەشێوەیەکی گشتی، وڵاتی تورکیا بەزنجیرەیەك قۆناغی رێك و پێك و تێکەڵ بەیەکدا لەبواری گەشەپێدانی سیاسی تێپەڕبووە، کە دەکرێ لەم خاڵانە کورت بکرێتەوە:

١) بونیادنانەوەی دەسەڵاتی سیاسی ناوەندی و پێکهێنانی قەوارەیەکی کارا بۆ کاروباری گشتی لە نێوان (١٨٠٨ – ١٩٠٨).
٢) پرۆسەیەکی دژوار بۆ خولقاندنی پێناسەی هەرێمایەتی دەوڵەت و دەرکردنی هەستی هاوکاری نەتەوایەتی لەسنورێکی سەلمێنراودا (١٨٢٠ –١٩٢٣)

لەئەنجامیشدا بەشداریکردنی ژمارەیەکی زۆرتری هاوڵاتیانی لەچاڵاکی سیاسی لەرووداوەکانی ساڵی (١٩٠٨)

بەپێی ئەو بۆ چوونە حزبەسیاسییەکان لەتورکیا دەستیان کرد بەگێڕانی رۆڵێکی بنچینەیی و تایبەت بۆ فراوانکردنی سنوری بەشداریکردنی سیاسی، سەرەتا چاڵاکیە

بچووکەکانی حزبـە سـەردەمیەکانی وەك (عوسمانیـە نوێیـەکان و کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەقی) ئەوانی بریتی بوون لەچەند گروپێکی بچووك لـەناو بـژاردەی بیروکراسییە عەسکەرتارییەتەکان، کەلـە شاری ئەسـتەمبۆل دەسـتیان پێکـردو دوورخرانـەوە بـۆ دەرەوەی وڵات، دواتـر بـەجۆرێکی فـراوان گەڕانـەوە بـۆ چـەند شـارێکی پێشکەوتووی رۆشنبیری گەورە لەسنوری دەوڵەتی عوسمانی، وەك لەناوچەکانی مەکدونیاو سوریا.

دوای سـاڵی (١٩٠٨)یـش رێکخسـتنی حزبایـەتی بەئاشـکراو بـەرەسمی چالاکیەکانی دەسـتی پێکـردو بـلاو بـووەوە تاگەیشـتە رادەی چـەند ناوەنـدێکی فرەتوێـژو چینەکۆمەلایەتیەکانی وەك: خوێنـدەوارو ئەفسـەرو فەرمانبـەرە مەدەنیـەکان لەگـەڵ پارێزەرو پزیشك و مامۆستاو رۆژنامەوان، ئەگەر لە پایتەخت بوو بێت یان لەناوەندە هەرێمایەتیەکانی دیکە.

ساڵی (١٩٢٠) رێکخستنی حزبـەکان لـەناو شارە بچووکەکانیش پـەرەی سـەند، لـەم بـارەوە مامۆسـتاو بەرپرسـە کارگێڕییـەکان و کۆمـەڵێك لـەپیاوانی ئـاینی رێکخـراوی بەرگری لەمافەکانیان پێکهێنا.

دیارە لەسێبەری سیستمی تاك حزبیـدا لـەنێوان (١٩٢٣ — ١٩٤٥) ئـەو بارودۆخـە کـە لـەژێر دەسـەلاتی توێـژی بـژاردەی ناوکۆمـەڵ بـوو (ئەفسـەرانی سـوپا، فەرمانبـەرە مەدەنیەکان) رووی لەچەسپاندن و بەهێزی و پتەو بوون دەکرد.

بـەلام دوای سـاڵی (١٩٤٥) پـارێزەران، پیـاوانی کـارو موڵکدارەگـەورەکان، دواتـریش جوتیارو کرێکارانی ناو پیشەسازی بەشدارییەکی چالاکیان لـەژیانی سیاسـی کـرد، لـەو هەل و مەرجەشدا سیستمی سیاسی لەتورکیا وەرچەرخانێکی گەورەی بەخۆیەوە دیت بەرەو سیستمی فرەحزبی.

بـەلام وڵاتـانی دیکـەی رۆژهـەلاتی ناوەڕاسـت رووبـەڕووی کێشـەوگرفتی زۆر دژوار ببوونـەوە، ئـەوەش بـەهۆی دەرهاوێشـتەکانی ئـەو بـارەی لـەتورکیا خولقـاو روویـدا، دواتریش رەنگدانەوەی بەسەر بارودۆخی ناوخۆیان و پێکهاتنی دیاردەی حزبایەتی.

کۆماری تورکیا لەکاتێکدا، کەلەدایکبوو میراتی سەدان ساڵەی لەنەریتی حـوکمڕانی بەدوای خۆیدا هێناوەو پارێزگاریشی لەسەربەخۆیی خۆی کردووە.

بەڵام وڵاتە عەرەبیەکان بەچەند پلەیەکی جیاواز لەو کەلتورە دواکەوتبوون، هەروەها سەربەخۆییان لەدەستدابوو لەسێبەری دەوڵەتی عوسمانی و پاشانیش بەهۆی داگیرکردنیان لەلایەن دەوڵەتە ئەوروپیەکانەوە، هەڕەشەو فشارەکانی جەنگی یەکەمی جیهانی و دواتر جەنگی دووەمی جیهانی و پاشانیش ڕووداوەکانی بزووتنەوە رزگاریخوازە نیشتمانیەکان، کەپەنایان بۆ شۆڕش و توندو تیژی دەبرد، ئەو دۆخە بوو هۆکارێکی سەرەکی لەسیاسەتی ناوخۆ، یارمەتیدەریش بوو کەسوپا لەوڵاتانی عەرەبی ببێتە هێزی سەرەکی لەگۆڕەپانی سیاسەتدا.

هەر لەسەروبەندی ئەو بارودۆخە، مێژویی و کۆمەڵایەتیەدا، پەرەسەندنی ژیانی حزبایەتی لەزۆربەی وڵاتە عەرەبیەکان و بەئێرانیشەوە، بەراورد بەوحالەتەی لەتورکیا روویدا دواکەوت و بووە کۆسپ و بەرەو رووی توندو تیژییانی کردۆتەوە.

لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزەدا جۆرێك لەرێکخستنی حزبایەتی دەستی پێکرد لەسەر شێوەی چەند کۆمەڵەیەك کەبەنهێنی کاریان دەکردو دەکرێ ناویان لێبنرێت – حزبی کادیران – ئەو جۆرە رێکخستنە لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاست سەری هەڵدا، نموونەی کۆمەڵەی تورکە لاوەکان، حزبی نیشتمانی بەسەرکردایەتی ئەحمەد عرابی لەمیسر، هەروەها ئەنجومەنە میللیەکان لەتاران.

دەربارەی روو داوەکان لەئێران و پەرەسەندنی ژیانی سیاسی لەو وڵاتە دەکرێ بەکورتی باسێکی بکەین: (٢٣)

لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتاکانی سەدەی بیستەم، کۆمەڵگەی(٢٤) ئێران لەژێر رکێفی (شا)یەکانی قاجار بەرەو ڕووی چەوساندنەوەی دڕ هاتبوو، هەروەها لاوازی و پچڕ پچڕی دەسەڵات لەناو وڵاتداو بڵاوبوونەوەی دیاردەکانی گەندەڵی و بەرتیل وەرگرتن و خزم خزمێنە لەنێوان بەرپرس و فەرمانبەرانی دەوڵەت لەلوتکەی دەسەڵاتەوە تادەگاتە فەرمانبەرانی خوارەوە، لەخەسڵەتەکانی ئەو سیستمە بوون، ئەمەو سەرەڕای کورت هێنانی بەردەوامی بودجەی دەوڵەت و تێکچوونی باری دارایی بەگشتی.

لایەنە کاریگەرەکانیش لەناو دەسەلات بریتی بوون لەبنەماڵەی (شا) و توێژی بیروکراسی پەیوەست بەو بنەماڵەیە، هەروەها پیاوانی ئاینی کە دەسەلاتی فراوانیان بەسەر زەوی و زاری ولات و بوارەکانی خوێندن و فێربوون و دادوەری هەبووە، سەرەڕای بازرگان و موڵکدارانی زەوی و سەرۆك خێڵ و تیرەکان.

کۆمەلگای ئیران لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا پێکهاتبوو لەچوار چینی کۆمەلایەتی، هەر چینێك دەرامەت و باری ئابوری و شێوازی ژیانی خۆی هەبووە، چینەکانیش:

١. چینی ئەریستوکرات: میرەکانی دەسەلاتداری قاجارو فەرمانبەرانی کۆشکی شاو وەزیرو فەرمانڕەوای ناوچەکان.
٢. چینی ناوەڕاست: بازرگان و موڵکداران.
٣. چینی کرێ گرتەو کرێکارانی حکومەت و ئەهلی.
٤. چینی جوتیارو کشتیارو ئەندامانی خێڵ و تیرەکان.

بەهۆی گۆڕان و پەرەسەندنە ئابوری و کۆمەلایەتیەکان لەو ولاتە، بزووتنەوەی نیشتمانی بەرهەڵستکار دەستی بەگەشەکردن کرد بەدرێژایی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتاکانی سەدەی بیستەم.

لەو ماوەیەدا ژیانی رێکخراوەیی لەئیران دەستی بەدروست بوون کرد، ژمارەیەك کۆمەڵەو رێکخراوی سیاسی، رۆشنبیری، کۆمەلایەتی پێکهاتن بەتایبەتی لەشاری تاران وەك ناوەندێکی چالاکی سیاسی، هەروەها لەچەند شارێکی گەورەی دیکە، سەرەڕای دروست بوونی ژمارەیەکی زۆری (ئەنجومەنی میللی) لەشارەکاندا لەگەڵ ڕاپەڕینە جەماوەرییەکەی شۆڕشی دەستوری.

دەربارەی ژیانی حزبایەتی لەمیسر، چەند نووسەرێك بۆ چوونیان وایەکە دمەزراندنی حزبی نیشتمانی لە (١٨٧٩) لەسەر دەستی – ئەحمەد عرابی – یەکەم رێکخستنی سیاسییە لەو ولاتەو سەرەتای ژیانی حزبایەتیە. (٢٥)

لەکاتێکدا توێژەرانی دیکە وادەبینن کە ئەو رێکخستنە تەنها کۆمەڵەیەك یان گروپێك بووەوە هیچ خەسلەتێکی رێکخستنی سیاسی هەڵنەگرتبوو، بەبۆچوونی چەند توێژەرێك قۆناغەکانی ژیانی حزبایەتی لەمیسر دابەش دەکرێتە سەر:

١) قۆناغی ئەزموونە سەرەتاییەکان لەنێوان (١٩٠٧ – ١٩١٩)، گرینگترین حزبەکانی ئەو قۆناغە: حزبی نیشتمانی، حزبی نەتەوە، حزبی چاکسازی.

٢) قۆناغی دووەمی حزبایەتی لەنێوان (١٩١٩ – ١٩٥٣) لەم قۆناغەدا فرەیی سیاسی و هزری بەتووندی دەرکەوتن، ئاراستەکانی لیبرال و ئیسلامی و سۆشیالستی و کۆنەپارێز، وەك حزب خۆیان رێکخستبوو، نموونەی ئەو حزبانەش، حزبی ئەلوەفد (لیبرال)، حزبولڵا، کۆمەڵەی ئیخوان ئەلموسلمین (ئیسلامی)، حزبی میسری لاو، حزبی کۆمۆنیستی میسر (چەپی سوشیالست)، حزبی ئیتیحاد، حزبی گەل (کۆنە پارێز)، سەرەڕای چەندین حزبی تایبەت بە ژنان وەك (حزبی نیشتمانی ژنان، حزبی کچی نیلی سیاسی).

١) قۆناغی تاك حزبی لەنێوان (١٩٥٣ – ١٩٧٦) ئەو قۆناغە لەگەڵ شۆڕشی میسر لە (١٩٥٢)، دەستی پێکرد، نموونە (یەکێتی سوشیالستی عەرەب) بوو.

٢) قۆناغی چوارەمی حزبایەتی لە (١٩٧٦) وەدەستی پێکرد، لەو قۆناغەش فرەیی حزبی بەتووندی سەری هەڵدا.

عێراق کەبەشێك بوو لەدەوڵەتی عوسمانی، لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەم، (٢٦) هەر جۆرە رێکخراوێکی سیاسی بەمانا نوێیەکەی حزبی سیاسی بەدینەکراوە، شۆڕشی دەستوری لە (١٩٠٨) لەسەردەستی چەند ئەفسەرو رۆشبیرێکی عوسمانی بەرپابوو، ئەوانی سەربەکۆمەڵەی (ئیتحادو تەرەقی) بوون.

هەڵسوڕاوانی ئەو رێکخراوە دەستیان کرد بەپڕوپاگەندە بۆ بیرو باوەڕەکانیان لەشارەگەورەکانی وەك بەغداو بەسرە، دیارە هەر پاش ئەو مێژووە چەندین کۆمەڵەو رێکخراوی بچووك لەو شارانە دروست بوونە، وەك: کۆمەڵەی راوێژکاری، کۆمەڵەی نیشتمان، کۆمەڵەی دەستەی سوور، کۆمەڵەی ئەلعێراقیە.

خەڵکی عێراق ئەوانی لەپایتەختی دەوڵەتی عوسمانی (شاری ئەستەمبول) دەژیان، ئەوانـە بەشـدارییان کـردووە لـەپێکهێنانی چـەندین کۆمەڵـەو ڕێکخـراوی سیاسـی کەبەشـێوەی نهێنـی یـان ئاشـکراکاریان کـردووە، وەك: کۆمەڵـەی برایـەتی عـەرەبی عوسمانی، کۆمەڵەی ئاڵای سوور، کۆمەڵەی دەستی ڕەش، کۆمەڵەی پەیمان.

هـەروەك چۆن سـەردەمی لاوازی دەسـەڵاتی عوسمانیـەکان سـەردەمی گەشـەکردنی کاری سیاسی بووە، داگیرکردنی عێراقیش لەلایەن لەشکری بەریتانیا لەماوەی جەنگی یەکـەمی جیهـانی، کـاتێکی گونجـاو بـوو بـۆ پێکهێنـانی ڕێکخـراوە سیاسـییە نوێیـەکان بەئاشـکرابێت یـان نهێنـی، بـەڵام ئـەزموونی سیاسـی حزبـەکان لـەو سـەردەمە ئەزموونێکی هـەژاربوو لـەڕووی ڕێکخستنی جـەماوەری و ئاراستـەکردنی چالاکیەکان بەشێوەیەکی تەندروست، دەکرێ بووترێ پیادەکردنی سیاسەتێك بوو بـەرەو گۆڕان و قۆناغێکی نوێی مێژوویی کەبارودۆخ سەپاندوویەتی بەسەر گۆڕەپانی سیاسیدا.

هەر لە ماوەی داگیرکاری ڕاستـەوخۆی بـەریتانیا بـۆ عێـراق لـەنێوان (١٩١٤ — ١٩٢١) چەندین کۆمەڵەو ڕێکخراوی نهێنی دامەزراوە، لەوانە: کۆمەڵـەی ئیسلامی، کۆمەڵـەی سەربەخۆیی، کۆمەڵەی پەیمانی عێراق.

هـەروەها لـەماوەی نێـوان (١٩٢١ — ١٩٣٢) کـەماوەی ئینتیـداب بـوو بەسـەر عێـراق، زیاتر لە(دە) حزب بەشێوەیەکی ڕەسمی دروست بوونە.

لەئیسرائیل حزبە سیاسییەکان بناغەیەك بوون کەسیستمی سیاسی لەسـەریان(٢٧) بونیادنرا، حزبەکان لەو وڵاتە ڕۆڵێکی گرینگ لەژیانی سیاسی و دەستوری دەگێـڕن، ئـەوەی جێگـای سـەرنجدانە زۆرینـەی ئـەو حزبانـە پـێش دامەزرانـدنی دەوڵـەتی ئیسـرائیل لەسـاڵی (١٩٤٨) دروسـت بوونـە، هـەروەها ئـەو حزبانـە ئـەرکی بنچینەییان گێڕاوە لە بونیادنانی ئەو دەوڵەتە.

لەخەسڵەتە گرینگەکانی ئـەو حزبانـە، فرەییانـە، ڕەگ و ڕیشـەی ئـەو فرەییـە بـۆ سەردەمی دەسەڵاتداری بەریتانیا دەگەڕێتەوە لەناوچەکە، لەنێوان (١٩٢١ — ١٩٤٨).

حزبه سیاسییەکان لەئیسرائیل دەکرێ بۆ چوارگروپی سەرەکی دابەش بکرێن، ئەوانیش:

1) **گروپی حزبی کار (لیبڕالەکان) ئەو گروپە لەچوار هێز پێکدێن، میعراج، یاحد، پینوی (گۆران)، لراتس (مافی هاوڵاتی).**
2) **گروپی (ئاراستەی) راستڕەو، ئەو گروپەش پێکدێت لەچەند هێزێکی سیاسی وەك: لیکود، هاتجاه(رابوون)، کاخ، میتس(بزووتنەوە).**
3) **گروپی ئاینی: بریتین لەپێنج لایەن: مغدال (نیشتمان پەروەران)، سفاردییەکان، ئەغودات ئیسرائیل، بزووتنەوەی مورشاه (کەلەپور)، بزووتنەوەی نامی (داب و نەریتی ئیسرائیل).**
4) **گروپی عەرەبی: حزب و بزووتنەوە سیاسییە عەرەبیەکان.**

سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی چوارەم

١- www.wikipedia.com
٢- الاحزاب السياسيه فى العالم الپالپ، د. أسامه الغزالى حرب – سلسله عالم الكويت گ/١ العدد (١١٧) ١٩٨٧.
٣- التجربه الصينيه الحديپه فى النمو – أبراهيم الاحرس – گ١/٢٠٠٥/القاهره ص٢٣
٤- تعرف على الصين – سوشو يانغ – ترجمه حسان بستانى الدار العربيه للعلوم ناشرون گ١/٢٠٠٨ – بيروت
٥- کۆمین تانگ (حزبی نیشتمانی گەل) ، ساڵی (١٩١١) لەلایەن (سن یات سن)ەوە دامەزراوە پاش مردنی (سن) لە ١٩٢٥، چیانگ کای شیك بووە ڕێبەری حزبەکە.
٦- سن یاسن، سەرکردەیەکی سیاسی چین بوو، ساڵی ١٩١٢ حکومەتی کاتی پێکهێناو لە ١٩١٣ کۆماری چینی ڕاگەیاند، لە (١٨٦٦) لەدایك بووەو لە (١٩٢٥) کۆچی دوایی کردوە.
٧- چیانگ کای شیك، سەرکردەیەکی سەربازی و سیاسی چین بووە، پاشان بەسەرۆك کۆمار دانرا لە (١٨٨٧) لەدایك بووەو لە (١٩٧٥) کۆچی دوایی کردووە.
٨- ماوتسی تونگ، ڕابەری حزبی کۆمۆنیستی چین بوو، سەرۆکی کۆمار لە ١٩٤٩ وە، لە ساڵی (١٩٨٣) دایك بووە، لە (١٩٧٥) کۆچی دوایی کردووە.
- الصين – دار النشر باللغات الاجنبيه – بكين – ٢٠١٩ ل٩٢ ل٨٤
- www.marefa.com
٩- الاحزاب السياسيه فى العالم الپالپ – سەرچاوەی پێشو ص٩٥
١٠- توکرجایا، ئیمپراتوری وڵاتی چین بووە لەنێوان (١٩٦٠ – ١٨٦٨)
١١- ساموراى، نازناوێکە بەجەنگاوەرەکان دەوترا لەمێژووی کۆنی یابان، سەردەمی سیستمی دەرەبەگایەتی لەنێوان (١٩٠٣ – ١٨٦٧)
١٢- میجی، ئیمپراتورێکی یابان بوو لەساڵی (١٨٦٧) دەسەڵاتی گرتەدەست، لە ١٨٥٢ لەدایك بووە.
١٣- ئولیگارشی oligarchy ، دەسەڵاتی توێژێکی بچووك، جۆرێکە لەشێوەکانی حوکمڕانی، دەسەڵاتی سیاسی لەژێردەستی کەمایەتیەك دەبێت لەناو کۆمەڵگە.

١٤- بحپ – مؤمن محمد الغزالی – المركز الديمقراگی العربی – حزيران/١٩١٧
- السياســه و الحكومــه – لــورانس غــرام وێرون – ترجمــه د. عبــدالله بــن فهدعبدالله، جامعه الملك سعود، الرياچ – ٢٠٠٠/ص٢٠٠
١٥- موسـوعه – عـالم السياسـه – الجـزو /٢٠ – دار نـوبلس – بـيروت گ/٢ – ٢٠١١ – ص١٥٠
١٦- الاحزاب السياسيه فی العالم الپالپ، سەرچاوەی پێشو ص٩٦
١٧- (بحپ) التيارات السياسيه فی الهند عام ٢٠١٩، د.راجشيكاران/ێب/٢٠١٩
- www.altazeera.net
- الموسوعه العربيه الميسره– المجلد الخامس – المكتبه العربيه – بيروت ص٢٥١٢
١٨- غانـدی، فەيلەسـوف و سياسـەتمەداری بـەناوبانگی هيندسـتان كەلەسەردەسـتی هيندسـتان سـەربەخۆيی بەدەسـتهێنا – سـاڵی (١٨٦٩) لـەدايك بـووەو سـاڵی (١٩٤٨) كۆچی دوايی كردووە.
١٩- محەمەد عەلی جەناح، سياسەتمەداری پاكستانی بەناوبانگ بوو لەسەردەسـتی ئـەو كۆماری پاكستان دامەزرا له ١٩٤٧، سـەرۆكی رابيتـەی ئيسلامی بـووه لەسـاڵی ١٩٣٤، له (١٨٧٦) لەدايك بووه له (١٩٤٨) كۆچی دوايی كردووە.
٢٠- الاحزاب السياسيه فی العالم الپالپ – سەرچاوەی پێشو ص٩٨.
٢١- www.wikipedia.com
٢٢- پارت و رێكخـراوه سياسـيەكان لـەتوركيا – محەمـەد فـاتح – چاپ/٢٠١٦ سـليمانی دەزگای ئايديا – ل١٠
٢٣- ژيانی سياسی لەئيران (سەدەی بيستەم) محەمەد فاتح – چاپی١/٢٠١٨ هەولێر – ل١١١
٢٤- بحپ - قراوه فی تاريخ الاحزاب المصريه – فتحی سيد فرج – الحوار المتمدن.
٢٥- حزب و رێكخراوه سياسييه عيراقييەكان – محمەد فاتح – (سليمانی/٢٠١٢) ل٢٢
٢٦- الاحزاب السياسيه فی اسرائيل – د. عصام علی العبيدی – گ١/٢٠١١ بيروت.

بەشی پێنجەم

پێکهاتنی حزبە سیاسییەکان لەکیشوەری ئەفریقیا

شیکردنەوەیەکی گشتی (١)

کشیوەری ئەفریقیا دووەم گەورەترین کیشوەرە لەسەر ڕووی زەوی، روو بەرەکەی زیاترە لە سی ملیۆن کم٢، ژمارەی دانیشتوانی بەپێی سەر ژمێری ساڵی (٢٠٢٠) خۆی لەدەوروبەری یەك ملیار و سێ سەد ملیۆن کەس دەدا.

دانیشتوانی تێکەڵەیەکن لەکۆمەڵە ڕەگەزو کە لتوری جیاواز، لەڕەگەزە رەسەنەکانی ئەو کیشوەرە (بوشمەن، هوتنتوب، کورتەباڵاکان، قولەرەشەکان، حامیەکان)، پاشان رەگەزی سامییە عەرەبەکان گەیشتنە ئەو کێشوەرەو دواتریش کەمایەتییەك لەسپی پێستی ئەوروپا لەباشوری ئەفریقیاو رودیسیا نیشتەجێ بوون.

ئەو ئاینانەی زۆرتر بڵاوبوون لەکیشوەرەکە، ئاینی ئیسلام و مەسیحی بوون.

کیشوەری ئەفریفیا بەرەو ڕووی زنیجیرەیەك هێرشی داگیرکاری بۆتەوە لەسەدەی چواردەوە تا سەرەتاکانی سەدەی بیستەم.

لەو دەولەتە ئیستعماریانەی بەشێکیان لەخاکی ئەفریقیا داگیرکردووە بەپێی زنجیرەی مێژوویی: پورتوگال، ئەسپانیا، ئینگلتەرا، فەرەنسا، بەلجیکا، ئەلمانیا، ئیتالیا.

لەکیشوەری ئەفریقیا تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم تەنها چوار دەوڵەتی سەربەخۆی تیادا هەبووە، ئەوانیش (میسر، حەبەشە، لیبریا، باشوری ئەفریقیا)، ئێستا ژمارەی دەوڵەتە سەربەخۆکانی زیاتر لە (٥٠) دەولەت دەبن.

دەربارەی گۆڕان و پەرەسەندنە سیاسییەکان لەو کیشوەرە دوو فاکتەری یەکلاکەرەوە رۆڵی گرینگیان گێڕاوە لەمێژووی سیاسی کیشوەرەکە، ئەوانیش:

کۆنگرەی بەرلین لەنیوەی دووەمی سەدەمی نۆزدەدا، لەگەڵ رووداوەکانی سەربەخۆیی لەنێوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا.

لەنێوان (١٨٨٤ — ١٨٨٥) بەبەشداریکردنی (١٤) دەوڵەتی ئەوروپا، کۆنگرەی بەرلین سازکرا، دەوڵەتانی ئەوروپا بۆ رێککەوتن لەسەر دابەشکردنی خاك و سامانی وڵاتانی

ئەفریقیا لەنێوان خۆیان بەپێی چەند پێوەرێکی ناوچەیی و تیرەو عەشیرەتەکان، ئەو کیشوەرەیان پارچە پارچەکرد، فەرەنسا ئەو وڵاتانەی داگیرکرد کە دەسەڵاتی ئیسلامیان تیادا زاڵبوو، وەك: نیجریا، تشاد، جەزائیر، غینیا، بەشێك لەکۆنگۆ ...، بەریتانیا وڵاتانی نیجیریاو باشوری ئەفریقیا و سودانی داگیرکرد، ناوچەکانی دیکەی ئەفریقیا لەگەڵ رۆژگاردا کەوتبوونەبەر لێشاوی داگیرکاری.

پاش جەنگی دووەمی جیهانی، دەوڵەتە ئیستعمارییەکان، دەستیان کرد بەدروست کردنی دەسەڵاتی خۆچێی لەو وڵاتانە ئەوەش لەژێر فشارو کاریگەری بزووتنەوەکانی رزگاری خوازی نیشتمانی و گۆڕانە سیاسییەکان لەجیهاندا، وردە وردە ژمارەیەکی گەورەی هەرێم و وڵاتانی ئەفریقیا سەربەخۆییان بەدەستهێنا، دەوڵەتە ئیستعمارییەکان نموونەی سیستم و دامەزراوەکانی خۆیانیان دەگواستەوە وڵاتانی ئەفریقیا، بزووتنەوەکانی رزگاریخوازی نیشتمانی پاش گەیشتنیان بەدەسەڵات زۆربەیان دەبوونە حزبی سیاسی، ژمارەی ئەو وڵاتانەی سەربەخۆییان بەدەستهێنا تا ساڵی (١٩٦٨) دەگەیشتە (٥١) دەوڵەت.

سەرەتاکانی ژیانی حزبایەتی: (٢)

لەو هەل و مەرجەدا دیاردەی حزبایەتیلەکیشوەری ئەفریقیا سەری هەڵداو ڕووی لەپەرەسەندن کرد، دیارە ئەوبارەش پەیوەندی بەکاریگەرییەکانی بوونی ئیستعمار هەبووە لەو کیشوەرە، پاشانیش دروست بوون و تێکۆشانی بزووتنەوەکانی رزگاریخوازی و گەیشتن بەسەر بەخۆیی و بونیادنانی قەوارە لەدایك بووەکان، ئەو هۆکارانە رۆڵی کاریگەرییان هەبووە لەو بوارە، بەڵام ئەو ئەزموونە دیموکراسییەی کەئیستعمار لەوڵاتانی ئەفریقیا دروستی کرد، شکستی هێناو سەرکەوتووش نەبوو لەڕێکخستن و ئاراستەکردنی رەفتاری سیاسی گەلانی کێشوەرەکە، یان بەدەستهێنای شێوازێکی سیاسییانەی ئاقڵانە لەدەسەڵاتدا، بەڵکو دەرئەنجامی ئەو سیاسەتە دوو نموونەی حوکڕانی لەئەفریقیا بوو کە سەریان هەڵدا، بێگومان بارودۆخی

کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری و ئابوری وڵاتانی ئەفریقیاش هاوکاربوونە بۆ ئەو دۆخە، دوو نموونەکەش بریتین لە:

حوکمڕانی وڵات لەسەر شێوازی دەسەڵاتی تاك حزبی، دووەم شێوازی حوکمڕانیش شێوازێکی دیکتاتوری سەربازی بووە.

بەکورتی حزبەکان لەکیشوەری ئەفریقیا دەرئەنجامێکی ڕێکوپێك بوون بۆ گۆڕانە کۆمەڵایەتی و ئابورییە گەورەکانی سەردەمی ئیستعمار، هەروەها سەرهەڵدانی چەند هێزێکی کۆمەڵایەتی و دەستەبژێری نوێی بەهێزی ناوکۆمەڵ لەگەڵ ئەو وروژاندن و بێ ئومێدی و بەرەنگاریانەی کەدەسەڵاتی بیانی هۆکاری خولقاندنی بوونە، سەرەڕای پێکهاتنی چەند جۆرێکی جیاواز لەکۆمەڵەو بەرژەوەندییەکان و گروپی بەرهەڵستکارو بزووتنەوە نەتەوایەتیەکان، کە سەرەتا ئامانجیان کەمکردنەوەو ڕێگرتن بووە لەچەوساندنەوەو زۆرداری، دواتریش دامەزراندنی حکومەتی نیشتمانی لەجێگای دەسەڵاتداری ئیستعمار.

لەچوارچێوەی ئەو بارودۆخەدا حزبە سیاسییە رەسمیەکان (لەسنورێکی تەسکدا) پێش کارکردن بەچاکسازییە دەستوریەکان لەوڵاتانی ئەفریقیا دەرنەکەوتبوون.

بەپێی ئەو بەرنامە چاکسازیانە دەبوایە دەسەڵاتدارە ئیستعماریەکان لەوڵاتانی کیشوەری ئەفریقیا لەمیانەی چەند رێ و شوێن و کاروکردارێك، ڕێگابدەن بەسەرکردە نەتەوەییەکان کەتوانای گۆڕینی بزووتنەوەکانیان هەبێت و حزبی سیاسی پێك بهێنن (ئەو بزووتنەوانە لەبنچینەدا لەسەر شێوەی کۆمەڵەی رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی دامەزرابوون)، هەروەها کارکردن بەشێوازی دامەزراوەیی و چەند رێگایەکی دیکەی تایبەت بەسیستمی هەڵبژاردن کەلەراستیدا دەبنە هۆی ڕێگادان بەحزبەکان بۆ ئەوەی بگەن بەدەسەڵات بەشێوەیەکی دەستوری. حزبە سیاسییەکان لەزۆرینەی ئەو دەوڵەتە ئەفریقیاییانەی کەتازە دامەزرابوون، ئەوانە لەسێبەری رێ و

شوێنە دەستوریەکان، لەقۆناغە کۆتاییەکانی دەسەڵاتی ئیستعمار گەیشتنە دەسەڵات، لەوانە:

کۆنگرەی نیشتمانی ئەفریقا، کۆنگرەی نیشتمانی زیمبابۆی، کۆنگرەی نیشتمانی کینیا...، هەر لەگەڵ دەرکەوتنی ئەو بزووتنەوە رزگاریخوازانە، چەند سەرکردەیەکی نیشتمانی لەکیشوەرەکە رۆڵیان دەرکەوت، نموونەی: (٣)

روبەرت موگابی، کوامی نکروما، جوموکینیاتا، ئەحمەد سیکوتوری، کینیپ کاوندا، پاتریس لومومبا، جولیوس نیویری، نیلسون ماندیلا.

ئەوانە لەلاتی خۆیان دەسەڵاتیان گرتە دەست کاتێ ئەو بزووتنەوانە بوونە حزبی دەسەڵات.

بەشێکی دیکەی حزبە سیاسییەکان لەراستیدا بەهۆی پێگەیشتنی توێژی بژاردەی ناوکۆمەڵ دەرکەوتن، ئەوانەش لەڕێگەی هەڵبژاردنە سەرەتاییەکان، وەك هەوڵێك بۆ گەیشتن بەدەسەڵات.

ڕەگ و ریشەی ئەو حزبانە هەرچییەك بوو بێت ئەوا هەموویان بەرهەمی سەردەمی ئیستعماربوون، بۆیە بەشێویەکی گشتی تەمەن کورت بوون، تەنها لەهەردوو وڵاتی میسرو لیبریا نەبێت، حزب لەوکیشوەرە بەشێوەیەکی رەسمی دروست نەبوە تادوای جەنگی دووەمی جیهانی، ئەوەش کاتێ بزووتنەوە سیاسییە نەتەوەییەکان لەهەموو ناوچەکانی کیشوەری ئەفریقیا سەریان هەڵداو داواکارییەکانیان پەرەی سەند بۆ بەشداریکردنی زیاتر لەدەسەڵات و وەرگرتنی پلەو پایە لەناو حکومەتە دیموکراسییەکان.

کێشەکەلای سەرکردە سیاسییەکانی ئەفریقیا، هەوڵدان نەبووە بۆ دۆزینەوەی ئەو فۆرمانەی کە بەهۆیەوە بەشداری لەدەسەڵات بکەن، یان تەنها کارکردنی سیاسی بێت دیارە ئاشکراوو روون بوو کە دەسەڵاتداری ئیستعمار ڕێگرێکی سەرەکی بوو لەبەردەم بەدیهێنانی داواکاری هێزە سیاسییەکانی ئەفریقیا لەهەموو روویێکەوە، بۆیە

بزووتنــەوە نەتەوایەتیــەكان پێویســت بــوو لەســەریان زوو یــاخود درەنــگ بگەنــە ســەربەخۆیی وەك ئامــانجێكی ئاشــكرا، ئــەنجامی ئــەو خــەبات و تێكۆشــانەش لــەپێناو سەربەخۆیی لەزۆربەی وڵاتانی ئەفریقیا، دەركەوتنی دیاردەی تاك حزبی بوو كەڕەگ وریشەی بەشێوەیەكی فراوان داكوتابوو.

پێكهاتە سیاسییەكان لەوڵاتانی كیشوەری ئەفریقیا، دوو جۆر بوونە:

١) پاشمــاوەی بزووتنــەوە نەتەوایەتیــە كۆنــەكان، ئەوانــە بنكــەی جــەماوەری فرەڕەگەزییان هەبووە.
٢) حزبـە خێڵەكیـە هەرێمایەتیـەكان، كـەزۆر جار لەهەرێمـەكانی خۆیـان پشتگیری جـەماوەریان بەدەسـت هێنـاوە، بـەڵام ئـەو پشـتگیرییە جەماوەرییـە تـەنها یـەك گروپ یاخود یەك ڕەگەزی كۆمەڵایەتی گرتۆتە خۆی.

لەڕاستیدا هێـزە ئیستعماریەكان (هـەر چۆنێك بـوو بێـت سیستمی حوكمڕانیـان) دوای جـەنگی دووەمـی جیهـانی كاریـان لەسـەر دروسـت بـوونی حزبـە سیاسـییەكان كـردووە بەشـێویەكی گشـتی، بـەدیاریكراویش حزبـەكانی توێـژی بژاردەكـە پشـتیان بەدەســەڵاتی كــارگێڕی ئیســتعماری و بەســەركردە كۆنــە پــارێزو نەریتگەرییــەكانی لایـەنگری دەسـەڵاتی ئیسـتعمار بەسـتبوو، ئـەو كارەشـیان بـوو بـەهۆی لەدەسـتدانی پشـتگیری جـەماوەری و بـەهێز بـوونی بزووتنـەوە نەتەوایەتیـەكان كەپاشـان بوونـە بنچینەی حزبی تاك لەوڵاتدا.

دەسەڵاتدارانی ئیستعمار ئەگـەر بـەریتانی بووبن – یـان فەرەنسی و بـەلجیكی – هـەموویان پاڵپشـتی ئـەو ڕێكخـراوە سیاسـییانەیان كـردووە كـە لەهەرێمێكدا دروسـت بووبن و خاوەن بنكەی عەشایەریش بوون لەناوچـەكە، دیـارە ئـەوەش بـۆ ڕوو بـەڕوو بوونــەوەی بزووتنــەوە نیشــتمانیەكان بوونــە، دەســەڵاتە ئیســتعماریەكان بــۆ جێبــەجێكردنی سیاســەتەكانیان پشــتیان بــەو حزبــە هەریمایەتیانــە (ناوچــەیی) بەسـتبوو بـەهۆی ملكەچـی بوونیـان بـۆ دەسـەڵاتەكانیان، ئـەو بـارە تاقۆنـاغی دوای

سەربەخۆیش بەردەوام بووە، نموونەش لەسەر ئەو حزبانە: حزبی کۆناکان (لەوڵاتی کۆنغۆ و بەسەرکردایەتی چۆمبی، حزبی کۆنگرەی گەلی باکور لەنایجیریا، هەروەها حزبەکانی ئەشانتی لەهەرێمی باکور کەدژ بەرێکخراوی — کۆنگرەی گەل — وەستابوو بەسەرکردایەتی نیکروما لەوڵاتی غانا...)

بەڵام بەپێچەوانەی ئەو بیرو بۆچوونانەی کە لەهەندێ دام و دەزگا سیاسی و ئەکادیمیەکانی رۆژئاوا بڵاوبوونەوە، ئەو سیستمە سیاسیانەی کەلە کێشوەری ئەفریقیا دەرکەوتن، ئەوانە رێچکەی هەمان شێوەی دیموکراسییەتی رۆژ ئاوایان پەیڕەو نەکرد، کەفرەیی حزبی و رکابەری لەخەسڵەتەکانیەتی، ئەو شێوە سیستمەی هێزە ئیستعماریەکان هەوڵیاندا لەژینگەی ئەفریقیا بنچینەکەی بونیاد بنێن.

سیستمە ئەفریقیەکان هەرزوو، بەتایبەتی لەسەرەتای شەستەکانی سەدەی بیستەم یەک بەدوای یەک دەستیان بەگۆڕان کرد بەرەو سیستمی تاک حزبی، هەر دوای ماوەیەکی کورت لەژیانی فرە حزبی زۆربەی دەوڵەتە ئەفریقیەکان گواستیانەوە بەرەو سیستمی تاک حزبی، ئەگەر لەسەر شێوەی سیستمێکی تاک حزبی دەسەڵاتدار بوو بێت کە بەتەواوی دەستی بەسەر ژیانی سیاسیدا گرتووە (ڕەنگە هەر بەڕووالەت یان زۆرکەم دەرفەتی بۆ هێزە سیاسییەکانی دیکە جێهێشت)، یاخود سیستمێکی تاک حزبی بێت و پاوانی ژیانی سیاسی کرد بێت بە تەواوی و هیچ دەرفەتێك بۆ لایەنەکانی دیکە بەجێ نەهێلێت بۆ پێکەوە ژیان.

خەسلەت و تایبەتمەندییەکانی سیستمی تاك حزبی لەئەفریقیا: (٤)

١) نەبوونی بەرنامە، ئەو حزبانەی بەهۆی بزووتنەوە نیشتمانیەکان پێکهاتوون، ئەوانە خاوەن بەرنامەو پلانی ڕوون و درێژ خایەن نەبوونە لەکاتی حوکمڕانیدا.

٢) چەق بەستویی دامەزراوە حزبیەکان و گەشەنە کردنیان و نوشستی هێنانیان لەبەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت.

٣) ململانێ لەنێوان گروپە ناوخۆییەکانی هەر حزبێك.

٤) بێ سەروبەری و لاوازی حزبەکان لەبواری چاودێری و لێپرسینەوە، هەروەها مانەوەیان لەدەسەڵات بەهۆی چەند سەرکردەیەکی ئەو حزبانە کەتواناکانیان لاواز بوو لەئاست ئەو ئەرکە.

٥) گەشەنەکردنی سەرکردایەتیەکان، بەتایبەتی ئەوانی ڕێبەرایەتی بزووتنەوەکانیان دەکرد.

٦) ڕۆڵی میلیشیای عەشایەری لەناوحزب و دەوڵەت کەهەریەکەیان لەهەوڵی بەرژەوەندی تایبەتی خۆی بووە.

٧) پاڵپشتی و هاوکاری لایەنی دەرەکی بۆ هەندێ سەرکردە بەمەبەستی مانەوەی لەدەسەڵات، یان بۆ ئەنجامدانی کودەتاو گەیشتن بەدەسەڵات.

٨) پچڕپچڕی و دابەش بوون و ململانێی بەردەوام لەنێوان سەرکردەکانی حزب.

٩) ڕۆڵیان لەکودەتا سەربازییەکان، لەنێوان بیست ساڵدا (١٩٦٠ – ١٩٨٠) لەکیشوەری ئەفریقیا نزیکەی (١٢٠) کودەتای سەربازی ڕوویداوە.

١٠) باوەڕنەبوون بەشێوازی فرەیی و ڕێگا نەدان بەئاڵ و گۆڕکردنی دەسەڵات و کۆتایی هێنان بەرۆڵی ئۆپۆزیسیۆن تا ئەگەر لەڕێگای هەڵبژاردنەوەش سەرکەوت.

ئەو هۆکارانەی بەشداریان لەخولقاندنی ئەو خەسلەتانە کرد:

١) سیاسەتە زۆر داریەکەی ئیستعمار لەماوەی حوکمڕانیدا.
٢) سروشتی بزووتنەوەکانی رزگاری نیشتمانی، سەرکردەکانی ئەو بزووتنەوانە خۆیان سەپاند بوو بەسەر حزب و دەوڵەت، هەروەها رەفتاری توونـدو تیـژیان هەبووە.
٣) کەلەپورونەریتی باوی ئەفریقیا و چڕکردنەوەی دەسەڵات لای کەسی یەکەم.
٤) سـەرکردایەتیە سیاسـییەکانی زۆرینـەی ئـەو حـزب و بزووتنەوانـە رۆڵیـان هەبووە لەئاراستەکردن و رێکخستنی کاروبارەکان بەرەو دەسـەڵاتی تـاکڕەوی و رێگانەدان بەژیانی فرەیی.
٥) نالەباری دۆخی ژیان لەئەفریقیا بۆ کاری سیاسی فرەیی.
٦) هـەوڵی بـەدیهێنانی گەشـەپێدان و پێشـکەوتن و خۆشـگوزەرانی ئـابوری و کۆمەڵایـەتی زیـاتر لـەوەی بایـەخ بـدرێت بەخولقانـدنی زەمینـەی هـزری و سیاسی بۆ ژیانی دیموکراسیانە و کەلتوری پێکەوە ژیان.
٧) رۆڵی مارکسیەکان، ئـەوانی تێڕوانینیـان بـۆ سیسـتمی سیاسـی لەچوارچێوەی هزری چینایەتی و دەسترۆیی تاك حزبی بووە.
٨) ئامـانجی سـەرەکی حزبـەکان گەیشـتن بـووە بەدەسـەڵات، ئـەوەش بـە رێگـای سەپاندنی دەسەڵاتی حزبە بەسەر دامەزراوەکانی دەڵەت.
٩) لاوازی ئاستی هۆشیاری و رۆشنبیری جەماوەری.
١٠) ملکەچی بۆ کەس و هۆزوتیرەکان.

سەرچاوەو پەڕاوێزەکانی بەشی پێنجەم

١) الموسوعه العربيه الميسره– المجلد الّول – المكتبه العصريه – بيروت، اشراف/ محمد شفيق غزال/ ١٩٦٥ – ص٣٣٤

- موسوعه السياسه/جزو الاول – بأشراف، د.عبدالوهاب الكيالى گ١٩٩٩/٤ بيروت ص٢٢٢
- الاحزاب السياسيه فى العالم الپالپ– سەرچاوەی پێشو ص١٠٤

٢) الاحزاب السياسيه فى العالم الپالپ – سەرچاوەی پێشو ص١٠٥

- موسوعه السياسه –جزو/ الاول – أشراف عبدالوهاب الكيالى گ ١٩٩٩/١ بيروت ص٢٢٢

٣) روبەرت موگابی / یەکەم سەرۆکی حکومەت و دووەم سەرۆك کۆماری زیمبابوی ساڵی (١٩٢٤) لەدایك بووە ، ساڵی (٢٠١٩) کۆچی دوایی کردووە.

- کوامی نیکروما/ تیکۆشەرێکی بەناوبانگی ئەفریقیایە، یەکەم سەرۆکی کۆماری غانا بووە ساڵی (١٩٠٩) لەدایك بووە، ساڵی (١٩٧٢) کۆچی دوایی کردووە.
- پاتریس لومومبا تێکۆشەرێکی وڵاتی کونغۆیە، هەڵگری بیروباوەڕی سوسیالستیە ماوەیەك سەرۆك وەزیرانی کۆنغوبوو، لە (١٩٢٥) لەدایك بووەو لە (١٩٦١) کۆچی دوایی کردووە.
- جوموکینیاتا/ سیاسەتمەدارێکی گەورەی وڵاتی کینیا بوو یەکەم سەرۆك وەزیرانی ئەو وڵاتە بووە، پاشان بەسەرۆکی کۆمار هەڵبژێردراوە لەنێوان (١٨٩٤ – ١٩٧٩) ژیاوە.
- ئەحمەد سیکوتۆری / سالی (١٩٥٨) سەرۆك کۆماری غینیا بوو، لەنێوان (١٩٢٢ – ١٩٨٤) ژیاوە.
- کینیپ کاوندا/ یەکەم سەرۆك کۆماری زامبیابووە لە (١٩٦٤)، لەنێوان (١٩٢٤ – ٢٠١٢) ژیاوە

- جولیوس نیریری/ سەرۆك كۆماری وڵاتی تەنزانیا بووه، لەنێوان (١٩٢٢ – ١٩٩٩) ژیاوه.
- نیلسون ماندیلا/ تێكۆشەرێكی ئەفریقیای باشوره، ماوەیەكی زۆر لەزیندان بووه، دژی سیاسەتی رەگەزپەرستی بوو، یەكەم – سەرۆك كۆماری ئەفریقیای باشور بوو لەرەگەزی رەش پێشت ساڵی (١٩٩٤)، لەنێوان (١٩١٨ – ٢٠١٣) ژیاوه. سەرچاوه www.wikipedco.com

٤) دراسه/الاحزاب السياسيه فى أفريقيا – النشأه – التكوين – محمد المختار. سايتwww.qiraatafricom.com

بەشی شەشەم

پێکهاتنی حزبە سیاسییەکانلەکیشوەری ئەمریکای باکور

شیكردنەوەیەكی گشتی:

كیشوەری ئەمریكای باكور رووبەرەكەی نزیكەی (٢٤) ملیۆن كم٢، ژمارەی(١) دانیشتوانەكەشی بەپێی سەرژمێری سالّی (٢٠١٦) خۆی لە (٥٧٩) ملیون كەس دەدات، ئەو كیشوەرە بەجیهانی نویّ بەناوبانگە.

سالّی (١٤٩٢) لەلایەن گەریدە(كریستوف كولومبوس) دۆزراوەتەوە، پاشان پەیتا پەیتا لەولاّتانی ئەووروپاوە خەلّكی چەوساوەو بیّ كارو هەلاّتو، بەرەو ئەو كێشوەرە كۆچیان كردووە لێی نیشتەجیّ بوونە.

سەرەوەی كیشوەرەكە ولاّتی (كەنەدا) كەوتبووە ژێر دەسەلاّتی فەرەنسا، بەشەكانی خوارەوەی كەوتبونەژێر دەسەلاّتی بەریتانیاوە.

لەنێوان (١٧٦٤ – ١٧٧٤) لەو بەشەی خوارەوەی كیشوەرەكە، (١٣) ناوچە (ویلایەت) یەكیان گرت و رابەرایەتی سەرخۆیی ئەمریكایان دەكردو كەوتنەجەنگ دژی بەریتانیا، لەبەرواری (١٣/ئەیلولی/١٧٨٣) سەر بەخۆیی ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا راگەیەنرا و یەكەم كەس بووە سەرۆك ئەو كۆمارە (جورج واشتون)بوو.

بارودۆخی سیاسی و یلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا: (٢)

كەلتوری سیاسی ئەمریكا كاریگەی گەورەی لەسەر بونیادنان و چەسپاندنی سیستمی حزبایەتی و فرەیی هەبووە لەو ولاّتە، دیارە لەڕووی مێژوویەوە دروستبوونی گروپی حزبی دەگەڕێتەوە بۆ دوای دروستبوونی كۆنگریسی ئەمریكاو یەكگرتنی ویلایەتەكان لەچوارچێوەی دەولّەتێكی نوێی سەربەخۆ، چونكە لەو سەردەمەداو بەتایبەت دوای نووسینەوەی دەستورو هەلبژاردنی (جورج واشنتون) وەك یەكەمین سەرۆكی دەولەتەكە، ئیدی هەر زوو (٣) ململانێی دوو بەرەیی لەنێوان دووگروپی سیاسی دەستی پێكرد كە لەسەردەمی دارِشتنی دەستوردا دژ بەیەكتر بوون سەبارەت بە چۆنیەتی سیستمی حوكمڕانی دەولّەتەكە.

ئەوانــەی پشــتیوانی دورســتکردنی دەوڵــەتێکی مەرکــەزی بــەهێزیان دەکــرد، فیـدرالیخوازەکان بـوون، جـەختیان لەسـەر ناوەنـدێتی دەسـەڵات و فەرمانڕەوایـەتی و ئەریسـتوکراتیەتێکی نەتـەوەیی دەکـردەوە کەلـەژێر سەرپەرشـتی و سـەرکردایەتی (ئەلیکساندەر هامیلتون) بوون. (٤)

لەبەرامبەردا (تۆماس جیفرسون) کە سـەرکردایەتی – دیمـوکرات کۆماریخوازەکـان – ی دەکـرد، لەگـەڵ دروسـتکردنی دەوڵـەتێکی ئـەمریکی فیـدراڵ بـوو، بەهۆیـەوە ویلایەتـەکان سـەربەخۆیی خۆیـان لەدەسـت نـەدەن و تاکـەکانیش ئـازادبن، نـاو بـراو لەگەڵ ئەوەدا بوو هەموو کەس و کۆمەڵێك پێویستە بـەخود موختـاری لەسـەر زەوی بژی، هەروەها دژی سەرکۆتکردن و زۆرداری بوو.

لەراستیدا ئەگەرچی (جورج واشنتون) پیاوێکی دانابوو، هاوسـەنگی لـەنێوان هـەردوو سیاسەتەکەی (هامیلتون) و (جیفرسون) دا راگرتبوو لەماوەی حوکمڕانیـدا، بـەلام لەبـەر ئەوەی پیاوێکی پارێزگار بوو بۆیەزیاتر بەلای سیاسەتەکانی (هامیلتون)دا، دایدە شکاند، هەر لەبەر ئەوەش بوو لەمێژووی دیـاریکردنی حزبیـدا بەیەکـەمین سـەرۆکی ئـەمریکاو یەکەمین سەرکردەی باڵی فیدرالییەکان دادەنرێت. (٥)

توێژەران دەربارەی رێچکەی ژیانی حزبایەتی لەویلایەتە یەکگرتووەکانی ئـەمریکا بەچەند جۆرێك باسی دەکەن.

یەکەم:

توێـژەر ڤیـان مەجیـد لەکتێبەکـەی، ژیـانی حزبایـەتی لـەو وڵاتـە دابـەش دەکاتـە سەرچەند خول و قۆناغێك، بەم شێوەی خوارەوە:

١- خولی سەرەتا (١٧٩٠ – ١٨٢٨)

لەو ماوەیەدا فیدرالستەکان و کۆماریخوازە دیموکراتەکان باسیان لەوە دەکرد ئـاخو میللـەت دەبـێ ئاراسـتەی بارزگـانی یـاخود کشتوکاڵی هەڵبـژێرێت، فیدرالسـتەکان کـە لەلایەن مولکداران و بازرگانەکان و بنەماڵە بەناوبانگ و گەورەکان و خـەڵکی بـاکوری

رۆژ هەڵات، هەروەها ناوچەکانی ئۆقیانوسی ئەتلەسییەوە پشتگیری دەکران، ئەوانە لایەنگری دەوڵەتێکی بەهێزی ناوەندی بوون.

لەبەرامبەردا حزبی (کۆماریخواز – دیموکرات) کە (تۆماس جیفرسون) رابەری بوو، جوتیارو کرێکاران و چینی ناوەڕاست و وردە بۆ ڕژوازەکان پشگیرییان لێدەکرد.

فیدرالستەکان یەکەمین و دووەمین هەڵبژاردنیان بردەوە، بەڵام بەهۆی رێکخستنە سنوردارەکانەوە لەهەڵبژاردنی دواییدا شکستیان هێناو لەساڵی (١٨١٦) بەتەواوی لاوزبوون.

بەم شێوەیە کۆماریخوازە دیموکراتەکان توانیان سەرۆکایەتی کۆنگریس بگرنە دەست و بەوەش لەسەردەمەکانی سەرۆك کۆمار (جیمس مونرۆ) و (جۆن کوینسی) سیستمی تاك حزبی زاڵبوو بەسەر کاروباری وڵات، ئەگەرچی هەردووکیان لەگروپی کۆماری بوون و کێبرکێی یەکتریان دەکرد، بەڵام (جۆن کوێنسی) سەرۆکایەتی کۆمارییە نەتەوەییەکانی دەکردو (ئەندروجاکسون)یش کۆمارییە دیموکراتەکان، بەوەش ململانێ سیاسی لەنێوان خودی کۆماریخوازان سەری هەڵدا، لەکاتێکدا فیدرالستەکان لەناوچوون، دواتر لە (١٨٣٠)دا جارێکی دیکە سیستمی دوو حزبی بەسەرپێشبرکێی سیاسیەکاندا زاڵبوو.

٢- خولی دووەم (١٨٣٠ – ١٨٦٠):

ئەم خولە لەساڵی (١٨٣٠) تاکۆتایی دەیەی (١٨٥٠) درێژەی کێشا، دوو حزبی گەورە لەسەر ئاستی نەتەوەیی دەستیان بەپێشبڕکێ کرد، ئەوانیش حزبی دیموکرات و حزبی و یگز (whigs) بوون، حزبی ویگز لەلایەن هنری کلای و دانیاڵ و یبستەرەوە رێبەرایەتی دەکرا کەلەباڵی نەتەوەیی ناو دیموکرات – کۆماریخوازەکان – پێکهاتبوون، ئەو حزبە دژی سیاسەتەکانی جاکسون بووە، ئارەزووی پێکهێنانی حکومەتێکی نەتەوەیی بەهێزی دەکرد، تیایدا بەرژەوەندی پیشەوەران و خاوەن سامان و پارەداران پارێزراو بێت، ئەوانە لەلایەن پیشەوەرانی باکوری رۆژهەڵات و

جوتیارەکانی باشورو پروتستانەکان پشتیوانی دەکران و لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی (١٨٤٠)دا توانیان سەرۆکایەتی بۆ پالیۆراوەکەیان (ولیام هنری) بەدەست بهێنن.

هەرچی دیموکراتەکانە دوای ئەوەی پاشکۆی کۆماریخوازییان لەسەر ناوەکەیان لابرد لەئەنجامی لێکترازانیان لەگەڵ دیموکرات کۆماریخوازەکان، جەختیان لەسەر زەرورەتی بەشداریکردنی کەسانی ئاسایی لەژیانی سیاسیدا دەکردەوە بەتایبەت لەسەردەمی (ئەندرۆجاکسون)ی سەرۆکیان، کەلە (١٨٢٨) توانی پۆستی سەرۆکایەتی بەدەست بهێنێ و دواتر یاسایەك دەربکات سەبارەت بەمافی هەڵبژاردن و دەنگدان بۆ هەموو نێرینەیەکی سپی پێستی تەمەن پێگەیشتوو، هەروەها دیاریکردنی (نوێنەرەکانی گەل) بۆ هەڵبژاردنی سەرۆك، لەگەڵ گفتوگۆکردن لەسەر سیستمی کۆمەڵایەتی، لەو ماوەیەدا چەند حزبێکی کەمینە بۆ ماوەیەکی کورت لەسەر گۆڕەپانی چالاکی سیاسی دەرکەوتن.

٣- خولی سێیەم (١٨٦٠ – تائێستا): (٦)

دوا بەدوای سەرکەوتنی (ئیبراهام لینکۆلن) و سەرکەوتنی حزبی کۆماریخواز لەهەڵبژاردن، خولی سێیەمی چالاکیە سیاسییەکانی حزبە ئەمریکیەکان دەستی پێکردووە، کەلە پێنج قۆناغ خۆی دەبینێتەوە:

أ) قۆناغی سەرەتایی خولی مۆدێرن (١٨٦٠ – ١٨٩٦):

مشتومڕەکان دەربارەی مەسەلەی کۆیلایەتی بووە مایەی پەرت بوونی حزبی ویگز، بەشێوەیەك لەگەڵ هەڵگیرساندنی شەڕی ناوخۆ لەئەمریکادا حزبی ویگزیش لەناوچوو، بەم شێوەیە بەشێك لەحزبی ویگز (باکورییەکان) و هەندێ لەئەندامانی دیموکرات و خەڵکانی دەرەوەی ئەو دوو حزبە، پارتێکی نوێیان دامەزراند بەناوەی پارتی کۆماری کەبەتووندی دژایەتی سیستمی کۆیلایەتی ئەمریکایان دەکرد.

دوای سـەرکەوتنی بـاکور بەسـەر باشـوردا (شـەرەکانی نـاوخۆ) بەسـەرکردایەتی ئیبراهام لینکۆڵن، خەلك حزبی کۆماریخوازانی، بەحزبێکی سەرکەوتووی وڵات پارێزو بونیادنـــەری دژی کۆیلـــەداری ناســـی، ســـەرەڕای ئـــەوەش بـــڕوای خـــەڵك وابـــوو کـەکۆماریخوازان پشـتگیری بازرگـانی و بـۆ سـوودی مولکـداران کاردەکـەن، هـەروەها ئەوانی لایـەنگری کۆمـاریخوازان بـوون، زیـاتر سـەربازە کۆنـەکان و ڕەش پێسـتەکان و پەراهەنـدەکان وپرۆتسـتانەکانی بـاکور بـوون، لەکاتێکـدا لایـەنگرانی دیموکراتـەکان لەباشـورو لـەنێوان کاسـۆلیکە ئیرلەندییـەکان و ئەوانـەی دژ بـە دەرکردنـی یاسـای قەدەغەکردنی مەی بوون.

دوای ئـەو دۆخـە تاهەڵبـژاردنی (١٨٨٦) وسـەرکەوتنی پـاڵێوراوی کۆماریخوازەکـان (ولیـام مگنلـی)، کۆماریخوازەکـان لەشـەش خولـدا واتـا لەسـاڵانی (١٨٦١ — ١٨٨٥) سـەرکەوتنی هەڵبژاردنـەکانیان بەدەسهێنا، پاشـان (مگنلـی) لەهەڵبژاردنـەکانی سـاڵی (١٨٩٧)دا جارێکی دیکە وەك پاڵێوراوی کۆماریخوازەکان بەدەنگێکی تـەواو سـەرکەوتنی بەدەس هێنا.

ب) قۆناغی دووەم (١٨٩٧ — ١٩١٣)

هەڵبژاردنەکانی ساڵی (١٨٩٦) بەخاڵی وەرچەخان لەسیاسـەتی ئـەمریکا دادەنرێـت، چونکە بەسـەر لـەنوێی گەڕانـەوەی ئینتیمـای حزبـی و ڕێکخراوەیـی دادەنرێت، هـەر چەندە لەقۆناغی دووەمدا حزبی کۆماریخواز لەشەش هەڵبـژاردنی دوا بـەدوای یەکدا سەرکەوت، بەڵام لەهەڵبژاردنەکانی ساڵی (١٩١٢)دا ئەو حزبە تووشی ناکۆکی نـاوخۆیی بوو، بەناوی حزبی — پێشکەوتووان — باڵێکی لێ جیابووەوە بە ڕێبەرایەتی — ڕۆزفیلت — ئـەو ڕووداوە بـووە هـۆی نوشسـتی هێنـانی کۆماریخوازەکـان لەهەڵبـژاردنی (١٩١٤) وسەرکەوتنی پاڵێوراوی دیموکراتەکان.

ج) قۆناغی سێیەم (١٩١٣ — ١٩٣٢):

لەم خولەدا حزبی دیموکرات لەساڵەکانی (١٩١٣ — ١٩٢١) هەروەها حزبی کۆماریخواز لەساڵەکانی (١٩٢١ — ١٩٣٢) گەیشتنە پلەوپایەی سەرۆك کۆماری.

د) قۆناغی چوارەم (١٩٣٢ — ١٩٨٠)

بەسەرکەوتنی — رۆزفیلت — لەهەڵبژاردنەکانی ساڵی (١٩٣٢)دا چوارەمین خولی مۆدیرنی چالاکی حزبە سیاسییەکانی ئەمریکا دەستی پێکرد، چونکە تا ئەو سەردەمە (هربەرت هوفەر) سەرۆکی ئەمریکا لەسەر لیستی حزبی کۆماریخواز دەسەڵاتی بەدەستەوە بوو، ئەویش وەك کەسێکی پارێزگار بوو لەهەڵوێستەکانی ئەو کورتهێنانەی ئابوری کەلەساڵی (١٩٢٩) روویدا لەئەنجامی هەڵوێستی کۆنە پارێزییەوە بوو سەبارەت بەدەرنەکردنی یاسایەکی تەشریعی بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشەیە وەکو کێشەیەکی زەق و بەرچاو لەلایەن (رۆزفیلت)ی کاندیدی دیموکراتخوازەکن قۆزرایەوەو توانی سەرکەوتن لەهەڵبژاردنەکانی ساڵی (١٩٣٢) بەدەست بهێنی. (٧)

(رۆزفیلت) بەسەرکەوتووترین سەرۆکی ئەمریکی لەسەر لستی دیموکراتخوازەکانی دادەنرێت کەلە چوار خولی سەرۆکایەتیدا (١٩٣٢ — ١٩٤٥) هەڵبژێردرایەوەو توانی هاوپەیمانییەکی بەهێز لەنێوان کاسولیك و جولەکە و کۆنەپارێزەکانی باشور لەلایەك لەگەڵ لیبرالەکانی باکور لەلایەکی دیکەو دانیشتوانی شارو کارگەکانیش لەسێیەمین لاوە دروست بکات.

دوای جەنگی دووەمی جیهانی جارێکی دیکە کۆماریخوازەکان بەسەرۆکایەتی (ئایزنهاوەر) لەساڵی (١٩٥٣ — ١٩٦١) (٨) دا جلەوی حوکمیان گرتەوە دەست و پاشان دیموکراتخوازەکان بۆ ماوەی (٣) خولی سەرۆکایەتی دەسەڵاتیان گرتەدەست و لەساڵی (١٩٦٩ — ١٩٧٧) کۆماریخوازەکان بۆ سێ خولی دیکە دەسەڵاتی سەرۆکایەتیان گرتە دەست.

ه) قۆناغی پێنجەمی خولی مۆدێرن (١٩٨٠ — بەدواوە).

سالانی هەشتاکان ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا حکومەتی دابەشبووی بەخۆیەوەبینی، حزبی کۆماری توانی بووی دەسەلاتی سەرۆکایەتی سالانی (١٩٨١ — ١٩٩٣) بگرێتە دەست کەدەکاتە سێ سەرۆکایەتی بەدوای یەکدا.

لەبەرامبەریشدا دیموکراتەکان ئەنجومەنی نوێنەرانیان کۆنترۆل کردبوو.

دووەم:

توێژینەوەیەکی دیکە لەلایەن (ئیبراهیم ئەبوجاریە)، قۆناغەکانی ژیانی حزبایەتی لەویلایەتە یەکگرتووەکان بەسەر پێنج قۆناغ دابەش دەکات. (٩)

١) قۆناغی یەکەم لەنێوان (١٧٩٢ — ١٨٢٤)، لەم قۆناغەدا دووحزب دروست بوون، ئەوانیش حزبی جمهوری و حزبی فیدرالی، حزبی جمهوری لەو سەردەمە پێی وتراوە حزبی کۆماری — دیموکراسی، ئەو دوو حزبە دەسەلاتیان بەسەر سیستمی سیاسیدا هەبووە.
٢) قۆناغی دووەم (١٨٢٨ — ١٨٥٤) لەو ماوەیەدا حزبی جمهوری بەسەر دوو حزبدا دابەش بوو، ئەوانیش حزبی دیموکراسی نوێ، حزبێکی راستڕەوویش بەسەرکردایەتی (هنری کلای).
٣) قۆناغی سێیەم (١٨٥٤ — ١٨٩٥) لەو قۆناغەدا حزبی جمهوری دژ بە سیستمی کۆمەلایەتی کاری دەکرد، وەك حزبێکی نوێ.
٤) قۆناغی چوارەم (١٨٩٦ — ١٩٣٢) لەم ماوەیەدا ململانێیەکی فراوان لەنێوان هەردوو حزب بەرپابوو، حزبی جمهوری زۆرترین دەسەلاتی بەدەستەوە گرت.
٥) قۆناغی پێنجەم (١٩٣٢ — تا ئەمڕۆ)، هەردوو حزبی (جمهوری و دیموکراسی) دەسەلات ئالێ و گۆڕدەکەن.

خەسڵەتەکانی سیستمی حزبایەتی لەویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا: (١٠)

١. سیستمێکە دەسەڵات لەلایەن دوو حزبی سەرەکی (جمهوری و دیموکراسی) پاوان کراوە.

٢. جۆرێک لەنا ناوەندێتی لای حزبە سیاسییەکان پێڕەودەکرێت، لەڕووییکەوە دەبینین حزبەکان لەو وڵاتە هەرجۆرە ڕێکخستنێکیان نیە کەڕێگا بەکەسێك یاخود بەسەرۆکی حزبە بدات بیروبۆچوونی خۆی بەسەر ئەندامانی حزب بسەپێنێ، یان ڕێگا لەئەندامان بگرن بۆ دەربڕینی بیروڕای خۆیان، لەڕوویەکی دیکەوە، هەر حزبێك حالەتی فرەیی تیادا دروست بووە لەسەر ئاستی ویلایەتەکان، بەدەربڕینێکی دیکە لقی هەر حزبێك لەویلایەتێك وەك حزبێکی سەربەخۆیە.

٣. بوونی بێ متمانەیی دەنگدەران بەحزبە سیاسییەکان.

٤. لاوازی پابەند بوونی ئەندامان بەحزبەکان.

٥. نەبوونی یان تەماوی بوونی هەر جۆرە ئایدیولۆژیایەکی روون لای حزبەکان.

٦. بڕیارەکانی حکومەت بەهۆی سیاسەتە ناوخۆییەکانی حزب دروست نابن.

٧. هەرچەندە کاروفەرمانەکانی هەردوو حزب نزیکن لەیەك، بەڵام چەند جیاوازییەك هەیە لەنێوانیان لەڕووی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و جوگرافییەوە.

ب) کۆماری مەکسیك: (١١)

کۆماری مەکسیك دەوڵەتێکی فیدرالییە لەکێشوەری ئەمریکای باکور، ئەو دەولەتە لە (٣١) ویلایەت پێکهاتووە، پایتەختەکەی شاری (مەکسیکوستی)یە کە هەرێمێکی سەربەخۆیە، سیستمی سیاسی لەو وڵاتە سیستمێکی سەرۆکایەتی دەستورییە، سەرۆك یەك جار لەژیانیدا بۆ ماوەی (٦) ساڵ هەڵدەبژێردرێت، لەهەمان کاتدا سەرۆکی حکومەت دەبێت، دەسەڵاتە گرینگەکانی سەرۆك کۆمار، پێش نیازکردنی پرۆژەی یاساکانە، دیاریکردنی سیاسەتی دەرەکی حکومەتە، بەکار هێنانی مافی - ڤیتۆ —یە لەئاست چەند یاسایەك، هەروەها دەرکردنی مافی لێبورن بەرامبەر کەسانێك کە تاوانبارکرابوون، هەر لەدەسەڵاتەگرینگەکانیشی راگەیاندنی یاساکانە لەبوارەگشتیە جیاوازەکانەوە.

ئەنجومەنی یاسادانان لەمەکسیك لەدووبەش پێکدێت، ئەنجومەنی پیران و ئەنجومەنی نوێنەران.

بارودۆخی سیاسی لەوڵاتی مەکسیك: (١٢)

ساڵی (١٨٢١) وڵاتی مەکسیك سەربەخۆیی بەدەستهێنا، ساڵی (١٨٢٤) سیستمی کۆماری لەو وڵاتە راگەیەنرا، ململانێ و ناکۆکی لەنێوان هێزە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکان لەسەر دەسەڵات سەریان هەڵدا، سەرەتا چەند ئەفسەرێك هەڵگری ئاراستەی کۆنەپارێز دەستیان بەسەر دەسەڵات گرت، ململانێیە سیاسییەکان زیاتر لەنێوان دوو ئاراستەبوون، کۆنە پارێزو لیبرالەکان کەبەتووندی دەستی پێکرد، ئەگەرچی جیاوازییەکی زۆریش لەبیرو باوەڕەکانی نێوانیان بەدی نەدەکرا.

ئەو بارودۆخە لەوڵاتی مەکسیك لەگەڵ پەرەسەندنی رووداوەکانی، خەڵکی بەسەر دوو ئاراستەی سەرەکی دابەشکرد لەئاست بۆ چوونیان بۆ چەمکی دەولەت، ئەو دوو ئاراستەیەش: (١٣)

١) **ئاراستەی یەکەم:** داوای دامەزراندنی حکومەتێکی پاشایەتی دەستوریان دەکرد، لەگەڵ کارکردن بەپاشماوەی بەهاکانی ئەریستوکراتیەت و پارێزگاری کردن لەکلێسە، وەك چارەسەرییەك بۆ كێشەكانی مەكسیك.

٢) **ئاراستە دووەم:** دژایەتی ئەو بۆ چوونە كۆنەپارێزەیان دەكرد، داوای پیادەکردنی بنەماکانی لیبرالییەتیان دەکرد بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی وڵات.

ساڵانێکی دوورو درێژ وڵاتی مەکسیك ببووە گۆڕەپانی شۆڕش و رووداوی توونـدو تیـژ، ئـەو دۆخـە دەرفـەتی خۆشـکرد بۆدەسـتێوەردانی دەرەکـی، ویلایەتـە یەکگرتووەکانی ئەمریکا پشتگیری لیبرالەکانیان دەکرد، لەکاتێکدا فەرەنسا پشتگیری ئاراستەی کۆنە پارێزی دەکرد.

ئەگـەر چـی لیبرالـەکان دەسـتیان بەسەردەسـەڵاتدا گـرت، بـەڵام تۆقانـدن و چەوساندنەوە لەمەکسیك بەتوونـدی درێـژەی کێشا، ئاسایش و ئاسوودەیی بۆ وڵات نەهاتەدی، دەسەڵات هەمان رەفتاری ئەوانی پێشوی هەبوو.

لـەنێوان (١٨٧٦ – ١٩١١) شـەپۆلە راپـەڕینێکی جـەماوەری فـراوان هـەموو مەکسیکی گرتەوە، لە ئەنجامدا سەرۆك كۆمار لەدەسەڵات دوورخرایەوە، دەسەڵات کەوتە دەستی چەند ئەفسەرێك کەبەهۆی کودەتاوە دەستیان بەسەر دەسەڵات گرت، ئـەو بارودۆخـە ناسەقامگیرییە درێژەی كێشا تا ساڵی (١٩٢٠) کاتێ کە سێکی دیکە بـەناوەی – جیل – بووە سەرۆك کۆمار.

لەو سەرو بەندەدا حزبی نیشتمانی شۆڕشگێر لە (١٩٢٩) دامەزرا، پاشتر ناوی گۆڕاو بـووە حزبـی شۆڕشـگێری دەسـتوری لـە (١٩٤٦)، ئـەو حزبـە لەسەردەسـتی (بلوتارکوکاتیس) دامەزرا، کەدواتر بووە سەرۆك کۆمار.(١٤)

ئامـانج لەدامەزرانـدنی ئـەو حزبـە هـەموو هێـزە شۆڕشـگێڕەکان بگرێتـە خـۆی و کۆتـایی بـەململانێ و توونـدوتیـژی بهێنـێ، هـەروەها هەرکەسێك بـۆ پێگـەی سـەرۆك کۆمار هەڵبژێردرێت پێویستی بە رەزامەندی ئەو حزبەی دەکرد.

سـاڵی (١٩٣٩) حزبـی کـردەی نیشـتمانی دروسـت بـوو، وەك کاردانەوەیـەکی کڵێسـە بەرامبـەر بەرهەڵسـتی کردنـی، حـزب لـە سـاڵی (١٩٤٠) ئەنـدامێکی خـۆی بـۆ پێگـەی سەرۆك کۆمار دیاریکرد.

ڕۆڵی ڕێکخراوەکانی جوتیاری و کرێکاری لەژیانی سیاسی مەکسیکدا: (١٥)

بـەهۆی پەیوەنـدی توونـدی حکومـەت بەسـێ بەشـی سـەرەکی نـاو کۆمەڵگـەی مەکسیك (جوتیاران، کرێکاران، سوپا) ئـەوا سـەقامگیری سیاسـی لەسـێیەکانی سـەدەی بیستەمەوە ڕووی لەمەکسیك کرد.

ڕۆڵی جوتیاران:

لـەنێوان سـاڵانی (١٨١٠ – ١٩٢٩) جوتیـارانی مەکسـیك زۆرتـرین گـەلانی ئـەمریکای لاتین بوونە کە بەشۆڕش و ڕاپـەڕین هەسـتاون، بـەڵام لـەدوای سـاڵی (١٩٣٠) هـەژارانی گوندو لادێیەکانی مەکسیك گەورەترین گـروپ بـوون کەپشـتگیری حکومـەت و حزبـی دەسەڵاتیان کردووە.

چینی جوتیاری لەمەکسیك بەسەر سێ گروپـی لاوەکـی دابـەش دەبێـت، ئـەوانیش: جورنالیروس، ئەوانی بەکرێ کاردەکەن و زەوییان نیە.

ئەخیدا تاربوس، سوودەمەندەکانی چاکسازی کشتوکاڵین.

مینیفو نستاس، خاوەن پارچە زەوی زۆر بچوك.

لەسـەردەمی سـەرۆك (لاوزارو کاردینـاس) تـۆڕێکی فراوانـی ڕێکخـراوی جوتیـاران پێکهات کەهـەموو وڵاتـی گرتـەوە، پاشـان ئـەو ڕێکخراوانـە لـەناو (یـەکێتی نیشـتمانی جوتیـاران) کۆکرانـەوە هـەر لـەو سـەردەمەوە بەرپرسـانی ئـەو یەکێتیـە جوتیارییـە ڕۆڵیـان لـەکاروباری حکومـەت گێـڕاوەو دەنگیـان بەنوێنـەرەکانی حزبـی شۆڕشـگێڕی دەسەڵاتداردراوە.

رۆڵی کرێکاران:

ساڵی (١٩٤٠) حکومەتی مەکسیك وای بەپێویست زانی کە سەندیکا کرێکارییەکان چاودێری بکات و ڕێنماییانیش بکات وەك پێویستیەك بۆ سەرکەوتنی گەشەپێدانی ئابوری وڵات، بۆیە زنجیرەیەك سەندیکای نوێی کرێکارانی دامەزراند، یەکێتی کرێکارانی مەکسیك بووە گەورەترین ڕێکخراوی کرێکاری و زۆرترینیانیش دەستڕۆیی لەکاروباری وڵات، هەروەها بووە هاوبەشێکی کارا لەبەرنامەکانی حکومەت بۆ بەدیهێنانی سەقامگیری سیاسی و ئابوری.

لەساڵی(١٩٤٩) سەرکردەی بزووتنەوەی کرێکاری (فیدل فیلازگویز) بووە پیاوێکی دڵسۆز بۆ حکومەت، هەر بەهۆی ئەو یەکێتی سەندیکاکان لەکاری سیاسی ڕۆڵی کارای گێڕاوە، هەروەها نوێنەریان لەناو ڕێکخستنەکانی حزبی شۆڕشگێڕی دەسەڵاتدار هەبووە.

هەوڵەکان بۆ چاکسازی سیاسی:

لەنیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا، بانگەشە بۆ چاکسازی سیاسی بەگەرمی دەستی پێکرد، توێژێکی زۆر لەبژاردەی سیاسی وڵاتی مەکسیك داوای چاکسازییان دەکرد لەسیستمی حزبایەتی و هەڵبژاردندا.

هەر لەدیاردەو ڕووداوەکانی ئەو هەوڵانە، چەندین خۆپیشاندان ڕوویدا، لەگەڵ مانگرتنی گشتی مامۆستایان و مانگرتنی کرێکارانی هێڵی ئاسنین لە (١٩٥٨)، خۆپیشاندانەکانی بزووتنەوەی خوێندکاری (١٩٦٨)، سەرەڕای ئەو قەیرانە ئابورییەی مەکسیکی گرتەوە لەنێوان (١٩٧٥ — ١٩٨٨). لەم بارەوە چەندین هەوڵدرا بۆ چاکسازی سیاسی وەك دەرکردنی یاسای ساڵی (١٩٧٧) بۆ هەڵبژاردن، ئەگەر هەر حزبێك ڕێژەی (١,٥٪) دەنگەکانی هێنا ڕێگای کاری سیاسی پێ بدرێت بەپێی یاسا.

خەسڵەتەكانی كولتوری سیاسی لەمەكسیك:

١. مەكسیكیەكان بەتووندی پشتگیری ئەو دامەزراوە سیاسییانەیان دەكەن كەلە ئەنجامی شۆڕشی (١٩١٠)ەوە هاتنەكایەوە، هەروەها داننان بەبنەما دیموكراسییەكانی دەستوری (١٩١٧).
٢. رەخنەگرتن لەكار هەڵسوڕاندنی حكومەت لەبوارە ئابورییەكان، هەروەها بەرپرسانی حكومەت بەگەندەڵ ناو دەبن.
٣. شۆڕش (١٩١٠) داكۆكی لەسەر دروشمەكانی وەك: دادگەری كۆمەڵایەتی، دیموكراسییەت، یەكێتی نیشتمانی دەكردەوە.
٤. بڵاوكراوەكانی حزبی دەسەڵات، پاڵێوراوانی خۆی لەدەسەڵات بەچاكسازی كشتوكاڵی دەبەستەوە، هەرەوەها ئاڵای نیشتمان بەو دروشمەی كە دروشمی حزبی شۆڕشگێڕی دامەزراوەییە.
٥. لەراپرسییەك لەتەموزی (١٩٨٧) دەریخست كە (٣٨٪)ی خەڵكی مەكسیك هیچ پەیوەندییەكی حزبایەتیان نیە، هەروەها لەراپرسییەكی دیكە لەنیسانی (١٩٩٠) ئاشكرای كرد كە (٥١٪) خەڵكی مەكسیك پشتگیری هیچ حزبێكی سیاسی ناكەن.
٦. زۆرینەی خەڵكی مەكسیك پشتگیری كەسانی بەتواناو بەهێزدەكەن لەدەسەڵات، نموونەی (غوالیمو یتموك كاردیناس، كارلوس سالیناس) زیاتر لەوەی پشتگیری حزبەكان بكەن.
٧. چەند زانیاری و راپرسییەك لەساڵانی هەشتاكانی سەدەی بیستەم ئەوەیان ئاشكرا كردووە كەخەڵكی مەكسیك دژی ئەو بۆ چوون و بیروڕایانەن كە بانگەشە بۆ گۆڕانی ریشەیی دەكات، بەتایبەتی ئەوانی هەڵگری هزری چەپیماركسین.

سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی شەشەم

١) موسوعه السياسه – الجزو الاول – اشراف د. عبدالوهاب الكيالى – سەرچاوەی پێشو ص٣١١

٢) سیستمی حزبی لەئەمریکا – ڤیان مەجید – چ١ – ٢٠٠٨ سلیمانی ل٤٤١

٣) جۆرج واشنتۆن/ یەکەم سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکابوو، لەنێوان (١٧٣٢ – ١٧٩٩) ژیاوە.

٤) ئەلیکسەندەر هامیلون، یەك لەدامەزرێنەرانی ویلایەتە یەکگرتووەکان بووە، زانای دەستوری بووە، لەنێوان (١٧٥٥ – ١٨٠٤) ژیاوە.

٥) تۆماس جیفرسون، یەك لەدامەزرێنەرانی ویلایەتە یەکگرتووەکان بووە، سێیەم سەرۆکی ئەمریکابوو، نووسەری مانیفستی سەربەخۆیی ئەمریکا بوو، لە نێوان (١٧٤٣ – ١٨٢٦) ژیاوە.

٦) ئیبراهیم لنکولن – شازدەمەین سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکان بوو، لەنێوان سالآنی (١٨٠٩ – ١٨٦٥) ژیاوە.

٧) فرانکلین رۆزفلت، سەرۆکی (٣٢) ویلایەتە یەکگرتووەکان بوو، لەنێوان (١٩٣٣ – ١٩٤٥) ماوەی سەرۆکایەتی بوو، لەنێوان (١٨٨٢ – ١٩٤٥) ژیاوە.

٨) دوایت ئایزنهاوەر، سەرکردەیەکی سیاسی و سەربازی بووە، (٣٤)مین سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکان بوو لەنێوان (١٨٩٠ – ١٩٦٩).

٩) بحپ – ابراهيم ابو جاريهwww.sasapost.com

١٠) بحپ د. سليم كاگع – المركز الديمقراگى العربى – نيسان/٢٠١٨ سايت www.democraticac.de

١١) الاحزاب السياسيه فى المكسيك – النشأه والتأپير – بحپ جيهاد حسنين المعهد المصرى للدراسات.

١٢) موسوعه السياسه – الجزو/٦ – سەرچاوەی پێشو ص٢٩٦

١٣) السياسه والحكومه – لورانس غراهام – ێخرون– سەرچاوەی پێشو ص٣٣١

١٤) امريكا اللاتينيه – قاره الجوع والپوره – بيترِيوسف – دارالپوره – بغداد گ١/١٩٧٣ ص٣٣

١٥) موسوعه – عالم السياسه – الجزو/٢١، دار نوبلس بيورت / گ/٢/٢٠١١ ص ١١٠ – ١٢٠

بەشی حەوتەم

پێکهاتنی حزبە سیاسییەکانلەکیشوەری ئەمریکای باشور (لاتین)

شیکردنەوەیەکی گشتی:

زاراوەی ئەمەریکای لاتینی لەو زمانانەی بڵاو بوونەتەوە لەناوچەکە وەرگیراوە، وەك زمانی ئەسپانی، پورتوگالی، فەرەنسی، کەهەموویان زمانی لاتینین.

ئەو کیشوەرە ڕووبەرەکەی لەدەوروبەری (١٧) ملیۆن کم٢ زیاترە، هەروەها ژمارەی دانیشتوانی زیاترە لە (٣١٧) ملیۆن کەس.

ئەمریکای باشور، دەوڵەتەکانی لەڕووی جوگرافیاوە بۆ چەند ناوچەیەك دابەش دەکرێن، وەك: کۆمەڵەی دەوڵەتەکانی ئەندیز: بۆلیفیا، پیرۆ، ئیکوادۆر، شیلی، ناوەکەشی لەزنجیرە چیای ئەندیزەوە وەرگیراوە کەبەناو ئەو لاتانەدا تێپەڕ دەبێت.

لەباکوری رۆژهەلاتی کیشوەرەکە دوو کۆماری (کولومبیاو فەنزویلا) هەیە، ناوچەیەکە شوێنی کۆنترین شارستانیەتەکانە لەو کیشوەرە.

لەباشوری ئەمریکای لاتینی، کۆمارەکانی: ئەرجەنتین، پاراگوای، ئۆرگوای، هەیە.

گەورەترین دەوڵەتی کیشوەرەکە لەڕووی دانیشتوانەوە وڵاتی بەڕازیلە، شوێنی جوگرافی و ژمارەی دانیشتوانی و خەسڵەتە کەلتوریەکانی و زمان و رەگەزی وڵاتانی دیکەی کیشوەرەکە جیاواز دەکرێتەوە.

پێکهاتەی دانیشتوانی ئەو کیشوەرە لەڕووی رەگەزییەوە جیاوازی و جۆراو جۆرییەکی گەورەی تیادایە، لەوانە: هیندییە سوورەکان (دانیشتوانی رەسەنی کیشوەرەکە) ڕەش پێشتە ئەفریقیەکان، کۆچەرە ئەوروپیەکان و ئەوانی خوێنیان تێکەڵەو ناویان لێنراوە – میسێنرۆ – کەبەرەی دوو کەسی ئەوروپی و هیندییە سوورەکانن.

چەند دەوڵەتێکی کیشوەرەکە هیندییە سوورەکانی تیادا نیە، وەك: ئۆرگوای، لەچەند دەوڵەتێکی دیکە ڕێژەیان یاخو ژمارەیان بەرزە، وەك مەکسیك، ئیکوادور، پولیڤیا، وڵاتانی ناوەڕاستی هەردوو کیشوەری ئەمریکای باکورو باشور، پاراگوای.

بەڵام ڕێژەی دانیشتوان لەهیندییە سوورەکان لەوڵاتانی، بەرازیل، کۆلومبیا، ئەرجەنتین، فەنزویلا کەمترە.

لەسەر ئاستی سیاسی، دەوڵەتەکانی ئەمریکای لاتین چەند خەسڵەت و تایبەتمەندییەکی هاوبەشیان هەیە، وەك: ناوەندێتی لەدەسەڵاتی سیاسی، لاوازی حکومەتە خۆجێی و هەرێمیەکان، چڕبوونەوەی دەسەڵات لەژێر دەستی سەرۆکی حکومەت، پەککەوتەیی دەسەڵاتیاسادانان، دەسەڵاتی دادوەری لەچەند دەوڵەتێکی کیشوەرەکە سەربەخۆیی خۆی لەدەستداوە، سەرەڕای رووداوی کودەتا سەربازییەکان کە لەزۆربەی دەوڵەتەکانی کیشوەرەکەباوە.

دەرکەوتنی حزبەکان و ژیانی سیاسی: (٢)

دەرکەوتنی حزبە سیاسیەکان لەئەمریکای باشور بۆ دەوروبەری (١٧٠)ساڵێك پێش ئێستا دەگەڕێتەوە، ئەو کارە هاوبەند بووە بەسەر بەخۆیی و جیابوونەوەی وڵاتانی ئەو کیشوەرە لەئەسپانیاو لەداگیرکاری بەشێوەیەکی گشتی.

دیارە سەرەتا حزبە سیاسییەکان لەو وڵاتانەی سەربەخۆییان بەدەستهێنا دروست بوونە، وەك وڵاتانی بەڕازیل و پەنەماو کوبا، ئەوەش لەهەل و مەرجێکدا کەدەرفەتی دروست بوونی ئەو حزبانە بەهۆی پەرلەمانەوە نەبووە.

لێرەدا شیکردنەوەی باری کۆمەڵایەتی و ئابوری، هەروەها شیکردنەوەی پەیوەندییە پاشکۆیەتەیەکان بەئیستعمارەوە یارمەتیمان دەدەن بۆ تێگەیشتن لەڕەگ و ریشەی ئەو دیاردەیە، ئەمە سەرەڕای کاریگەرییە زاڵەکانی سەر پەرەسەندنی ژیانی حزبایەتی.

دروست بوونی حزبەکان بەوە دەستی پێکرد کاتێ چەند گروپێکی سیاسی گەشەیان کرد ئەوەش دوای رزگاربوون لەو دەوڵەتە ئیستعمارییەی کە وڵاتەکایانی داگیر کردبوو، دروست بوونی ئەو گروپانەش ڕەنگدانەوەی بەرژەوەندییەکانی گەورە موڵکدارانی زەوی و پیاوانی ناو سوپاو کلێسەی ئاینی بەسەرەوە بووە، ئەو ڕاستیەش

نـەك تـەنها لەسـەر یەكـەم قۆنـاغی دامەزرانـدنی حزبـەكان لـە كیشـوەری ئـەمریكای لاتینـی پیـادە دەبێـت، بـەڵكو بەسـەر درێـژایی ڕێـرەوە مێژووییەكـەی وڵاتـانی ئـەو كیشوەرە، لەبەر ئەوەی ڕۆڵی ئەنجومـەنی یاسادانان (پەرلـەمان) لـەوڵاتانی ئـەمریكای باشـور زۆر لاواز بـووە، لەڕاستیشـدا دەسـەڵاتی سیاسـی لەدەسـتی ئەنجومەنـەكانی جێبـەجێكردنی (حكومـەت) ماونەتـەوە كـەزاڵبوون بەسـەر ئـەو حزبـە سیاسـییانەی بریتی بوون تەنها لەگردبوونەوەی كۆمەڵە كەسێك.

ئەمـەو سـەرەڕای ئـەو هـەل و مەرجانـەی باسـكران، جـۆری سیسـتمی سیاسـی لەچـەندین وڵاتـی ئـەمریكای باشـور (لەگـەڵ ئـەو مـۆرك و خەسـلەتە سـەندیكایی ڕێكخـراوە كۆمەڵایەتیانـەی كـە ئـەو وڵاتانـە پێـی ناسـراون) ئـەوا پشـكێكی گـەورەی لەبەرپرسـیاریەتی دروسـت كردنـی سیاسـەتە گشـتیەكانی خستۆتە دەسـتی ئەوانـەی پێیان دەوترێت، حكومەتە تایبەتـەكان، نموونـەی ژوورەكـانی بازرگـانی و پیشەسـازی، بانكەكان، كۆمەڵە بازرگانیەكان...تادەگاتە نیقابەكانی كرێكاران.

دەبـنین ئـەو بڕیارانـەی پەیوەسـتن بەبەرژەوەنـدی هەریـەك لەولایەنانـە، ڕەنگـە هەرگیز نەگەنە ئەنجومەنە پسپۆرییەكانی حكومەت، ئەگەر روویدا گەیشتنیش ئـەوا وەك ئەنجامە كۆتاییەكان دەخرێنە ڕوو بۆ ڕەزامەندی دەربڕین لەسەریان، نـەك وەك پێش نیازكردن بۆ ڕاوێژو ڕێككەوتن لەسەریان.

بۆیە لـەم چوار چێوەیەدا ڕۆڵـی حزبـە سیاسـییەكان لاوازو پشت گوێخراو دەبـن، هەروەها ڕێ و شوێنەكانی وەك هەڵبژاردن و مانۆرە حزبیەكانیش بایەخێكی كـەمیان دەبێت لەپرۆسەی دروستكردنی بڕیاری سیاسی.

بـەڵام لەگۆشـەی قەیرانـەكانی گەشـەپێدانی سیاسـی، ئـەوا كارەكـە تـەنها لەسـەر ئەوەندە ناوەستێت كەسەر هەڵدانی دیاردەی حزبایەتی پەیوەست بێـت بـەبوونی ئـەو قەیرانانەو بەڕوو دانیشیان لەیەك كاتدا، یاخود لەماوەی نزیك لەیەكتردا.

دیاره ئەو حاڵەتەش لەسیما و تایبەتمەندی کۆمەڵگەکانی جیهانی سێیەمدایە، بەڵام بەپلەی جیاواز لەوڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی دیکە.

لەم چوار چێوەیەشدا دیاردەی دروست بوونی حزبەکان لەکیشوەری ئەمریکای باشور دەستی پێکرد، ئەویش وەك وەڵامدانەوەیەك بۆ پێداویستیە کۆمەڵایەتیە جیاجیاکان لەقۆناغە مێژووییەکانی پەرەسەندنی وڵاتانی ئەو کیشوەرە.

بەدەستەواژەیەکی دیکە، پەرەسەندنی حزبەسیاسییەکان و جۆراوجۆری شێوازەکانی و بیرو باوەڕە ناکۆکەکانی لەکیشوەری ئەمریکای لاتینی، ڕەنگدانەوەیە بۆ پەرەسەندن و گۆڕانە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی ناوچەکە، حزبەکانیش بەزۆری لەخاڵەکانی وەرچەخانی یەکلاکەرەوەی مێژووی وڵاتەکانیان دەردەکەون، ئەگەر لەبارو دۆخەکەی ئەو وڵاتانە وردبینەوە دەبینین هەر لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە لەچەند وڵاتێکی ئەو کیشوەرە زنجیرەیەك شۆڕشی و ڕاپەڕین دژ بەدەسەڵاتدارە دیکتاتۆرەکان بەرپابوون لەسەر دەستی رۆشنبیرانی چینی ناوەڕاست، ئەو دۆخە وایکرد کە ئەو چینە زیاتر بەهێز بێت، چونکە سیستمی کۆمەڵایەتی و ئابوری گۆڕانی و بەسەرداهات و رووی لەپێشکەوتن کردوە لەگەڵ کاریگەری ئایدیۆلۆژیاکانی جیهان لەناوچەکە. (٣)

ئەو دیاردەیە هاوکات بوو لەگەڵ گەیشتن و بڵاو بوونەوەی ئایدیولۆژیای مارکسی لینینی بۆ کیشوەرەکەو گەیشتنەی چالاکی کۆمۆنیستی و بزووتنەوە شۆڕشگێڕیەکان.

ئەو ڕێکخستنە سەرەتاییانەی ناویان لەخۆیان نابوو (حزبی سیاسی) تەنها بریتی بوون لەچەند گروپ و دەستەیەك، ئەوانە هەڵقوڵاوی توێژی بژاردەی حوکمڕان بوون، لەسەر پێگەو پایەگشتیەکان ململانێیان هەبووە لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەو سەرەتاکانی سەدەی بیستەم.

ئەو ڕێکخستنانە زۆریش جیاواز نەبوونە لەنێوان خۆیاندا لەئاست ناسنامەی ئەو هێزانەی کەدەبوایە، حوکمڕانیان بەدەستەوە بێت، ئەوان باوەڕیان بەفەرمانڕەوایی

بژاردەی کۆمەڵ هەبووە، بەڵام دەربارەی ئەو سیاسەتانەی گەپێویست بوو حکومەت پیادە یان بکات جیاوازی هەبووە لەنێوانیاندا، نموونەش لەسەر ئەو جۆرە سیستمانە: سیستمەکەی — خوان بیرۆن — لەئەرجەنتین کەلەساڵی (١٩٤٥) بەهۆی خۆپیشاندانی جەماوەری گەیشتە دەسەڵات. (٤)

لەلایەکی دیکەوە کۆمەڵێك سەربەئاراستەی — کۆنەپارێز — کە بریتی بوون لەخاوەن زەوی و پیاوانی ئاینی، بۆ چوونیان وابو کەحکومەت ئەرکی ئەوە نیە تەنها پارێزگاری لەبونیادی کۆمەڵایەتی و ئابورییە باوەکان بکات. (٥)

بەڵام — لیبرالەکان — خواست و ئاواتیان زۆرتر بوو، بانگەشەیان بۆ ئەوە دەکرد کە حکومەت بایەخ بەگەشە پێدانی کشتوکاڵی و بازرگانی بدات، لەگەڵ هەناردەکردنی بەرهەم و کاڵاکان، ئەو کارەش لەڕێگەی دابەشکردنی زەوییەکانی کلێسەو کۆمەڵانی هیندییە سوورەکان (دانشتوانی رەسەن) بەسەر وەبەرهێنەرانی گوندو دەرەوەی شارەکان.

هەروەها لەژمارەیەکی کەمی وڵاتانی ئەو کێشوەرە، حزبە لیبرال و کۆنە پارێزەکان توانیویانە ملکەچی و پابەندی قوڵ لەناو خەڵکدا بخولقێنن، کە هۆکاری مانەوەیان بووە تائەمڕۆ، بەڵام لەزۆربەی ئەو وڵاتانە حزبەکان وردە وردە روویان لەنوشستی هێنان کردووە، لەبەرامبەردا چەند حزبێکی نوێ دەرکەوتوون لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا.

ئەمەو لەگەڵ قۆرخکردنی سیاسەتە حزبیەکان لەلایەن توێژی بژاردەی ناوکۆمەڵگە، ئەوا نەوەی نوێی کۆچبەران و پیاوانی کاروباری شارو پیشەوەران و کشتیارو بازرگانە بچووکەکان، ئەوانی لەچەند وڵاتێکی گەورەی ئەمریکای لاتینی دەرکەوتن لەنێوان (١٩٠٠ — ١٩٢٠) ئەوانە بۆ یان ئاشکرابوو کە هیواو خواستیان کەمە دەنگیان هەبێت لە بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتەکانیان، ئەو هیواو خوا ستەیان بەرەو رووی بەرهەڵستی دەبووەوە ئەگەر حزبێکی سیاسی تایبەت بەخۆیان نەبێت،

هەروەها کارکردن بەهۆی ئەو حزبانـەوە بـۆ جێبـەجێکردنی چاکسازییەکان لـەبواری هەڵبژاردندا.

ئەو چین و توێژە ناوەڕاستیانەی باسیان هات، لەهەندێ وڵاتی کشوەری ئـەمریکای لاتینی، ئەوانە نەك تەنها لەبەدیهێنانی ئەو چاکسازییەی مەبەستیان بوو سەرکەوتن، بـەڵکو گەیشـتنە هەنـدێ پێگـەو پلـە گشـتیەکانیش، ئـەو دەسـتەو گروپانـەی نـاوی رادیکالیـان لـەخۆ دەنـا (هـەروەك لەشـیلی و ئەرجـەنتین)، یـان لـە ژێـر هـەر نـاوێکی دیکــەوە بوایــە، ئەوانــە بــەهۆی رێکخســتنە فراوانــەکانیان لــەناو شــارەکانداو بەسەرکردایەتی کەسانی جەماوەری روو بەرووی حزبە نەریتگەرییەکان بوونەتـەوەو گەیشتوونەتە پلەو پایە گشتیەکان.

بەڵام ئەو بێ بازارییـە گشتیەی کەبەقەیرانـە ئابوورییـە جیهانیەکەی ساڵی (١٩١٩) ناسرا، گورزێکی کوشندە بوو بەرامبەر حـزب و توێـژەکانی ناوەڕاسـت، ئەوانـە توانـای چارەسەرکردنی ئەو کێشانەیان نەبوو کە قەیرانەکە وروژاندبووی، بۆیە ئەو حزبانـە بەرەو ڕووی هێرشی کۆنە پارێزەکان بوونەتەوە، ئەمە لەلایەکەوە، لەلایـەکی دیکـەوە لەسەر دەستی سوپا ئەنـدامانیان لەسـەر زۆر پلـەو پێگـەی گشتی دوور خراونەتـەوە، هـەروەها دوای جـەنگی دووەمـی جیهـانی و لـەئاکامی ئـەو بارودۆخـە، رادیکالـەکان ناچارکران بـەرەو ڕووی جۆرە رەکابەرییـەك ببنـەوە لەگـەڵ چـەند هێزێکی سیاسـی نوێدا، ئەویش لەپێناو بەدەستهێنانی پشتگیری جەماوەری، گرینگترین ئـەو هێزانـەش بزووتنەوە میللیەکان بوون لەوڵاتانی ئەرجەنتین و بەرازیل.(٦)

ئـەو بزووتنــەوە میللییانــە لەسەرشــانی کۆمەڵــە کەســانێکی ســیڤیل و ســەربازی دروست ببوون ئـەوانی هـەڵگری خەسلەتەکانی ئاوات بـەرزی و خواسـت و لێهاتوویی بـوون، ئەوانـە توانیـان بەسـەر بانگەشـەی رادیکالـەکان تێپـەڕن بـەهۆی تـەیارکردن و هانـدانی چـینی کرێکـاری شارسـتانی و پاڵنـانی ئـەو چـینە بـەرەوکاری سیاسـی و تێکەڵبوونی کاری حزبایـەتی، بەرچـاوترین سـەرکردە جەماوەریـەکانی ئـەو دۆخـەش هەریەك لە (خوان پیرۆن) لەئەرجەنتین و (جیتولیو فارجال) لەبەڕازیل بوون.

ئەو بزووتنەوە میللییانە سوودیان لەهەنگاوە خێراکانی پیشەسازی وەرگرت کە لە وڵاتەکانیان هاتەدی لەساڵانی سی و چلەکان – سەدەی بیستەم – و لەگەڵ هەوڵ و هیوا بەرزەکانی چینی پرۆلیتاریای گەشەکردووی شارەکان، ئەوانی لەلایەن هێزە رادیکال و لیبرال و کۆنە پارێزەکانەوە پشت گوێ و فەرامۆش خرابوون.

بەڵام رێکخراوە حزبیەکانی سەربەبزووتنەوە میللیەکان کەهیچ جۆرە توونـدو تۆڵییەکیان تیادا نەبوو، روویان لەکەسایەتیە دیارەکان و توانی چەند رێکخراوێکی لاوەکی کرد بۆ پیشتگیرییان، نەك پشت بەستن بەرێکخراوی جەماوەری بەهێز، بۆیە کاتێ دەستیان گەیشتە دەسەڵات هێزیان بەکارهێنا، نەك تەنها بۆ دابەشکردنی دەسکەوتەکان بەسەر لایەنگرانیان، بەڵکو بۆ پشتگیری کردنی توێژێك لەکادیرانی ناوچەکەو بۆ پەلەکردن لەکارکردن لەبواری پیشەسازی.

بەڵام ئەو رەوتە میللیانە بەهیچ جۆرێك لەلایەن رۆشنبیرو پیشەوەرانەوە جێگای قبولکردن نەبوون، بەهۆی بێزار بوون لەرەفتارە دیماگۆگیانەیان و لەبەکار هێنانیان بۆ شێوازی توونـدو تیژی.

هەر لەئەنجامی ئەو هەل و مەرجانەو لەو سەرو بەندەدا ئەوا کۆمەڵە سیاسەتمەدارێکی دیکەو ئەوانی رازی نەبوون بەوبارو دۆخە، لەهەوڵی دامەزراندنی چەند حزبێکی دیموکراسی چاکسازی خوازبوون، بۆ ئەوەی خاوەن پێگەی جەماوەری بن، ئامانجشیان رێگا کردنەوە بوو بۆ دیموکراسییەت بەهۆی بەستنەوەی بەها دیموکراسییە رادیکالەکان بەلایەنە و رۆژێنەرو سەرنج ڕاکێشە میللیەکان، لەگەڵ بوونی رێکخستنێکی توونـدوتۆڵ.

ئەوان ئامانجیان تەنها ئەوە نەبوو کەگروپ و توێژەکانی – ناوەڕاست – بخەتە پال خۆیان هاوشێوەی رادیکالەکان، بەڵکو ئامانجیان خستنەپاڵی چینی کرێکاریش بوو.

لەکۆتاییدا دەکرێ بڵێین کەدیاردەی حزبایەتی لەکیشوەری ئەمریکای باشور بەچەند دیاردەیەك بەستراوەتەوە:

١. پارێزگاریکردن لەبەرژەوەندییە چینایەتیەکانی هێزە دەسەڵاتدارەکان لەسەردەمی سەربەخۆییدا.
٢. حزبەکان بەزۆری رۆڵی پاشکۆیەتیان وەرگرتبوو، لەگەڵ هەوڵدان بۆ ئەوەی مۆرك و خەسڵەتی مۆدێرنێتە وەربگرن.

لێرەدا بۆ زیاتر دەرخستن و روونکردنەوەی بارودۆخی ژیانی حزبایەتی لەکیشوەری ئەمریکا باشور، باس لەرووە مێژووییەکەی ژیانی سیاسی چوار وڵاتی ئەو کیشوەرە دەکەین:

یەکەم/

کوبا:

ساڵی (١٥١١)ز، وڵاتی کوبا کەوتەبەر هێرشی لەشکری ئەسپانیاو داگیرکرا، ئەو وڵاتە بووە بنکەیەك بۆ داگیرکردنی وڵاتانی دیکەی ناوچەکە لەلایەن ئەسپانیاوە. (٧)

بەڵام بەهۆی تێکۆشان و بەرهەڵستی کردنی خەڵکی کوبا، ئیسپانیا ناچار بوو رازی بێت لەسەر جۆرێك لەدەسەڵاتی خۆجێی بۆ کوبا.

ساڵی (١٨٧٨) کوبا دوا وڵات بوو کە رزگاری بێت لەداگیرکردنی ئەسپانیا، ئەوەش بە هەوڵ و تێکۆشانی خەڵکەکەی و بەسەرکردایەتی (کارلوس مانویل)، پاش زنجیرەیەك شۆڕش و توندوتیژی درێژخایەن. (٨)

لەو ماوەیەدا بەهۆی پشێوی و توندو تیژی لەوڵاتی کوبا، ژمارەیەکی گەورەی دانیشتوانەکەی هەڵاتن بەرەو ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، کوبیەکان لەو وڵاتە چەند رێکخراوێکی نهێنیان پێکهێنا، وەك: رێکخراوی – مینا دولا روزاکوبانا، سوسیرا دوا دوکا ماغوی.

ساڵی (١٨٨٠) سیستمی کۆیلایەتی لەکوبا هەڵوەشایەوە، ساڵی (١٨٩٢) خوسیەمارتی، حزبی شۆڕشگێری کوبای دامەزراند، لەخەسلەتەکانی ئەو حزبە دیموکراسییەتی میللی و دژایەتی کردنی داگیرکاری بوو، دواتر کوبا بەسەرکردایەتی – مارتی – کەوتە جەنگەوە دژی ئەسپانیا، مارتی لەشەردا کوژرا، هەر بەهۆی توندو تیژی و دەسەڵاتی خراپی ئەسپانیا، هێزێکی و یلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا گەیشتە کوباو شەر لەگەڵ لەشکری ئەسپانیا هەڵگیرسا، ئاکامەکانی ئەو پێکدادانە، کشانەوەی لەشکرو دەسەڵاتی ئەسپانیا بوو بەسەرکوبا، بەڵام وڵاتی کوبا کەوتە ژێردەسەڵاتی ئەمریکا، بۆیە چەندین راپەڕینی جەماوەری روویاندا لەساڵانی (١٩٠٦، ١٩٠٩، ١٩١٩،١٩٠١٧). (٩)

لەنێوان (١٩٤٠ – ١٩٥٩) (جەنەڕال پاتیستا) بووە فەرمانڕەوای کوباو بەشێوەیەکی ملهوڕانە کاری بەڕێوەدەبرد، لەو ماوەیەدا چەندین رێکخراوی نهێنی دامەزرا لەناو خوێندکارانی کوباو لەلایەن توێژە شۆڕشگێرەکان، وەك: ئەنجومەنی شۆڕشگێر، بزووتنەوەی نیشتمانی شۆڕشگێر، بزووتنەوەی ڕەسەنەکان، کۆمەڵەی ڕێبازی ئەرسەزۆکی،...هتد، کەهەموویان بەرهەڵستی رژێمی پاتیستایان دەکرد.

لەو بارودۆخەی کە لەکوبا خولقابوو، (فیدل کاسترۆ)ی پارێزەر، (١٠) نزیکەی (١٢٠) کەسی لەگەڵ خۆی کرکردەوەو لە (٢٦/تەموز/١٩٥٣) هێرشێکی چەکداریان کردە سەر سەربازگەی (مونکادا) لە شاری – سانتیاگو – بەڵام هەوڵەکەیان بۆ دەستگرتن بەسەر سەربازگەکە شکستی هێنا، ژمارەیەکیان لیکوژراو ژمارەیەکی دیکەشیان بەدیل گیران، لەناو بەدیل گیراوەکان خودی کاسترۆشی تیادابوو، کەپاشان رەوانەی دادگاکراو بە (١٥) ساڵ زیندانی کرا.

دوای دوو ساڵ، (کاسترۆ) بەلێبوردنی گشتی ئازادکرا، کاسترۆ ڕووی لەوڵاتی مەکسیك کرد، لەوێ لەگەڵ (جیفارا) یەکتریان ناسی بوونە هاورێی خەبات بەیەکەوە رێکخراوی (٢٦/تەموز) یان دامەزراندو گەڕانەوە کوبا، پاش ماوەیەك بەهاوکاری ئەنجومەنی شۆڕشگێر بڕیاری خەباتی چەکداریان ڕاگەیاند دژ بەدەسەڵاتی (پایتستا)،

ئـەو هێـزە سـاڵی (١٩٥٩) سـەرکەوتنیان بەدەسـت هێنـاو رژێمەکـەی پاتیسـتا رووخـاو کاسترۆ دەسەڵاتی گرتە دەست.

وڵاتی کوبا لەو رۆژگارەوە ملکەچی دەسـەڵاتی تـاك حزبیـە – حزبـی کۆمۆنیسـتی کوبا – کەباوەڕی بەبنەمای دەوڵەتی ناوەندی و تاك حزبی هەیە.

دووەم/

فەنزویلا: (١٢)

فـەنزویلا وەك بەشـێك لەکیشـوەری ئـەمریکای باشـور، سـاڵانێکی زۆر لەلایـەن ئەسـپانیاوە داگیرکرابـوو، دوای ماوەیـەکی زۆری تێکۆشـان لـەپێناو سـەربەخۆیی و ئازادی لەلایەن خەڵکی وڵاتەکە بەسەرکردایەتی – فرانسیسکو میرانـدا – بـەڵام هـیچ ئەنجامێکی لەباری لێ بەدەست نەهات.

پاشـان بزووتنـەوەی نیشـتمانی بەسـەرکردایەتی (پولیڤـار) لـە (١٨٣٠) توانیـان سەربەخۆیی بۆ فەنزویلا بەدەست بهێـنن، ئەگەرچـی توێـژێکی هەڵپەرسـتی گەنـدەل دەسـتیان بەسـەر دەسـەڵاتدا گـرت، بۆیـە ململانـێ و کودەتـا سـەربازییەکان، لەسـەر دەسـەڵات درێـژەیان کێشا، لەلایـەکی دیکـەوە نـاکۆکی توونـد لـەنێوان خـاوەن زەوی و موڵکداران لەگەڵ چینی کرێکارو زەحمەتکێشان بەڕێوە دەچوو. (١٣)

لەهەڵبژاردنەکانی ساڵی (١٨٤٦) لیبرالەکان دەسەڵاتیان گرتە دەست، ئـەوان تـا سـاڵی (١٨٥٨) لەدەسەڵات مانەوە، سـاڵی (١٩٢٨) وڵاتـی فـەنزویلا بـووە دووەم بەرهەمهێنـەری نەوت لەجیهان، لەگـەڵ ئەوەشـدا هـەژاری دەسـتی بەسـەر خـەڵکی ئـەو وڵاتەکێشابوو، لـەنێوان (١٩٤٥ – ١٩٤٨) لەسـەردەمی سـەرۆك کۆمـار (بتـانکورت) وڵات تارادەیـەك – سەقامیگری سیاسی بەخۆیەوە دیت، کەحزبی (کاری دیموکراسی) رابەرایـەتی دەکـرد، پاشان ئەو حکومەتەش بەهۆی کودەتایەکی سەربازی رووخـا، سـاڵی (١٩٤٧) وڵات بـووە خاوەن دەستورێکی نوێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پشێوی و شەڕو ئاژاوە ماوەماوە سـەری هەڵدەدا. (١٤)

ساڵی (١٩٤٨) مارکۆسی سەرۆك کۆمار لەدەسەڵات دوورخرایەوە، (رۆمولو) سەرۆکی حزبی کاری دیموکراسی بەسەرۆکی کۆمار هەڵبژێردرا، ساڵی (١٩٦٠) حزبی کاری دیموکراسی باڵێکی جیابۆوە بەناوی (بزووتنەوەی چەپی شۆڕشگێر) کەلەگەڵ یەکێتی کۆماری دیموکراسی و حزبی شیوعی فەنزویلا بەرەیەکیان دروست کرد. (١٥)

ساڵی (١٩٦٣) نوێنەری هەمان حزب بەسەرۆك کۆمار هەڵبژێردرا، ساڵی (١٩٦٨) پاڵێوراوی حزبی سوشیالستی مەسیحی (رۆفائیل کالدیرا) بوو بەسەرۆك کۆمار، لەخەسلەتەکانی حوکمڕانی سەردەمی (رومولو) بەسەقامگیری سیاسی و بوونی داهاتی باشی نەوت شان بەشان رێککەوتن و سازانی نێوان حزبە سیاسییە سەرەکییەکان دەناسرا. (١٦)

فەنزویلا هێشتا لەدەسەڵاتی حوکمی تاکڕەوی رزگاری نەبوو بوو تاکەوتە ژێر دەسەڵاتی زۆرداری حزبەکان، بەتایبەتی هەردوو حزبی کاری دیموکراسی و حزبی کۆمەڵایەتی مەسیحی بۆ ماوەی زیاتر لەچل ساڵ.

سێیەم/

بەڕازیل: (١٧)

ساڵی (١٨٢٢) سەربەخۆیی وڵاتی بەڕازیل ڕاگەیەنرا، (دوم بیدرو) وەك (١٨) ئیمپراتۆری وڵات خۆی سەپاند بەسەر دەسەڵات، بەڵام بەهۆی درێژەکێشانی ناڕەزایی وململانێی دەرەکی و پشێوی ناو وڵات، ئیمپراتور دەستی لەکارکێشایەوەو کوڕەکەی کەتەمەنی (٦) ساڵ دەبوو لەجێگای خۆی دیاریکرد، هەر بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتیش، لیژنەیەکی سێ کەسی پێکهات، ساڵی (١٨٨٨) بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی سیستمی کۆیلایەتی دەرچوو، ئەوبڕیارە لەلایەن خاوەن موڵك و زەوی و زارەکان ناڕەزایی لێ پەیدابوو، ئەو ناڕەزایەتی و دۆخە پەرەی سەندو بووە بزووتنەوەیەکی جەماوەری دژ بەدەسەڵات، کەبەهۆیەوە سیستمی پاشایەتی ساڵی (١٨٨٩) هەڵوەشایەوە، شای وڵاتیش بەرەو وڵاتی فەرەنسا هەڵات. (١٩)

دوای چوار ساڵ لەئالۆزی و پشێوی بارودۆخی وڵات، سەقامگیری و ئاسوودەیی بۆ گەڕایەوە، سیستمی پاشایەتی گۆڕاو بوو بەکۆماری ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کودەتای سەربازی سەری هەڵدایەوە.

ئەو بارو دۆخەو ئەو ئەزموونەی بەسەر بەرازیلداهات، ڕۆڵی حزبە سیاسییەکان دەردەخات بەتایبەتیش بزووتنەوەی دیموکراسی بەرازیل، لەبەر ئەوەی بەتەنها ئەو بزووتنەوەیە بووە هێزی ئۆپۆزیسیونی سەرەکی لەناو دەوڵەت، بزووتنەوەکە ژیرانە کاری دەکرد، چونکە متمانەی دامەزراوەی سەربازی بەدەس هێنابوو، لەگەڵ بۆچوونی بەئاراستەی دیموکراسی کردنی ژیانی سیاسی دەوڵەت، هەروەها گۆڕینی بارودۆخی ناوخۆی وڵات.

حکومەتە سەربازییەکەی بەرازیل لە (١٩٨٨) رازی بوو بەدەرکردنی چەند یاسایەکی لێبوردن و گۆڕینی سیستمی هەڵبژاردن و بڕیاردان لەسەر فرەیی ژیانی حزبایەتی.

لەو سەردەمە ژیانی سیاسی لەبەڕازیل چەند خەسڵەتێکی هەڵگرتبوو، وەك زیندوویەتی و گەشەکردن و پێگەیشتنی حزبەکان.

لەحزبە دیارەکانی بەڕازیل:

بزووتنەوەی دیموکراسی، حزبی کرێکاران، حزبی کۆماری، حزبی گەلی دیموکراسی، حزبی سۆشیالست، حزبی کۆمونیستی، حزبی گەلی مەسیحی، لەگەڵ چەندین حزبی دیکەی خاوەن بەرنامەی لیبرال و دیموکراسی و چەپ و کۆنەپارێز، هەروەها سەرەڕای چەندین گروپی بەرهەڵستکارو یەکێتیەکانی کرێکارو گروپە ئاینیەکان.

چوارەم:

ئەرجەنتین:

ئەرجەنتین ساڵی (١٨١٠) سەر بەخۆیی بەدەستهێناوە، بەڵام بەردەوام بەرەو رووی زنجیرە شەڕو ناکۆکی و ئاژاوەی ناوخۆیی بۆ تەوە، ئەرجەنتین لەنێوان ساڵانی (١٨٥٢ تا ١٩٣٠) ئاراستەیەکی لیبرالی کۆنە پارێز بەسەر دەسەڵات و حکومەت باڵا دەست بووە، حکومەت لەو وڵاتە هەندێ جار بەدەستی کەمایەتیەك بەڕێوەدەچوو، هەندێ جاریش دیموکراسیانە بەڕێوەدەچوو. (٢٠)

لەنێوان (١٨٥٢ — ١٩١٦) توێژێکی مولکداری زەوی و زار دەسەڵاتدار بوو، لەهەڵبژاردنەکان ساختەکاریان ئەنجام دابوو، لەو سەروبەندەدا چینی ناوەڕاست و کرێکاران تازە پێگەیشتبوون، وەك ئۆپۆزیسیون دژی ئەو دۆخە چالاکیان نواندووە، لەو ماوەیەدا چەندین سەندیکای کرێکاران و حزبی سیاسی دروست بوونە، لەوانە (یەکێتی مەدەنی رادیکال).

ساڵی (١٩٤٦) خوان بیرۆن بوو بەسەرۆك کۆماری ئەرجەنتین، هەوڵیدا باری ئابوری وڵات بەرەوگەشەکردن بەرێت و ژیان و گوزەران باشتر بکات، هەر لە(١٩٤٧)دا مافی دەنگدان بۆ ژنان رێگای پێدرا، هەروەها بانکەکان و هۆیەکانی گواستنەوە، کارەبا هەموویان خۆمالیکراون.

(بیرۆن)لەهەڵبژاردنەکانی (١٩٥١) دووبارە سەرکەوت، پشتیوانیەکی جەماوەری فراوانی هەبوو بە تایبەتی لەناوکرێکاران، بەڵام بەرەو ڕووی نارەزایی کلێسە بۆتەوە، ساڵی (١٩٥٥) کودەتایەکی سەربازی روویدا و دەسەلات کەوتەدەستی سەربازان، دواتر ململانێیەکان توونددتر بوون، رێگا لەحزبەسیاسییەکان گیرا بەتایبەتی حزبەچەپەکان، وەك حزبی کۆمۆنیستی، حزبی کرێکاران، حزبی کرێکارانی تروتسکی حزبی کرێکارانی سوشیالست.

سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی حەوتەم

1) الحرب البارده فى امريكا اللاتينيه – بخلاو سعيد مكاوى – گ٢٠١٣/١ – بيروت ص

2) الاحزاب السياسيه فى العالم الپالپ – سەرچاوەی پێشو ص٨٥

3) الحرب البارده فى امريكا اللاتينيه– سەرچاوەی پێشو ص٤٨

4) خوان پیرۆن/ ئەفسەرێکی پلە باڵای ئەرجەنتین بوو، سێ جار بەسەرۆك کۆمار هەڵبژێردراوە، لەنێون (١٨٩٥ – ١٩٧٤) ژیاوە.

5) امريكا اللاتينيه المعاصره – د.رونالدو مونك – ترجمه د. مينر محمود، الرياچ ٢٠٠٧ – ص١٦٦.

6) بزووتنەوە میللییەکان، زاراوەیەکی سیاسی تەماوییە، لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەم لەزۆر وڵاتانی جیهان بڵاوبۆتەوە، لەوانە بەرازیل و ئەرجەنتین.

7) موسوعه السياسيه/جزو – ٥ – اشراف د.عبدالوهاب الكيالى ص١٧٧

- بحـــپ – مـــاهو نقـــام الحكـــم فى كوبـــا – احســـان العقلـــه – www.mowdooz.com

8) کارلوس مانویل / لەنێوان ساڵانی (١٨٦٩ – ١٨٧٣) فەرمانڕەوای کوبابووە، لەنێوان ساڵانی (١٨١٩ – ١٨٧٤) ژیاوە.

9) فولخینسیو پاتیستا، ئەفسەرێکی پلە باڵابووە لەکوبا، لەنێوان (١٩٥٢ – ١٩٥٩) سەرۆکی کوبا بووە، لەنێوان (١٩٠١ – ١٩٧٣) ژیاوە.

10) فیدل کاسترۆ، تێکۆشەرێکی سیاسی بووە لەکوبا، سکرتێری حزبی کۆمۆنیستی کوبا لەساڵی (١٩٦٥)، سەرۆك کۆمار لەساڵی (١٩٧٦) لەنێوان (١٩٢٦ – ٢٠١٦) ژیاوە.

11) ارنستو – تشی – جیفارا، لەوڵاتی ئەرجەنتین لەدایك بووە، لەنێوان (١٩٢٨ – ١٩٥٧) ژیاوە، تێکۆشەرێکی پارتیزانی وڵاتانی ئەمریکای باشور بووە، ساڵی ١٩٦٧ لەوڵاتی پۆلیفیا کوژراوە.

12) امريكا اللاتينيه قاره الجوع والپوره – بيتريوسف – بغداد گ/١٩٧٢/١ ص١٢٩

- الموسوعه العربيه الميسره – المكتبه العصريه – بيروت ص٢٤٥٥

- بحپ – فنزويلا – التاريخ والجغرافيه والاقتصاد – محمد عادل زكى – سايت الحوار المتمدن.

١٣) سيمون بوليفار – سەرکردیەکی سەربازی و سیاسی وڵاتی فەنزویلایە، سەرۆك كۆماری فەنزویلا لەنێوان (١٧٨٣ – ١٨٣٠) ژیاوە.

١٤) فرانسیسکو میراندا – تێکۆشەرێکی سیاسی فەنزەویلابوو، خەباتی کرد بۆ رزگارکردنی وڵاتی ئەمریکای باشور لەداگیرکاری ئەسپانیا، پاشان دەسگیرکراو لەزیندان کۆچی دوایی کردووە، لەنێوان (١٧٥٠ – ١٨١٦) ژیاوە.

١٥) رومولو جایجوس، سەرۆك كۆماری فەنزویلا ساڵی (١٩٤٨) ڕابەری حزبی کاری دیموکراسی بووە، لەنێوان ساڵانی (١٨٨٤ – ١٩٦٩) ژیاوە.

١٦) روفائیل کالدیرا – سەرۆك كۆماری فەنزویلا، لەنێوان (١٩١٦ – ٢٠٠٩) ژیاوە.

١٧) موسوعە السیاسە، حزو اول – اشراف د. عبدالوهاب الکیالی ص٥٠١

- بحپ – الموسوعه الجزائیریه للدراسات السیاسیه والاستراتیجیه www.politics-dz.com

١٨) دوم بدرو – دامەزرێنەرو ئیمپراتۆری بەرازیل، لەنێوان (١٧٩٨ – ١٨٣٤) ژیاوە.

١٩) سیستمی کۆیلایەتی، زاراوەیەکە ئاماژە بۆ خاوەنداری مرۆڤ بۆ مرۆڤ دەکات، بەخاوەندار دەوترا، (سەروەر) و بەکۆیلەش (بەندە) بازرگانی کۆیلایەتی لە سەردەمە کۆنەکانی مێژووەوە هەبووە، ساڵی (١٩٤٩) بەبڕیاری کۆمەڵەی گەلان ڕێگری لی کراو هەڵوەشایەوە.

٢٠) موسوعه السیاسه، جزو اول – اشراف د. عبدالوهاب الکیالی ص١٢٨

- www.wikipedida.com

پـــاشـــكۆ

حزبە سیاسیەكان لەوڵاتانی جیهاندا

لەم بەشە، ناوی گرینگترین (دە) حزبی سیاسی دەهێنین بۆ هەر دەوڵەتێك، کەرۆڵی سەرەکیان گێڕاوە لەمێژووی سیاسی و کۆمەڵایەتی ئەو وڵاتانە، بەرامبەر هەر یەکێکیان مێژووی دروست بوونی و کەسی یەکەمی و بەناوبانگی حزبەکە.

لەم بارەوە دەبێ ڕەچاوی ئەوە بکەین کەبەشێ لەو حزبانە چەندین جار بەرەو ڕووی دووبەرەکی و دابەشبوون هاتوون، یان هەڵوەشاونەتەوەو ماوەیەك لەکاروچالاکی سیاسی دوور کەوتوونەتەوەو پاشان دامەزراو نەتەوە.

هەروەها ڕەنگە ئەوانی بەشداریان کردووە لەدروست بوونی حزبێك، ئەوا دوورکەوتبنەوەو حزبێکی دیکەیان دامەزراندبێ، یاخود لەحزبێك دوور کەوتبنەوەو چوو بوونە پاڵ حزبێکی دیکە.

ڕەنگە تێ بینی ئەوەش بکرێت زیاتر لەجارێك چەند حزبێك یەك ناویان هەڵگرتبێ و لەکاتی جیاوازدا.

ئەو جۆرە گۆڕانانە کارێکی باوە لەمێژووی هەموو حزبە سیاسییەکانی جیهاندا.

١- بەریتانیا: (١)

- حزبی پارێزگاران: ساڵی دروست بوونی (١٨٣٠)، لەسەرکردەکانی، لورد کانغتون، تشرشل، تاتشەر، تیرایزا مەی.
- حزبی کرێکاران، ساڵی دروست بوونی (١٩٠٠) لەسەرکردەکانی، جیرنمی کوربین، جیمس کالاهان تونی بلیر، هارولدولسون.
- حزبی ئازادیخوازان (لیبرال) — ساڵی (١٨٦٥) دروست بووە، لەسەرکردەکانی، غلادستون، جون ستیوارت مل، لوید جورج.
- حزبی سەوز، ساڵی دروست بوونی (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، کارولین لوکاس، جوناشان بارتلی، سیان بیری.
- حزبی شیوعی بەریتانیا، ساڵی دامەزراندنی (١٩٢٠) لەسەرکردەکانی، مایکل ماك غاهی.

- پارتی سیوشیال دیموکرات، ساڵی دروست بوونی (١٩٧٠)، لەسەرکردەکانی جیری فیت، مارك دورکان.
- پارتی یەکێتی دیموکراسی، ساڵی دروست بوونی (١٩٧١) لەسەرکردەکانی، ئیەن پیبزل.
- حزبی شین فین (sinn fein)، ساڵی دامەزراندنی (٢٠٠٧) لەسەرکردەکانی جیم ئەلستر.
- حزبی نیشتمانی سکوتلەند، لەسەرکردەکانی، ویلیام ولف، کریسی ماك، نیکولاستارجی.
- حزبی دیموکراتخوازانی لیبرال، ساڵی دروست بوونی (١٩٨٨) لەسەرکردەکانی، فینس کیبل.

٢- فەرەنسا: (٢)

- حزبی سیوشیالستی فەرەنسا، ساڵی دروست بوونی (١٩٠٥) لەسەرکردەکانی، جان جورسی گید، فرانسوا میتران، مارتین ئوبری.
- حزبی شیوعی فەرەنسا، ساڵی دروست بوونی (١٩٢٠) لەسەرکردەکانی موریس توریز.
- حزبی کرێکارانی فەرەنسا، ساڵی دروست بوونی (١٨٨٠) لەسەرکردەکانی، جول غوسید، بول لافارج.
- حزبی رادیکالی سەربەخۆ، ساڵی دامەزراندنی (١٩٣٤) لەسەرکردەکانی بییرکاتالا.
- یەکێتی لەپێناو کۆماری نوێ، ساڵی دروست بوونی (١٩٥٨) لەسەرکردەکانی، جاك شیراك
- بزووتنەوەی کۆماری میللی – ساڵی دروست بوونی (١٩٤٥) لەسەرکردەکانی، جورج بیرو، موریس شومان.
- حزبی کۆماری – ساڵی دروست بوونی (١٩٧٧) لەسەرکردەکانی جیسکاردیستان.

- حزبی دیموکراتی مەسیحی، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٩) لەسەرکردەکانی، کریستین بوتن.
- حزبی کۆماری بەرەوپێش، ساڵی دروست بوونی (٢٠١٦) لەسەرکردەکانی، ئیمانویل ماکرون.
- حزبی رادیکالی سوشیالست، ساڵی دروست بوونی (١٩٣٥) لەسەرکردەکانی، ئەندریە موریس.

٣- ئەلمانیا: (٣)

- یەکێتی دیموکراسی مەسیحی (CDU)،ساڵی دروست بوونی (١٩٤٥) لەسەرکردەکانی، هیلموت کول، ئەنجیلامیرکل.
- حزبی سوشیالستی دیموکراسی ئەلمانیا (SPD) ساڵی (١٨٩١) دامەزراوە، لەسەرکردەکانی، کارل کاوتسکی، ئوفست بیل، هیلموت شمیدت.
- حزبی سوشیالستی ئەلمانیای یەکگرتوو، ساڵی دروست بوونی (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، ئەریك هونیکەر.
- حزبی نەتەوەیی سوشیالستی ئەلمانیا، ساڵی دروست بوونی (١٩٢١) لەسەرکردەکانی، ئەدولف هتلەر.
- حزبی سەوز، ساڵی دروست بوونی (١٩٨٠) لەسەرکردەکانی، زەیمونە بیتەر، جیم ئوزدەمیر
- حزبی دیموکراسی ئازاد (FDA)ساڵی دروست بوونی (١٩٤٨) لەسەرکردەکانی،هانز غینشەر.
- حزبی شیوعی ئەلمانیا (DKP) ساڵی دروست بوونی (١٩١٨) لەسەرکردەکانی،هربەرت میس.
- حزبی گۆڕان لەپێناو ئەلمانیا (AFD)ساڵی دروست بوونی (٢٠١٣) لەسەرکردەکانی، فراوك بترى، بورغ موتین.

- حزبی لیبرالی ئەلمانیای دیموکراسی (LDPD) ساڵی دروست بوونی (١٩٤٥) لەسەرکردەکانی، کریسپن لیندر.
- حزبی – ئەلقەراسینە - piraten- ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٦) لەسەرکردەکانی، سیبانسیتان ئەلسشیر.

٤- ئیتالیا: (٤)

- حزبی دیموکراتی مەسیحی، ساڵی دروست بوونی (١٩٤٣) لەسەرکردەکانی، (قەشە) دیون لیفی.
- حزبی سوشیالستی ئیتالیا، ساڵی دروست بوونی (١٨٩٣) لەسەرکردەکانی، ساندرو برتینی، جولیانو ئەماتو.
- حزبی شیوعی ئیتالیا، ساڵی دامەزراندنی (١٩٢١) لەسەرکردەکانی، سیلفیو برلوسکونی.
- حزبی نیشمانی فاشی، ساڵی دروست بوونی (١٩١٩) لەسەرکردەکانی، موسولینی.
- بزووتنەوەی پێنج ئەستێرە، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، جوزیبی فریللو، جیاترو برتوکازالاجیو
- یەکێتی باکوری ئیتالیا، ساڵی دروست بوونی (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، ئەمبرتور بوسی
- بزووتنەوەی سوشیالستی ئیتالیا، ساڵی دروست بوونی (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، جورج پایاندریو.
- حزبی گەلی ئازادیخواز، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٩) لەسەرکردەکانی، سیلفیو پرلسکونی
- حزبی دیموکراسی، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٧) لەسەرکردەکانی، بیرلویجی پرسانی.
- حزبی کۆمۆنیستی ئەلتەرناتیف، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٧) لەسەرکردەکانی، فرانشیسکو ریتشی.

٥- ئەسپانیا: (٥)

- یەکێتی هێزە ناوەندە دیموکراسییەکان، ساڵی دروست بوونی (١٩٧٧) لەسەرکردەکانی، غونزالت سواریش.
- حزبی کەتائیبی ئەسپانی، ساڵی دروست بوونی (١٩٣٤) لەسەرکردەکانی، خوان کارلوس، ئەدولفوسواریش
- هاوپەیمانی رێکخستنی دیموکراسییەکان، ساڵی (١٩٧٦) دامەزراوە.
- حزبی شیوعی ئەسپانیا، ساڵی دروست بوونی (١٩٢٣) لەسەرکردەکانی، خۆسیە لویس، سانتیاغو کاریو.
- بەرەی میللی، ساڵی دروست بوونی (١٩٣٦) لەسەرکردەکانی، مانویل أتانیا.
- حزبی کۆماری دیموکراسی فیدرالی، ساڵی دروست بوونی (١٨٦٨) لەسەرکردەکانی، فرانسیسکو مارغال.
- حزبی کۆماری لیبڕال، ساڵی دروست بوونی (١٩٣٠) لەسەرکردەکانی، ئەلکازمورا.
- حزبی سوشیالستی کرێکاری ئەسپانیا، ساڵی دروست بوونی (١٨٧٩) لەسەرکردەکانی، بابلو ایفلیسیاس، سانشیس.
- حزبی پارێزگاران، ساڵی دروست بوونی (١٨٧٦) لەسەرکردەکانی، ئەنتونیو کانویاس.
- حزبی کۆماری، ساڵی دروست بوونی (١٩٢٥)، لەسەرکردەکانی، مانویل ئەتانیا.

٦- پورتوغال: (٦)

- حزبی شیوعی پورتوغالی، ساڵی دروست بوونی (١٩٢٠) لەسەرکردەکانی، ئەلفارو کونیال.
- یەکێتی دیموکراسی میللی، ساڵی دروست بوونی (١٩٧٤)، لەسەرکردەکانی، خۆسیە سیلفاتو.
- حزبی سۆشیالستی پورتوگال، ساڵی دامەزراندنی (١٩٦٤) لەسەرکردەکانی، ماریوسوارێز.

- حزبی گەل (دیموکراسی کۆمەڵایەتی) ساڵی دامەزراندنی (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، پاولو بورتاس.
- هاوپەیمانی کرێکارو جوتیاران، ساڵی دامەزراندنی (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی یدوینوفرمیس.
- حزبی سەوز، ساڵی دامەزراندنی (١٩٨٠) لەسەرکردەکانی، جیرونیودی ساوسا.
- بزووتنەوەی دیموکراسی پورتوگال، ساڵی دامەزراندنی (١٩٨٠) لەسەرکردەکانی، خۆسیە فانکاریت.
- بەرەی سوشیالستی پورتوگال، ساڵی دامەزراندنی (١٩٩٩) لەسەرکردەکانی، مانویل سیرا.

٧- روسیا: (٧)

- حزبی روسیای یەکگرتوو (UR)، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠١) لەسەرکردەکانی، دیمتری مید فیدیف.
- حزبی شیوعی روسیای یەکگرتوو، ساڵی دامەزراندنی (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی، غینادی زوغانوف.
- حزبی روسیای لیبرالی دیموکراسی، ساڵی دروست بوونی (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، فلادیمیر جیرنوفسکی.
- حزبی روسیای دادپەروەر، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٦) لەسەرکردەکانی، سیرغی میرونوف.
- حزبی دیموکراسی روسیای یەکگرتوو، ساڵی دروست بوونی (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی، گریگوری یافلیسکی.
- یەکێتی گەلی دیموکراسی روسیا، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٦) لەسەرکردەکانی، میخائیل کاسیانوف.
- حزبی سەوز، ساڵی دامەرزاندنی (١٩٩٤) لەسەرکردەکانی، یەنغینی بیلیایف.

- حزبی شیوعی روسیا، ساڵی دروست بوونی (١٩١٢) لەسەرکردەکانی ، لینین، ستالین.
- حزبی رودینیا، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٣) لەسەرکردەکانی ، دمیتری روغوزین.
- حزبی نیشتمان پەروەرانی روسیا، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، غینادی سیفیفین.

٨- ئەلبانیا: (٨)

- حزبی کرێکارانی ئەلبانیا (شیوعی) ساڵی دامەزراندنی (١٩٤١) لەسەرکردەکانی، ئەندەرخوجا، رامز عەلیا.
- حزبی سۆشیالستی ئەلبانیا، ساڵی دامەزراندنی (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، ئید راما.
- حزبی دیموکراسی ئەلبانیا، ساڵی دامەزراندنی (١٩٩٠) سەرکردەکانی، سالح برشا.
- بزووتنەوەی سوشیالستی بۆ تەواوکاری، ساڵی دامەزراندنی (٢٠٠٤) لەسەرکردەکانی، خاتو مونیکا کریمادی .
- حزبی ئەلبانیای میللی سوشیالیست، ساڵی دامەزراندنی (١٩٤٦).
- حزبی حزبی دیموکراسی نوێ، لەسەر کردەکانی جیتك یولو، ساڵی دروت بوون (٢٠٠١) .
- حزبی دادپەروەری و تەواوکاری، لەسەر کردەکانی تاهیر محیدین، ساڵی دروت بوون (٢٠١١).
- حزبی دیموکراسییەت و سۆشیالیزم، لەسەرکردەکانی، باسکال میلو.
- حزبی دیموکراسی سۆشیالست، لەسەرکردەکانی، ئەسکەندەر جینۆش.
- حزبی یەکێتی نیشتمانی بۆمافەکانی مرۆڤ، لەسەرکردەکانی، فانفجی دولە، ساڵی دروت بوون (١٩٩١).

٩- نەمسا:

- حزبی سوشیالستی نەمسا، ساڵی دامەزراندنی (١٨٨٩) لەسەرکردەکانی، فیکتور ئەلەر، کارل و ینەر.
- حزبی گەلی نەمسا، ساڵی دامەزراندنی (١٩٤٥) لەسەرکردەکانی، لویس موك، سیباستیان کورتس.
- حزبی ئازادیخوازان، ساڵی دامەزراندنی (١٩٤٩) لەسەرکردەکانی، ئەنتون ساینتهالیر.
- حزبی شیوعی نەمسا، ساڵی دامەزراندنی (١٩١٨) لەسەرکردەکانی، (فرانزموهری).
- حزبی مەسیحی کۆمەڵایەتی، ساڵی دامەزراندنی (١٩٤٥) لەسەرکردەکانی، جوزیف پردل.
- کۆڕبەندی لیبرال، ساڵی دامەزراندنی (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی ئەلیخاندەر فاش.
- حزبی ئازادی نەمسا، ساڵی دامەزراندنی (١٩٥٦) لەسەرکردەکانی، نوربەرت موفەر.
- حزبی چەپی سۆشیالست، ساڵی دامەزراندنی (٢٠٠٠) لەسەرکردەکانی، سونجا عزووسش.
- حزبی سەوز، ساڵی دامەزراندنی (٢٠٠٠) لەسەرکردەکانی، فتوتەر کوغار.
- حزبی دیموکراسی کۆمەڵایەتی نەمسا، ساڵی دامەزراندنی (١٨٨١) لەسەرکردەکانی، فیکتور ئەدلەر.

١٠- بەلجیکا:

- حزبی کرێکارانی بەلجیکا، ساڵی دروست بوونی (١٨٨٥) لەسەرکردەکانی، هنری دومان.
- حزبی سۆشیالستی مەسیحی، ساڵی دروست بوونی (١٩١٧) لەسەرکردەکانی، فوتەربیکی.

- حزبی لیبرال والونی، ساڵی دروست بوونی (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، جویندولین روتن
- حزبی شیوعی بەلجیکا، ساڵی دروست بوونی (١٩٢١) لەسەرکردەکانی، لوی فان غیت
- حزبی سوشیالستی فلامەنکی، ساڵی دامەزراندنی (١٩٧٨) لەسەرکردەکانی، جون کروسیە.
- حزبی گەلی مەسیحی، ساڵی دروست بوونی (١٨٦٨) لەسەرکردەکانی فوتەربیکی.
- حزبی کۆمەڵایەتی مەسیحی، ساڵی دروست بوونی (١٩١٥)، لەسەرکردەکانی (فوتربیك)
- حزبی چاکسازی لیبرال، ساڵی دروست بوونی (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی شارلز میشیل.
- حزبی ئازادی و پێشکەتن، ساڵی دروست بوونی (١٩٦١)، لەسەرکردەکانی (عومەر فانود ینهوف فرانس جرو بخاند).
- یەکێتی گەلی فلامەنگی، ساڵی دروست بوونی (١٩٥٨)

١١- بولگاریا:

- حزبی شیوعی بولگاریا، ساڵی دروست بوونی (١٩١٩) لەسەرکردەکانی، تودور جیفکوف.
- حزبی هاونیشتمانیان لەپێناو پەرەسەندن لەبولگریا، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٦)، لەسەرکردەکانی (بویکو بوریسوف).
- بزووتنەوەی ماف و ئازادییەکان، ساڵی دروست بوونی (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد دوغمان، لوتفی سنان.
- حزبی کرێکارانی نیشتمانی سوشیالستی بورلگاریا، ساڵی دروست بوونی (١٩٣٢) لە سەرکردەکانی، د. کریستوکونتشیف.
- یەکێتی نیشتمانی بولگاریای جوتیاران، ساڵی دروست بوونی (١٨٩٩).

- حزبی بولگاریای سوشیالست، لەسەکردەکانی کورنیلیا نینوفا، سەرجی ستانشیف.
- بزووتنەوەی نیشتمانی بۆ سەقامگیری و پێشکەوتن، لەسەرکردەکانی، سیمونی دووەم.
- حزبی بولگاریا بۆ هەموو هاونیشتمانیان، لەسەرکردەکانی، میغلینا کونیکا.
- یەکێتی دیموکراتخوازانی لیبرال، لەسەرکردەکانی، ستیڤان سوفیاتسکی.
- یەکێتی هێزە دیموکراسیەکان، لەسەرکردەکانی، مارتین دیمیترۆف.

١٢- چیك:

- حزبی ئازادی و دیموکراسی راستەوخۆ، ساڵی دامەزراندنی (٢٠١٥) لەسەرکردەکانی، تومبوا ئوکامورا.
- حزبی دیموکراسی سوشیالستی، ساڵی دروست بوونی (١٨٩٦) لەسەرکردەکانی، بوخوسلاف سویوتکا.
- حزبی دیموکراتی مەدەنی (ODS) لەسەرکردەکانی، میریك تویولانك.
- حزبی شیوعی جیکوسلوفاکیا، ساڵی دروست بوونی (١٩٢١) لەسەرکردەکانی، دوبتشیك.
- یەکێتی مەسیحی دیموکراسی (KDU - CSL)، لەسەرکردەکانی، پاڤیل، بیلو برادیك.
- حزبی سەوز، لەسەرکردەکانی، ئوندریج لیسکا.
- حزبی قەراسنە (جەردەی ناو دەریا)، لەسەرکردەکانی ئیڤان باروس.
- حزبی گەلی نارازی، ساڵی دروست بوونی (٢٠١١) لەسەرکردەکانی ئەندریە بابیس.
- حزبی بۆ هیمیاو مۆرافیای کۆمۆنیستی (kscm) لەسەرکردەکانی فوجتیش فیلیپ.
- حزبی نەریت و بەرپرسیاریەتی و گەشەکردن (Topog) لەسەرکردەکانی، کارل سجوار.
- دیموکراتە ئازادیخوازەکان (LiDem) لەسەرکردەکانی کارولیناپباك.

١٣- سلوڤاكيا:

- حزبی نیشتمانی سلوڤاکی، دروست بوونی (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، ئەندریج دانگو، جان سلوتا، دوشان نیتل.
- حزبی مەجەر (تایبەت بۆ خەڵکی مەجر)، لەسەرکردەکانی، بیلابوغاز.
- بزووتنەوەی مەسیحی دیموکراسی (KDH) لەسەرکردەکانی، جان فیغل.
- ڕەوتی دیموکراسی سۆشیالست (somer - SD) لەسەرکردەکانی، ڕوبەرت فیکو.
- حزبی ئازادی و هاوکاری (sas) لەسەرکردەکانی، ریتشارد سولیك.
- حزبی هاونیشتمانییە ئاساییەکان و کەسایەتیە سەربەخۆکان، (olama) لەسەرکردەکانی، ئیگۆر مانوفیك.
- یەکێتی مەسحی دیموکراسی سلوڤاکی (sdku - DS) لەسەرکردەکانی، فاڤول خریسو.
- حزبی پارێزگاری مەدەنی (oks) لەسەرکردەکانی، ئوندریج دوستال.
- حزبی نەتەوەو دادپەروەری (NAS) لەسەرکردەکانی، ئەنابیلو سوڤوما.
- حزبی حەپی دیموکراسی (SDL) لەسەرکردەکانی، جوزیف دوریکا.
- حزبی هاوپەیمانی هنگاریەکان (SNK) لەسەرکردەکانیانجوزیف بیرینیا.
- حزبی میللی (بزووتنەوە لەپێناو سلۆڤاکیای دیموکراسی)، لەسەرکردەکانیان، فلادیمیر میکایەر.

١٤- دانیمارك:

- جزبی لیبرالی دانیمارك، ساڵی دروست بوونی (١٨٧٠) لەسەرکردەکانی، لارس راسموسین.
- حزبی لیبرالی کۆمەڵایەتی دانیمارك، ساڵی دروست بوون (١٩٠٥) لەسەرکردەکانی، مۆریتن ئەستر.
- حزبی یەکێتی (دوورگەکانی فارو) ساڵی دروست بوون (١٩٠٦) لەسەرکردەکانی، کاچ لیو جوهانسن.

- حزبی شیوعی دانیمارك، ساڵی دروست بوون (١٩١٩) لەسەرکردەکانی، ئەکسیل لارش.
- بزووتنەوەی میللی بۆ داد پەروەری و خۆشگوزەرانی، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٦) لەسەرکردەکانی پول هیرکیلەر.
- هاوپەیمانی لیبڕال، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٧) لەسەرکردەکانی، ئەلیکس ڤانویسلاگ.
- حزبی نەوەی نوێ، ساڵی دروست بوونی (٢٠١٥) لەسەرکردەکانی، پیرنل ڤیرموند.
- حزبی پارێزگاران، ساڵی دروست بوونی (١٩١٥) لەسەرکردەکانی، سپرین پاپ.
- حزبی گەل، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، کریستیان سیلسن واهی.
- حزبی پێشکەوتن، ساڵی دروست بوونی (١٩٧٢) لەسەرکردەکانی، موگنس گلیسنروب.
- حزبی سوشیالستی دیموکراسی – ساڵی دروست بوون (١٨٨١) لەسەرکردەکانی میت فرید یرکسن، هیلا توهینج.

١٥- فنلەندا:

- حزبی شیوعی فنلەندا، ساڵی دروست بوونی (١٩١٨) لەسەرکردەکانی، ئەرنی سارینین.
- یەکێتی گەلی فنلەندای دیموکرات (DFFF) ساڵی دامەزراندنی (١٩٤٤) لەسەرکردەکانی، ئەرمی ئیکبا، بنتی ساریکوس، کلایس ئەندرسون.
- حزبی سۆشیالستی دیموکراتی فنلەندا، ساڵی دامەزراندنی (١٨٩٩) لەسەرکردەکانی، یوتائور بیلایتن.
- حزبی ناوەڕاستی فنلەندا، ساڵی دروست بوونی (١٩٠٦) لەسەرکردەکانی، مافی فانهاتن.
- هاوپەیمانی چەپ، ساڵی دروست بوونی (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، لی ئەندرسون.

- رێكخراوی، فنلەندای راستەقینەكان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەركردەكانی، تیمو سوینی.
- هاوپەیمانی نیشتمانی فنلەندا، ساڵی دروست بوون (١٩١٨) لەسەركردەكانی، ئەرتولاتی، ئەكسل ئیرو.
- رێكخراوی سەوز، ساڵی دروست بوون (١٩٨٧) لەسەركردەكانی، ماریا ئوو جیسالو.
- حزبی دیموكراسی مەسحی، ساڵی دروست بوون (١٩٥٨) لەسەركردەكانی، ساری ئیسایيە.

١٦- پولەندا:

- حزبی شیوعی پۆلەندا، ساڵی دروست بوونی (١٩١٨)، لەسەركردەكانی، غومولكا.
- حزبی كرێكارانی پولەندای یەكگرتوو، ساڵی دروست بوونی (١٩٤٨) لەسەركردەكانی، بولیسلاف بیروت.
- حزبی نیشتمانی دیموكراسی، ساڵی دروست بوونی (١٨٩٧) لەسەركردەكانی، رومان دروسكی.
- حزبی گەل، ساڵی دروست بوونی (١٩٩٧) لەسەركردەكانی، بافل ئەدا موفیتش.
- حزبی دادو یاسا، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠١) لەسەركردەكانی، لینج كاتشینسكی، پاروسلاف.
- حزبی كاری سوشیالستی جولەكە، ساڵی دامەزراندنی (١٩٠٤) لەسەركردەكانی عومان سیركین.
- یەكێتی گشتی كاربۆ جولەكەی پۆلەندا، ساڵی دروست بوونی (١٩١٧)، لەسەركردەكانی، میشال توندنفریی.
- كۆربەندی مەدەنی، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٧) لەسەركردەكانی دونالد تاسك.
- حزبی مینبەری مەدەنی، ساڵی دامەزراندنی (٢٠٠١) لەسەركردەكانی، ئیفا كوبانسش.
- حزبی سەوز، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٣) لەسەركردەكانی، ئانا غرودسكا.

١٧- يۆنان:

- حزبی دیموکراسی نویٚ، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، کونستاتیتوس کارامانلس.
- هاوپەیمانی چەپی رادیکال، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٤) لەسەرکردەکانی، ئەلکسیس یتسیارس.
- بزووتنەوەی سۆشیالستی یۆنان (پاسۆك) ساڵی دروست بوون ی(١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، ئیفانجیلوس فینیز بلوس، ئەندریاس باباندریو.
- حزبی یۆنانی سەربەخۆ، ساڵی دروست بوون (٢٠١٢) لەسەرکردەکانی، بانوس کامینوس.
- حزبی شیوعی یونان، ساڵی دروست بوون (١٩٢٤) لەسەرکردەکانی، ئەلیکیا باباریجا.
- حزبی نیشتمانی سۆشیالستی یۆنان، ساڵی دروست بوون (١٩٣٢) لەسەرکردەکانی، جورج .س.میرکوس.
- حزبی ژینگەی سەوز، سەرکردایەتی – لیژنەیەکی ٦ کەسین.
- حزبی سۆشیالستی یۆنان، ساڵی دروست بوون (١٩٢٤) لەسەرکردەکانی، دیمتراتوس.
- حزبی بەرەبەیانی زێرین، ساڵی دروست بوون (١٩٨٥) لەسەرکردەکانی، نیکۆلاس میکالوکیس.
- چەپی دیموکرات (سیریزا) ساڵی دروست بوون (٢٠٠٤) لەسەرکردەکانی، فوتیس کوفالس، کولیانیس.

١٨- هنگاریا – مەجەر:

- یەکێتی دیموکراتخوازە ئازادەکان، ساڵی دروست بوون (١٩٨٨) لەسەرکردەکانی، ئەریادکونز، بیلاکیرالی.
- حزبی نیشتمانی سۆشیالستی مەجەر، ساڵی دروست بوون (١٩٣٨).

- حزبی – خاجی تیر – ساڵی دروست بوون (١٩٣٩) لەسەرکردەکانی، فیرینتس سالاش.
- حزبی کرێکارانی سۆشیالستی مەجەر، ساڵی دروست بوونی (١٩٥٦) لەسەرکردەکانی، سیانوش کادرا.
- یەکگرتنی مەدەنی مەجەر (فیدس) ساڵی دروست بوون (١٩٨٨) لەسەرکردەکانی فیکتور ئوریان
- حزبی گەلی دیموکراتی مەسیحی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٤) لەسەرکردەکانی جولت شیمین.
- حزبی مەدەنی بۆ خاوەن پیشە بچووکە سەربەخۆکان و کرێکارانی گەشتیاری، ساڵی دروست بوون (١٩٠٨) لەسەرکردەکانی، زولتان تیلدی ئیستیڤان دوبی.
- بزووتنەوە لەپێناو مەجەرێکی چاکتر (یوبیك) ساڵی دروست بوون (٢٠٠٣) لەسەرکردەکانی پیتەر جاکاب، جابور فونا.
- حزبی کرێکارانی مەجەر (شیوعی) ساڵی دروست بوون (١٩١٨) لەسەرکردەکانی، جانوس کادار.
- حزبی خاوەن زەوییەکان، ساڵی دروست بوون (١٩٠١) لەسەرکردەکانی، ئۆسکارباش.

١٩- کۆماری ئیرلەندا:

- حزبی شیوعی ئیرلەندا، ساڵی دروست بوون (١٩٢١) لەسەرکردەکانی، ئەندرو بار.
- حزبی شین فین، ساڵی دروست بوون (١٩٢٦) لەسەرکردەکانی، ئەرسەر کریفیشی.
- حزبی کرێکاران، ساڵی دروست بوون (١٩١٢) لەسەرکردەکانی، جمیس کونولی.
- حزبی دیموکراسییە پێشکەوتنخوازەکان، ساڵی دروست بوونی (١٩٨٥) لەسەرکردەکانی، دیزموند ئۆمالی، مالی هارتی.
- حزبی فاین جایل (fine cael) ساڵی دروست بوون (١٩٣٣) لەسەرکردەکانی، لیو فرادکار.

- حزبی فیانافایل، ساڵی دروست بوونی (١٩٢٦) لەسەرکردەکانی، ئیمون دی فالیرا.
- حزبی سەوز، ساڵی دروست بوونی (١٩٨١) لەسەرکردەکانی، دویلن کریستونەر.
- حزبی ئیرلەندی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوونی (١٩٣٣).

٢٠- هۆڵەندا:

- حزبی گەل لەپێناو ئازادی و دیموکراسی (VVD) ساڵی دروست بوون (١٩٤٨) لەسەرکردەکانی، مارك رۆکە.
- حزبی کاری هۆڵەندا (PVDA) ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، ولیەم دریس.
- حزبی بانگەشەی دیموکراسی مەسیحی (CDA) ساڵی دروست بوون (١٩٨٠).
- حزب لەپێناو ئازادی (PVV) ساڵی دروست بوون (٢٠٠٦) لەسەرکردەکانی، خیرت فیلدز.
- حزبی چەپی سەوز (col) ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، جیسی کلافەر.
- حزبی یەکێتی مەسیحی (cu) ساڵی دروست بوون (٢٠٠٠) لەسەرکردەکانی، غیرت جان سیغرز
- حزبی دیموکراتخوازان ٦٦، (D٦٦) ساڵی دروست بوون (١٩٦٦)، لەسەرکردەکانی هانس فانس میرلو.
- حزبی سوشیالستی هولەندا، (SP)، ساڵی دروست بوون (١٩٧١) لەسەرکردەکانی، یان مارانیست.
- حزبی سیاسی چاکسازی، ساڵی دروست بوون (١٩١٨) لەسەرکردەکانی، کیس ڤان دیر.
- حزبی شیوعی هولەندا، ساڵی دروست بوون (١٩١٨) لەسەرکردەکانی، بول دور دوغروت.

٢١- نەرویج:

- حزبی کرێکاران، ساڵی دروست بوون (١٨٨٧) لەسەرکردەکانی، ئودوار نوردل، یوتاس غار ستورە.
- حزبی پارێزگاران، ساڵی دروست بوون (١٨٨٤) لەسەرکردەکانی، ئەرنا سولبرغ.
- حزبی پێشکەوتن، ساڵی دروست بوون (١٩٧٣) لەسەرکردەکانی، سیف نیسن، د. ئارن.
- حزبی سۆشیالستی چەپ، ساڵی دروست بوون (١٩٧٥) لەسەرکردەکانی ئەدون لیسبکین.
- حزبی لیبرال، ساڵی دروست بوون (١٨٨٤) لەسەرکردەکانی، تریتەش گراندە، هانس هاموند.
- حزبی دیموکراسی مەسیحی، ساڵی دروست بوون (١٩٣٣) لەسەرکرەکانی، کنوت ئەریلدە هاریدە.
- حزبی سەوز، ساڵی دروست بوون (١٩٨٨) لەسەرکردەکانی، راسموس هانسون.
- حزبی جوتیاران، ساڵی دروست بوون (١٩٢٠) لەسەرکردەکانی سیفور ئەلبرن.
- حزبی شیوعی نەرویج، ساڵی دروست بوون (١٩٢٣) لەسەرکردەکانی، مارتن غونار.
- حزبی سورەکان، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٧) لەسەرکردەکانی، بیورتار موکنس.

٢٢- رومانیا:

- حزبی رزگارکردنی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، ئەیون ئیلیسکو.
- حزبی هاوپەیمانی سوشیالست، ساڵی دامەزراندن (   ) لەسەرکردەکانی کونستانتین روتارو.
- حزبی جوتیارانی نیشتمانی دیموکراسی مەسیحی، ساڵی دروست بوون (   ) لەسەرکردەکانی، ئوریلیا بافیلسکو.
- حزبی دیموکراسی لیبرال، ساڵی دامەزراندن (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی.

- حزبی سەوز، ساڵی دروست بوون (   ) لەسەرکردەکانی، ریموس سیرینا.
- یەکێتی نیشتمانی بۆ پێشکەوتنی رومانیا، ساڵی دروست بوون (   ) لەسەرکرەکانی، گابریل ئوبریا.
- حزبی شیوعی رومانیا، ساڵی دروست بوون (١٩٢١) لەسەرکردەکانی، گورگی گورگیو، نیکولای شاوشیسکو.
- حزبی نیشتمانی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (   ) لەسەرکردەکانی، ئیلینیا جورکیو، دانیال مینشو.
- حزبی لیبرال نەتەوەیی رومانیا، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠)، لەسەرکردەکانی، رادو کامبیاتو، لودوفیتش ئوریان.
- یەکێتی دیموکراسی بۆ مەجەریەکانی رومانیا، ساڵی دروست بوون (   ) لەسەرکردەکانی هونەر کیلیمین.
- حزبی دیموکراسی سوشیالستی ساڵی دروست بوون (٢٠٠١) لەسەرکردەکانی، لیفیو دراغینا.

٢٣- سوید:

- بەرەی سوشیالستی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٤) لەسەرکردەکانی، ئەندرویس ئەرلیسکوچ، دانییل هوجلاند.
- بزووتنەوەی نوێی سوید، ساڵی دروست بوون (١٩٤١) لەسەرکردەکانی، ئەنگداهی.
- حزبی کرێکارو جوتیارانی نەتەوەیی سۆشیالستی سوید، ساڵی دروست بوون (١٩٢٤) لەسەرکردەکانی بیرجرفورغاد.
- دیموکراسیخوازانی سوید، ساڵی دروست بوون (١٩٨٨) لەسەرکردەکانی، جیمی ئۆکسون.
- حزبی گەلی لیبرالی، ساڵی دروست بوون (١٩٣٤) لەسەرکردەکانی، نیامکو سابونی.
- حزبی دیموکراسیخوازە مەسیحیەکان، ساڵی دروست بوون (١٩٦٤) لەسەرکردەکانی، ئیبا بوش تور، ئەلف جوهانسون.

- حزبی دەس پێشخەری ژنانە، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی غوردن شیان.
- حزبی چەپ، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، جوناس سجوستیت.
- حزبی ژینگەی سەوز، ساڵی دروست بوون (١٩٨١) لەسەرکردەکانی، گوستاف فریدولین.
- حزبی شیوعی سوید، ساڵی دروست بوون (١٩١٧) لەسەرکردەکانی، لارس فیرتر.

٢٤- سویسرا:

- حزبی سۆشیالستی دیموکراسی سویسرا، ساڵی دروست بوون (١٨٨٨) لەسەرکردەکانی، کریستین لیغرات.
- حزبی رادیکال دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٨٩٤) لەسەرکردەکانی.
- حزبی گەلی سویسرا، ساڵی دروست بوون (١٩٧١) لەسەرکردەکانی، کریستوف بلوشەر، تونی برونەر.
- حزبی سەوزی ئازاد، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٧) لەسەرکردەکانی، مارتن بومل، کاترین بیرتشی.
- حزبی لیبرال رادیکال، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٩) لەسەرکردەکانی، پیترا غوسی.
- حزبی شیوعی سویسرا، ساڵی دروست بوون (١٩٢٠) لەسەرکردەکانی، ئەرمان مانیان.
- حزبی دیموکراتی ئازاد، ساڵی دروست بوون (١٨٩٤) لەسەرکردەکانی، فیلیب مولە.
- حزبی دیموکراتی کۆنە پارێز، ساڵی دروست بوون (   ) لەسەرکردەکانی، مارتن لاندولت.
- حزبی دیموکراتی مەسیحی، ساڵی دروست بوون (١٩١٢) لەسەرکردەکانی گریستون داربیلای.
- بزووتنەوەی نیشتمانی سویسرا، ساڵی دروست بوون (١٩٤٠) لەسەرکردەکانی، د. ماکس لیوکیلەر.

٢٥- یوگوسلافیا:

- یوگوسلافیا لەکاتی دامەزراندنی ساڵی (١٩٤٣) لەشەش هەرێم پێکهاتبوو، ئەوانیش بریتی بوون لە:

- سربیا، کرواتیا، بۆسنەو هەرسك، ناوچەی شاخی ڕەش، سلۆڤینیا، مەقدۆنیا.
- ئەم دەوڵەتە ساڵی (١٩٩٢) لەگەڵ داڕمانی یەکێتی سۆڤیەت هەڵوەشایەوەو دابەش بوو.
- بەسەر چەند هەرێم و کۆماریك ئەویش دوای جەنگێکی ناوخۆیی، بەشەکانی یوگوسلافیاش بریتی بوون: کرواتیا، سلوڤینیا، مەقدۆنیا، بۆسنەو هەرسك، سربیا، شاخی ڕەش.
- لێرەدا حزبە سیاسییەکان لەو هەرێمانە بەسەریەکەوە دەخەینە ڕوو:

- یەکێتی دیموکراسی کرواتیا، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، فرانجو تودسن، تومیسلان کارامارکو.
- حزبی کاری دیموکراسی (بۆسنە) ساڵی دامەزراندن (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، عەلی عیزەت.
- یەکگرتووی شیوعیەکانی یوگوسلافیا، ساڵی دامەزراندن (١٩١٩) لەسەرکردەکانی جوزیف تیتو.
- حزبی دیموکراسی سربیا، ساڵی دامەزراندن (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی بوریس تادیتش.
- حزبی رادیکالی سربی، ساڵی دامەزراندن (١٩٩١) لەسەرکردەکانی فویسلاف سیسلی.
- حزبی شاخی ڕەشی دیموکراسی سۆشیالست، ساڵی دامەزراندن (١٩٤٣) لەسەرکردەکانی مینلو جوکانوفیتش.
- حزبی گەلی سلۆڤینیا، ساڵی دامەزراندن (١٩٠٥) لەسەرکردەکانی، ئەندرو هیلنا.
- حزبی سلۆڤینیای چاك، ساڵی دامەزراندن (٢٠١١) لەسەرکردەکانی، زوان یانکوفینش.

- ڕێکخراوی مەقدونیای شۆڕشگێر، ساڵی دامەزراندن (١٩٩٠)
- بزووتنەوەی شۆڕشگێری کرواتیا، ساڵی دامەزراندن (١٩٢٩)
- حزبی پێشکەوتنی دیموکراسی (بوسنە) ساڵی دامەزراندن (١٩٩٩).
- حزبی کرێکاران (مەقدونیا) ساڵی دامەزراندن (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی فویسلاف سیسلپ.

٢٦- ئۆکرانیا:

- حزبی نیشتمان، ساڵی دامەزراندن (١٩٩٩) لەسەرکردەکانی، یولیما تیمو شنکو.
- حزبی پێشکەوتنخوازی سۆشیالست، ساڵی دامەزراندن (١٩٩٦) لەسەرکردەکانی، نتالیا فەترینکا.
- حزبی ئازادی، ساڵی دامەزراندن (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، ئولینگ نیتابوك.
- حزبی ئۆکرانیا بەرەوپێش، ساڵی دامەزراندن (٢٠١١) لەسەرکردەکانی، نتالیا کرالوفسکیا.
- حزبی کۆمۆنیستی ئۆکرانیا، ساڵی دامەزراندن (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی، بیترو سیمونیکو.
- حزبی هەرێمەکان، ساڵی دامەزراندن (٢٠٠٠) لەسەرکردەکانی، فیکتور یانو کوفیتش.
- حزبی هاویشتمانیەتی ئۆکرانیا، ساڵی دامەزراندن (٢٠١٠) لەسەرکردەکانی، ئەناتولی جریتسینکو.
- حزبی ئوکرانیای نەتەوەیی، ساڵی دامەزراندن (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، فیکتور یوشنکا.
- بەرەی میللی، ساڵی دامەزراندن (٢٠١٤) لەسەرکردەکانی، ئەرسینی یاتسینوك.
- حزبی هاوکاری، ساڵی دامەزراندن (٢٠١٢) لەسەرکردەکانی، ئەندریە سادوفی.

٢٧- ليتوانا:

- حزبی دیموکراسی کۆمەڵایەتی، ساڵی دروست بوون (١٨٩٦) لەسەرکردەکانی، جینتاوتاس، پالوکاس.
- حزبی مەسیحی (kp)، لەسەرکردەکانی، گیدمیناس ڤاغنوریس.
- حزبی مەدەنی دیموکراسی (PDP) لەسەرکردەکانی، ئەلیگمانتاس ماتو لیڤیکوس.
- حزبی یەکگرتن و کرێکارانی دیموکراسی (ddvp) لەسەر کردەکانی، کریستینا بازاو سکین.
- یەکێتی نیشتمانی (دیموکراتخوازانی مەسیحی) (TS - LKP) لەسەرکردەکانی، ئەندیوس کوبیلوس.
- حزبی کرێکاران (DP) لەسەرکردەکانی، لوریتا غراو زینین.
- حزبی گەلی لیتوانیا (LLP) لەسەرکردەکانی، کازیمیرا پروتسکین.
- یەکێتی سەوزو کشتیاران (Lvzs) لەسەرکردەکانی، راموناس کارباوسکس.
- حزبی کۆماری (RP)، لەسەرکردەکانی ڤالدیماراس ڤالکیوناس.
- بەرەی میللی سوشیالست (SLE) لەسەرکردەکانی، ئەلفیرداس پالیکس.
- حزبی لیتوانیای لاو (pjl) لەسەرکردەکانی، ستالیسلو فاس بوسکیفکیوس.
- حزبی لیبرالیزم (L.s) لەسەرکردەکانی ئەلیفجوس ماسیولیس.

٢٨- ئایسلاند:

- حزبی پێشکەوتخواز، ساڵی دروست بوونی (١٩١٦) لەسەرکردەکانی، سیغوندور جوهانسون.
- هاوپەیمانی گەل، ساڵی دروست بوو، (١٩٦٨) لەسەرکردەکانی، ئەنگاسیلاند.
- حزبی دیموکراتی سۆشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩١٦) لەسەرکردەکانی، لوغیمار ئەبناسون.

- حزبی سەربەخۆیی، ساڵی دامەزراندن (١٩٢٩) لەسەرکردەکانی، بیارنی بینديكسنون.
- حزبی ئازادی، ساڵی دامەزراندن (٢٠١٧) لەسەرکردەکانی، غونلوغور ئەنغفارسون.
- بەرەی میللی، ساڵی دامەزراندن (٢٠١٣) لەسەرکردەکانی، ئۆرفالدور ئورفالدسون.
- حزبی سوشیالستی ئایسلەندا، ساڵی دامەزراندن (٢٠١٧) لەسەرکردەکان جونار سماری.
- حزبی کومونیست، ساڵی دامەزراندن (١٩٣٠) لەسەرکردەکانی، لودفیغ جوزیون.
- حزبی سەوزی چەپ، ساڵی دامەزراندن (١٩٩٩) لەسەرکردەکانی کاترین جاکوك.
- هاوپەیمانی دیموکراسی کۆمەڵایەتی، لەسەرکردەکانی، جوهانا سیغوردار وتر.

٢٩- ئیستونیا:

- حزبی چاکسازی ئیستونیا، ساڵی دامەزراندن (١٩٩٤) سەرکردە، سییم کالاس، هونتو ریفکە، تافی رویقاس.
- حزبی دیموکراسی کۆمەڵایەتی، ساڵی دامەزراندن (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، جوری فیل، تۆماس هندریك.
- حزبی سەوزی ئیستونیا، ساڵی دامەزراندن (٢٠٠٦) لەسەرکردەکانی، ئەلیکسەندەر لان.
- حزبی – ناوەڕاست – ئەستونیا، ساڵی دامەزراندن (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، ئەلیکساندەر زدانکینفیتش.
- حزبی چەپی ئیستونیا، ساڵی دامەزراندن (٢٠٠٤)، لەسەرکردەکانی ڤاینوڤا فالخاس، سیرجەکینجسیبا.
- حزبی کۆمۆنیستی ئیستونیا، ساڵی دامەزراندن (١٩٤٠) لەسەرکردەکانی، کارل سار، جورجی ئەلیشن
- حزبی گەلی ئیستونیای پارێزگار، ساڵی دامەزراندن (   ) لەسەرکردەکانی، مارغوملجاند.

٣٠- لوكسمبورگ:

- حزبی ئازادی (FPL) ساڵی دامەزراندن (٢٠٠٣) لەسەرکردەکانی، جین ئیر ستیفلد.
- هاوپەیمانی بەڵێ بۆ ئاینده، ساڵی دامەزراندن (٢٠١١) لەسەرکردەکانی، ئۆکسیوبارکوس.
- حزبی نەتەوەیی باسك، ساڵی دامەزراندن (١٨٩٥) لەسەرکردەکانی، سابینو ئارانا.
- حزبی دیموکراسی، ساڵی دامەزراندن (١٩٤٥) لەسەرکردەکانی، ئیکساڤیر بیتل، کرافیه بتیل.:
- حزبی چاکسازی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، جین سکوس.
- حزبی شیوعی، ساڵی دامەزراندن (١٩٢١) لەسەرکردەکانی، دومینیك ئۆریانی.
- حزبی گەلی مەسیحی کۆمەڵایەتی، ساڵی دامەزراندن (١٩٤٤) لەسەرکردەکانی، میشیل ولتر.
- حزبی سەوز، لەسەرکردەکانی، سام نانسوت، کریستیان کمیونکس.
- حزبی کرێکارانی سوشیالست، لەسەرکردەکانی، ئەلیکس سودری، ساڵی دامەزراندن (١٩٠٢).
- حزبی سوشیالستی دیموکراسی، ساڵی دامەزراندن (١٩٧١).

٣١- مالتا:

- حزبی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٧) لەسەرکردەکانی، لورانس غونزی، د.ئیدوار دفینش.
- حزبی کاری مالتا، ساڵی دامەزراندن (١٩٢١) لەسەرکردەکانی، د.بول بوفا، دوم منتون.
- حزبی شیوعی مالتا، ساڵی دروست بوون (١٩٦٩) لەسەرکردەکانی، فیکتور دیجیوفانی.
- حزبی دەستوری، ساڵی دروست بوون (١٩٢١) لەسەرکردەکانی، جیرالد ستریکلاند.

- حزبی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (٢٠١٦) لەسەرکردەکانی، تیموسی الدین.
- حزبی کرێکارانی مەسیحی، ساڵی دامەزراندن (١٩٦١) لەسەرکردەکانی، تونی بیلیجرنی.
- حزبی نەتەوەیی دیموکراسی، ساڵی دامەزراندن (١٨٨٣) لەسەرکرەکانی، ئەنزیکومیرزی.

٣٢- موڵدافیا:

- حزبی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٧) لەسەرکردەکانی فافیل فیلیب.
- حزبی نیشتمانی لیبراڵ، ساڵی دروست بوون (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی، فیتالیا بافلیسیکو.
- حزبی لیبراڵ، ساڵی دروست بوون (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی، ئەیون ئەبدستول.
- حزبی چاکسازییە لیبراڵەکان، ساڵی دروست بوون (٢٠١٣) لەسەرکردەکانی، ئەیون هادارکا.
- حزبی گەلی دیموکراسی مەسیحی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکرەکانی، لوریا روتشکا.
- هاوپەیمانی سەوز (ژینگەی مولدافیا) ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، ڤلادیمیر براغا.
- حزبی شیوعی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی، فلادیمیر فورنتین.
- حزبی مولدافیای کۆماری، ساڵی دروست بوون (١٩٩٩) لەسەرکردەکانی، ئەندریا سترانا.
- حزبی کاروهاوکاری، ساڵی دروست بوون (٢٠١٦) لەسەرکردەکانی، مایا ساندو.
- حزبی یاساو دادپەروەری، ساڵی دروست بوون (١٩٩٧) لەسەرکردەکانی نیکولای ئەلیکس.
- حزبی دیموکراسی کۆمەڵایەتی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی فیکتورشیلین.

٣٣- کۆسۆڤۆ:

- **یەکێتی دیموکراسی کۆسۆڤۆ، ساڵی دروست بوون (١٩٩٩) لەسەرکردەکانی، هاشم تاتشی، ئیبراهیم روجونا.**
- **هاویەندی دیموکراسی بۆ کۆسۆڤۆ، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، عیسا مستەفا.**
- **حزبی سەربەخۆیی (ڤینتڤیندوسی) ساڵی دروست بوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، ئەلبین کورتی.**
- **حزبی ئورای چاکسازی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٤) لەسەرکردەکانی، تۆوتا ساهتشیا.**
- **هاوپەیمانی لەپێناو ئانیدەی کۆسۆڤر، ساڵی دامەزراندن (٢٠٠٠) لەسەرکردەکانی، راموش هارادنیای.**
- **هاوپەیمانی کۆسۆڤی نوێ، ساڵی دامەزراندن (٢٠٠٦) لەسەرکردەکانی، سلوبودان بتروفیتش.**

٣٤- سان مارینو:

- **حزبی دیموکراسی مەسیحی، ساڵی دامەزراندن (١٩٤٨) لەسەرکردەکانی، مارکوجاتی.**
- **حزبی دیموکراسی سوشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٥٧) لەسەرکردەکانی، ئەفارو کاساڵ.**
- **حزبی شیوعی، ساڵی دروست بوون (١٩٢١) لەسەرکردەکانی، ئیڤان خوشی.**
- **حزبی سوشیالستی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (١٩٧٥) لە سەرکردەکانی، بینر باولو.**
- **یەکێتی لەپێناوکۆمار، ساڵی دروست بوون (٢٠١١).**
- **حزبی دیموکراسی ناوەندی، ساڵ دروست بوون (٢٠٠١) لەسەرکردەکانی، ئوزاریومزە.**

- بزووتنەوەی دیموکراسی تەوافوق، ساڵی دروست بوون (١٩٨٣)
- حزبی سۆشیالستی نوێ، ساڵ دروست بوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، ئوغستوکالی.
- یەکێتی جەپ، ساڵی دروستبوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، فرانشیسکامیشیلوتی.
- حزبی سان مارینوی کۆماری، ساڵی دروست بوون (١٩٢٢) لەسەر کردەکانی، جولیانو جوزی.

٣٥- میسر:

- حزبی وەفدی نوێ، ساڵی دروست بوون (١٩١٨) لەسەرکردەکانی، سەعد زەغلول.
- حزبی شیوعی میسر، ساڵی دروست بوونی (١٩٢٢) لەسەرکردەکانی، مەحمود حوسنی ئەلعەرابی.
- کۆمەڵەی ئیخوان ئەلوسلمین، ساڵی دروست بوونی (١٩٢٨) لەسەرکردەکانی، حەسەن ئەلبەننا .
- حزبی میسری لاو، ساڵی دروست بوون (١٩٣٣) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد حەسەن.
- گردبوونەوەی نیشتمانی پێشکەونخوازی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوونی (١٩٧٦) لەسەرکردەکانی، خالید محیدین.
- حزبی نیشتمانی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٨) لەسەرکردەکانی محەمەد حوسنی موبارەك.
- حزبی نەتەوە، ساڵی دروست بوون (١٩٨٢) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد ئەلسەحابی.
- حزبی سەوز، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی حەسەن رەجەب.
- حزبی ئایندەی ئازاد، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٤) لەسەرکردەکانی ئەیمەن ئەنوەر.
- حزبی دەستوری کۆمەڵایەتی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٤) لەسەرکردەکانی، مەمدوح قناوی.
- حزبی ئازادیخوازان، ساڵی دروست بوونی (١٩٧٦) – لەسەرکردەکانی – حیلیمی سالم.

٣٦- سودان:

- حزبی نەتەوەی سودان، ساڵی دروست بوون (١٩٤٥) لەسەرکردەکانی، عەبدولڕەحمان ئەلمەهدی، سادق ئەلمەهدی.
- حزبی نیشتمانی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (١٩٤٣) لەسەرکردەکانی، ئیسماعیل ئەزهەری، عەلی میرغەنی.
- حزبی کۆنگرەی نیشتمانی میللی ساڵی دروست بوون (٢٠٠٠) لەسەرکردەکانی، د.حەسەن ئەلتورابی.
- گردبوونەوەی نیشتمانی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، محەمەد عوسمان.
- بزووتنەوەی میللی بۆ رزگارکردنی سودان، ساڵی دروست بوون (١٩٨٣) لەسەرکردەکانی، جۆن گەڕەنگ.
- حزبی شیوعی سودان (سەرکردایەتی شۆڕشگێر) ساڵی دروست بوون (١٩٦٤) لەسەرکردەکانی، محەمەد ئیبراهیم نەقد.
- حزبی شیوعی سودان، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، عەبدولخاق مەحجوب.
- حزبی لیبرالی دیموکراسی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٨) لەسەرکردەکانی، خاتو نور تاورکافی.
- دیموکراتخوازانی ئازاد، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٠) لەسەرکردەکانی، د. سەموئیل حوسین عوسمان.
- بزووتنەوەی دادپەروەری و یەکسانی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٣) لەسەرکردەکانی، جبریل ئیبراهیم،
- یەکێتی سوشیالستی سودان، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، جەعفەر ئەلنومیری.

٣٧- لیبیا:

- حزبی نیشتمان، ساڵی دروست بوون (١٩٤٤) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد فەقی حەسەن.
- حزبی کرێکاران، ساڵی دروست بوون (١٩٤٧) لەسەرکردەکانی، بەشیرئیبن حەمزە.
- کۆنگرەی گشی گەل، ساڵی دروست بوون (١٩٧٦) لەسەرکردەکانی، موعەمەر ئەلقەزافی.
- هاوپەیمانی هێزە نیشتمانیەکان، ساڵی دروست بوون (٢٠١٢) لەسەکردەکانی محەمەد جبریل.
- بەرەی نیشتمان، ساڵی دروست بوون (٢٠١٢) لەسەرکردەکانی، محمد یوسف.
- حزبی دادپەروەری و بونیاد، ساڵی دروست بوون (٢٠١١) محەمەد سوان.
- حزبی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (٢٠١٢) لەسەرکردەکانی عەبدولکەریم بلحاج.
- گردبوونەوەی دیموکراسی لیبیا، ساڵی دروست بوون (٢٠١٨) لەسەرکرەکانی، حەسەن تاتاناکی.
- حزبی (ئەلتەحریر)ی ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (١٩٥٣) لەسەرکردەکانی، عەتا ئەبو رشتە.
- بەرەی میللی، ساڵی دروست بوونی (٢٠١٦) لەسەرکردەکانی، مەبروك ئەحنیش.
- کۆنگرەی نیشتمانی (١٩٥٠) — لەسەرکردەکانی ادریس الرچا السنوسی.

٣٨- تونس:

- حزبی گردبوونەوەی دەستوری دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٢٠) لەسەرکردەکانی، حەبیب بورقێبە.
- یەکێتی دیموکراسی یەکگرتووخواز، ساڵی دروست بوون (١٩٨٨) لەسەرکردەکانی، عەبدولرەحمان ئەلتلیلی.

- بزووتنـــەوەی دیموکراســیخوازە سۆشیالســتەکان، ســاڵی دروســت بــوون (١٩٨٧) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد ئەلمستیری.
- حزبـی یـەکێتی میللـی، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٨٣) لەسـەرکردەکانی، محەمـەد ئەبوئەلشیخە.
- حزبی کۆمونیستی تونس (بزووتنـەوەی نوێبوونـەوە)، ساڵی دامەزرانـدن (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی، محەمەد حەرمەلە.
- کۆمەڵـەی دیموکراســی لــەپێناو کاروئــازادی، ســاڵی دروســت بــوون (٢٠٠٢) لەسەرکردەکانی، مستەفا بن جەوهەر.
- بزووتنـــەوەی ڕابــوون، ســاڵی دروســت بــوون (١٩٨٩) لەســەرکردەکانی، راشــد ئەلغەنوشی.
- حزبی کرێکارانی کۆمونیستی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٥) لەسـەرکردەکانی، حمـە ئەلهومامی.
- حزبـی دیموکراسـی پێشکەوتنخواز، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٨٨) لەسـەرکرەکانی، محەمەد ئەلشابی.
- حزبی سەوز بۆ پێشکەوتن، ساڵی دروست بـوون (٢٠٠٦) لەسـەرکردەکانی، مـونجی ئەلخوماسی.
- حزبـی ئـازادی و گەشـە پێـدان، سـاڵی دروسـت بـوون (٢٠١١) لەسـەرکردەکانی، بەدرەدین ئەلروبەیعی.

٣٩- مەغریب:

- حزبـی سـەربەخۆیی، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٤٤) لەسـەرکردەکانی، عـەبباس ئەلفاسی.
- یــەکێتی نیشــتمانی بــۆ هێــزە میللیــەکان، ســاڵی دروســت بــوون (١٩٥٩) لەسەرکردەکانی، عەبدوڵلا ئیبراهیم.

- حزبی دادو گەشەپێدان، ساڵی دروست بوون (١٩٦٧) لەسەرکردەکانی، عەبدولکەریم ئەلخەتیب.
- حزبی پێشکەوتن و سوشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، ئیسماعیل عەلەوی.
- گردبوونەوەی نیشتمانی بۆ ئازادیخوازان، ساڵی دروست بوون (١٩٨٧) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد عوسمان.
- حزبی نیشتمانی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٨١) لەسەرکردەکانی، عەبدولحەمید ئەلقادری.
- حزبی سوشیالستی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٦) لەسەرکردەکانی، عیسا ئەلوەردیغی.
- حزبی چاکسازی و گەشەپێدان، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٢) لەسەرکردەکانی، محەمەد زەبیان.
- حزبی دیموکراسی ئەمازیغی لەمەغریب، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد ئەدغەرنی.
- حزبی ژینگەو گەشەپێدان، ساڵی دروست بوونی (٢٠٠٢) لەسەرکردەکانی ئەحمەد ئەلعەمەلی.

٤٠- موریتانیا:

- حزبی کۆماری دیموکراسی کۆمەڵایەتی، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، معاوییە ولد ئەلتابع.
- یەکێتی هێزە دیموکراسییەکان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢)، لەسەرکردەکانی، ئەحمەد ولودو یعادە.
- هاوپەیمانی میللی پێشکەوتنخواز، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، مەسعود ولابالخیر.
- حزبی دادپەروەری موریتانیا، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی،

- حزبی پێشکەوتنخوازی موریتانیا، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی،
- یەکێتی نیشتمانی موریتانیا، ساڵی دروست بوون (١٩٥٩) لەسەرکردەکانی، ئەلحەزرەمی بن خەتەری.
- یەکێتی سۆشیالستە موسلمانەکانی مۆریتانیا، ساڵی دروست بوون (١٩٦٠) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد بن سالم بن بەیوت.
- گردبوونەوە لەپێناو دیموکراسییەت و یەکگرتن، ساڵی دروست بوون، (١٩٩١)، لەسەرکردەکانی، ئەحمەد ولد سیدی بابا.
- گردبوونەوەی موریتانی، ساڵی دروست بوون (١٩٥٨) لەسەرکردەکانی، ئەلموختار ولد دادە.
- حزبی زەحمەتکێشانی مۆریتانیا، ساڵی دروست بوون (١٩٦٨) لەسەرکردەکانی ولد محەمەد سەعید.

٤١- جیبوتی:

- گردبوونەوەی میللی لەپێناو پێشکەوتن، ساڵی دروست بوون (١٩٧٩) لەسەرکردەکانی، حەسەن جولید.
- حزبی نوێبوونەوەی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، محەمەد جامع عیلال.
- حزبی نیشتمانی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، ئادەم روبلە عەواله.
- کۆمەڵەی نیشتمانی لەپێناو گەشەپێدان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٦) لەسەرکردەکانی، عەلی بازی.
- بەرەی نیشتمانی بۆ دادپەروەری، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد عەبدڵلا.
- حزبی یەکێتی کۆمار، ساڵی دروست بوون (١٩٤٧) لەسەرکردەکانی، مەحمود حەربی فارح.:

- حزبـی دیموكراسـی كۆمەڵایـەتی، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٥٧) لەسـەركردەكانی، حەسەن جولید.
- بزووتنـەوەی دیموكراسـی، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٦٠) لەسـەركردەكانی موسـا ئەحمەد ئیدریس.
- حزبی گەلی سۆشیالستی دیموكراسی، دروست بوون (٢٠٠٢) لەسەركردەكانی، ئیلیا ئیسماعیل.
- بزووتنەوەی نوێبوونەوەی دیموكراسی و گەشەپێدان، ساڵی دروست بـوون، (١٩٩٦) لەسەركردەكانی، زاهیر ئەحمەد فرج.

٤٢- ئەریتریا:

- بەرەی رزگـاری ئـەریتریا، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٦١) لەسـەركردەكانی، عەبـدوڵلا محەمەد.
- حزبـی ئیسـلامی سـەربەخۆ، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٤٧) لەسـەركردەكانی، شـێخ رازی، شێخ حەمودی.
- حزبی نیشتمانی دیموكراسی ئەریتریا، لەسەركردەكانی، ئەحمەد سالح.
- یـەكگرتووی ئیسـلامی، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٤٦) لەسـەركردەكانی، بـەكری بـن عوسمان میرغەنی.
- حزبی پێشكەوتنخوازی ئـازاد، ساڵی دروست بـوون (١٩٤٧) لەسـەركردەكانی، راس تسما ئەبوەهە.
- بــەرەی لاوان بــۆ دیموكراسـیەت و دادپــەروەری، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٩٤) لەسەركردەكانی، ئەسیاس ئەفروقی.
- حزبی دادپەروەری ئەریتریا، ساڵی دروست بوون (٢٠١١) لەسەركردەكانی، ئیدریس قیسم.
- بەرەی رزگاركردنی ئەریتریا، ساڵی دامەزراندن (١٩٥٢) لەسـەركردەكانی، ئیـدریس ئادەم.

- هاوپەیمانی نیشتمانی ئەریتریا، ساڵی دروست بوون (   ) لەسەرکردەکانی، تیدیابیرو.

٤٣- ئیسیوبیا:

- بزووتنەوەی (ئەمهرە)ی نیشتمانی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٢) لەسەرکردەکانی، ئەمباتشو مکونن، داجماویت موجس.
- حزبی کرێکارانی ئەسیوبی (شیوعی) ساڵی دروست بوون (١٩٨٧) لەسەرکردەکانی، منغستو هیلامریام.
- بەرەی میللی شۆڕشگێری دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، میلیسی زیناوی.
- یەکگرتووی هاریدی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، ئەردین بەدری.
- حزبی گەلی سومالی ئەسیوبی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٨) لەسەرکردەکانی ئەحمەد شایدەر.
- بەرەی رزگاری ئورومو، ساڵی دروست بوون، (١٩٩٩) لەسەرکردەکانی، داود ئاب.
- هاوپەیمانی هێزەکانی ئەسیوبیای دیموکراتی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٣).
- حزبی شین، ساڵی دروست بوون (٢٠١٢) لەسەرکردەکانی، یشواس ئەسفا.
- حزبی گەشەکردن، ساڵی دروست بوون (٢٠١٩) لەسەرکردەکانی، ئابی ئەحمەد عەلی.
- حزبی دیموکراسی، ئەسیوبیا، ساڵی دروست بوون (   ) لەسەرکردەکانی، موشا سیمو.

٤٤- کۆماری موریشوس:

- هاوپەیمانی ئایندە، (AF)، ساڵی دروست بوون (   ) لەسەرکردەکانی، تاڤین چاندەر.
- ئەو هاوپەیمانیەتە پێکهاتووە لە: حزبی کرێکاران، حزبی دیموکراسی سوشیالست، بزووتنەوەی سۆشیالست.
- هاوپەیمانی دڵ (AC)، ساڵی دروست بوون (١٩٦٩)، لەسەرکردەکانی، پاول برنگار.
- ئەو هاوپەیمانیەتە پێکهاتووە لە: بزووتنەوەی موریشوس، یەکێتی نیشتمانی، بزووتنەوەی دیموکراسی سوشیالست.
- پارتی کرێکاران، ساڵی دروست بوون (   ) لەسەرکردەکانی، تاڤین چاندەر.
- بزووتنەوەی موریشوس سوشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٨٣) لەسەرکردەکانی، مادان دوللو.
- حزبی دیموکراسی سوشیالستی موریشوس، لەسەرکردەکانی خافیر لۆ دوڤال.
- بەرەی هاوکاری موریشوس، لەسەرکردەکانی، سیهل فاکیر میاە.

٤٥- مالی:

- یەکێتی دیموکراسی گەلی مالی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، موسا تراوری.
- بزووتنەوەی (جیهادوتوحید) لەرۆژ ئاوای ئەفریقیا، ساڵی دروست بوون (٢٠١١)، لەسەرکردەکانی، سولتان ولد بازی.
- بزووتنەوەی لایەنگرانی ئاین، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی ئەیاد ئاغ غالی.
- بەرەی نیشتمانی بۆ رزگاری ئەزواد، ساڵی دروست بوون (٢٠١٠) لەسەرکردەکانی، محەمەد ئەغ تاجم.
- هاوپەیمانی لەپێناو دیموکراسییەت و پێشکەوتن، لەسەرکردەکانی، ئەمادو توری.
- حزبی دیموکراسییەت و پێشکەوتن، لەسەرکردەکانی، مادی کونات.

- هاوکـاری ئـەفریقیا لـەپێناو دیموکراسـییەت و سـەربەخۆیی، لەسـەرکردەکانی، عومەر ماریکو.
- حزبی نوێبوونەوەی نیشتمانی، لەسەرکردەکانی تیمیل درام.
- بزووتنـەوەی رۆڵـەکانی بیابـان بـۆ دادوەری کۆمەڵایـەتی، سـاڵی دروسـت بـوون (٢٠٠٧).
- کۆنگرەی نیشتمانی لەپێناو دیموکراسییەت، لەسەرکردەکانی، مونتاغاتال.

٤٦- سومال:

- بەرەی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (١٩٥٤) لەسەرکردەکانی، عەبدوڵلا کاریە.
- پـەکێتی لاوانـی سـومال، سـاڵی دروسـت بـوون(١٩٤٧) لەسـەرکردەکانی، محەمـەد حوسین حامد.
- یەکگرتنی سومالی گـەورە، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٥٨) لەسـەرکردەکانی، محەمـەد حوسین حامد.
- حزبـی سوشیالسـتی شۆڕشـگێری سـودان، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٧٦) لەسەرکردەکانی، محەمەد سیادبری.
- حزبی دەستوری سەربەخۆ، ساڵی دروست بوون (١٩٤٧) لەسەرکردەکانی، عەبدوڵلا شێخ محەمەد.
- بزووتنەوەی نیشتمانی لەسومالی فەرەنسا (جیبـوتی) سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٤٧) لە سەرکردەکانی، مەحمود حەربی.
- حزبی رزگاری دیموکراسی، ساڵی دروسـت بـوون (١٩٥٥) لەسـەرکردەکانی، مـەحمود حەربی.
- بزووتنـەوەی لاوانـی موجاهیـد، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٤٣) لەسـەرکردەکانی، ئەحمەد عەبدی عودنی.
- حزبی ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٩) لەسەرکردەکانی، حەسەن تورکی.

- هاوپەیمانی رزگاری سومال، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٧) لەسەرکردەکانی، شێخ شەریف ئەحمەد، شێخ تاهیر حەسەن.
- رێکخستنی (ئەهل ئەلسوننە و جەماعە) ساڵی دروست بوون (٢٠٠٨) لەسەرکردەکانی، شێخ عەبدوڵلا (ئەبو یوسف قازی).

٤٧- جەزائیر:

- حزبی شیوعی جەزائیر، ساڵی دروست بوون (١٩٢٠) لەسەرکردەکانی، بەشیر حاجی عەلی.
- ئەستێرەی باکوری ئەفریقیا، ساڵی دروست بوون (١٩٢٥) لەسەرکردەکانی، مەسالی حاج.
- بەرەی رزگاریخوازی نیشتمانی جەزائیر، ساڵی دروست بوون (١٩٥٤) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد بن بلە عەبدولعەزیز بوتەفلیقە.
- بەرەی هێزە سوشیالستەکان، ساڵی دروست بوون (١٩٦٣) لەسەرکردەکانی، حوسین ئایەت ئەحمەد.
- گردبوونەوە لەپێناو کەلتورو دیموکراسییەت، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، سەعید سەعدی.
- بەرەی ئیسلامی بۆ زرگاری، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، عەباس مەدەنی.
- بزووتنەوەی کۆمەڵگەی ئاشتی، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، مەحفوز، نەحناح.
- بزووتنەوەی چاکسازی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٩) لەسەرکردەکانی، عەبدوڵلا جابوڵلا.
- بەرەی دادپەروەری و گەشەپێدان، ساڵی دروست بوون (٢٠١١) لەسەرکردەکانی، مەحمود ئەلسەعید بەلعید.

- حزبی کرێکارانی کۆمۆنیستی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، لویزە حەنون.

٤٨- غانا:

- حزبی یەکگرتووی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٥٨) لەسەرکردەکانی، دانگا.
- حزبی کۆنگرەی میللی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٩) لەسەرکردەکانی کوامی نیکروما.
- حزبی کۆنگرەی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٤) لەسەرکردەکانی، جیری رولینجرز.
- حزبی کۆنگرەی نیشتمانی نوێ، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، جون کافورو.
- حزبی هاوکاری میللی مەزن، ساڵی دروست بوون (١٩٩٦).
- حزبی ئازادی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، ئوبید باواسامو، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٦).
- حزبی دیموکراسی میللی، لەسەرکردەکانی، ن — واسو، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢).
- حزبی نیشتمانی نوێ، لەسەرکردەکانی، جاك ئوتسبی، ئەلبرت بواهن، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢).
- حزبی رابوونی یەکگرتوو، لەسەرکردەکانی، کوفی وابو، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٧).
- حزبی کۆنگرەی گەل، لەسەرکردەکانی، سامبا نکروما، ساڵی دروست بوون (٢٠١٦).

٤٩- دورگەکانی قەمەر:

- گردبوونەوەی دیموکراسی بۆ گەلی قەمەر، ساڵی دروست بوون (١٩٦٨) لەسەرکردەکانی مزوری یەدوڵلا، عەل مەرجای.

- حزبی سوشیالستی قەمەر، ساڵی دروست بوون (١٩٦٨) لەسەرکردەکانی، مستەفا سەعید.
- بەرەی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٢) لەسەرکردەکانی، مستەفا ئەلشیخ.
- حزبی قەمەر بۆ دیموکراسییەت و پێشکەوتن، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکرەکانی، عەلی مەرجای.
- بەرەی نیشتمانی بۆ دادپەروەری ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٦)، لەسەرکردەکانی، ئەحمەد عەبدوڵلا محەمەد.
- گردبوونەوەی نیشتمانی لەپێناو گەشەپێدان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٧)، لەسەرکردەکانی، سەعید ئەلعەریفو.
- حزبی جوابو، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٠) لەسەرکردەکانی، یوسف سەعید.
- بزووتنەوە لەپێناو دوورگەکانی قەمەر، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٦) لەسەرکرەکانی، ئیبراهیم خالید.

٥٠- ئۆغەندە

- حزبی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٥٤) لەسەرکردەکانی، کیز تیتو سیبانا.
- بزووتنەوەی بەرهەڵستی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (   ) لەسەرکردەکانی، یوری موسیڤینی.
- کۆنگرەی گەلی ئۆغەندا، ساڵی دروست بوون (١٩٦٠) لەسەرکردەکانی، ئۆلارا ئوتنن.
- حزبی پارێزگاران، ساڵی دروست بوون (١٩٦٦) لەسەرکردەکانی، کین لوکی ئاموزی.
- کۆڕبەندی دادپەروەری، ساڵیدروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، محەمەد کیبولج مایانجا.
- حزبی گەلی پێشکەوتخواز، ساڵی دروست بوون (   ) لەسەرکردەکانی، بیلاندی سالی.

- یەکێتی نیشتمانی بۆ گۆڕان، ساڵی دروست بوون (٢٠١٩) لەسەرکردەکانی، موغیشا مونتو.
- کۆربەندی یەکێتی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٤) لەسەرکردەکانی، روبەرت کیماغولانی.

٥١- کینیا:

- یەکێتی نیشتمانی ئەفریقیا لەکینیا، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، جومو کینیاتا.
- یەکێتی گەلی کینیا، ساڵی دروست بوون (١٩٦٦)، لەسەرکردەکانی، ئەجینجا ئودینجا.
- گردبوونەوە لەپێناو دیموکراسییەت، ساڵی دروست بوون (١٩٩١).
- حزبی ماینتغیرا (ژینگەی سەوز) ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، مەوای کیباکی.
- بزووتنەوەی دیموکراسی پورتەقالی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، رایلا ئودینگا.
- یەکێتی کینیای نیشتمانی ئەفریقیا، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٧) لەسەرکردەکانی، دانیال ئەراب موی، غیلیون مول.
- یەکگرتووی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، مەوای کیباکی.
- حزبی کۆماری یەکگرتوو، لەسەرکردەکانی، ولیام روتەر.
- کۆربەندی دیموکراسی یەکگرتوو، لەسەرکردەکانی، موسالیامودا فادی.
- هاوپەیمانی نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، ئاهورو کینیاتا.

٥٢- زیمبابۆی:

- کۆنگرەی نیشتمانی ئەفریقیا، ساڵی دروست بوون (١٩٥٤) لەسەرکردەکانی، جوشوا نکومو.
- یەکێتی گەلی زیمبابوی ئەفریقیا (زابو) ساڵی دروست بوون (١٩٦١) لەسەرکردەکانی، جوشوا نکومو.
- یەکێتی نیشتمانی ئەفریقیا لەزیمبابۆی (زانو) ساڵی دروست بوون (١٩٦١) لەسەرکردەکانی، روبەرت موگابی.
- بەرەی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٦) لەسەرکردەکانی، نکومو، روبەرت موگابی.
- بزووتنەوەی گۆڕانی دیموکراسی (MDC) لەسەرکردەکانی، مورغان تسغا نغیرای.
- حزبی نیشتمانی ئەفریقیا، لەسەرکردەکانی، ئیفیت دزینمو نهێترا.
- ئەنجومەنی دەستوری نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، لوفمور ماد هوکر.
- بزووتنەوەی گۆڕانی دیموکراسی (نکوبی، MDC-N) لەسەرکردەکانی، ولشمان نکوب.

٥٣- تەنزاینا:

- حزبی زنجباری نیشتمانی، سالی دروست بوون (١٩٦١) لەسەرکردەکانی، عەلی موحسن.
- حزبی گەلی زنجبار (سیمبا)، ساڵی دروست بوون (١٩٦١) لەسەرکردەکانی محەمەد شامنی.
- حزبی نەتەوەی زنجبار، لەسەرکردەکانی، عەبدولرەحمان محەمەد بابو، ساڵی دروست بوون (١٩٦٣).
- حزبی تشاما بندوزی (شۆڕشگێر) ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، جولیوس نیویری.
- حزبی تشادیما – فریمان مبوری – سالی دروست بوون (١٩٧٧).

- بەرەی یەکگرتوو بۆ بونیادو چاکسازی، لەسەرکردەکانی، هاشم رونگوا.
- حزبی کرێکارانی تەنزانیا، لەسەرکردەکانی، موتام ویغاموغا هوتیا.
- حزبی ئەفروشیرازی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٧) لەسەرکردەکانی، جون ئوکیلو.

٥٤- کامیرون:

- بزووتنەوەی دیموکراسی گەلی کامیرون، ساڵی دروست بوون (١٩٦٠) لەسەرکردەکانی، بول بیا، ئەحمەدو ئەهیجو.
- یەکێتی نیشتمانی کامیرون، ساڵی دروست بوون (١٩٦٦)، لەسەرکردەکانی، ئەحمەدو ئەهیجو.
- یەکێتی دیموکراسی کامیرون، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، ئەمادو ندام نجوبا.
- یەکێتی نیشتمانی دیموکراسی پێشکەوتخواز، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، بیلو بوبامایجاری.
- هاوپەیمانی لەپێناو دیموکراسییەت وگەشەپێدان، لەسەرکردەکانی، بول بیا.
- بزووتنەوەی رابوونی کامیرون، لەسەرکردەکانی، ئەدامونددام نجویا، موریسی کامتو، ساڵی دروست بوون (٢٠١٢).
- بەرەی کۆمەڵایەتی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، جۆن فروندی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٠).
- حزبی گەلی کامیرون، لەسەرکردەکانی، موریس کامنو، ئەدیس کاه والا.
- بزووتنەوەی دیموکراسی میللی کامیرون، لەسەرکردەکانی، ئەدیس کاه والا، ساڵی دروست بوون (١٩٦٠).
- یەکێتی گەلانی کامیرون، لەسەرکردەکانی ئۆگستین فریدریك، پول ئەمینا، ساڵی دروست بوون (١٩٤٧).

٥٥- تشاد:

- حزبی دیموکراسی تشاد، ساڵی دروست بوون (١٩٤٥) لەسەرکردەکانی، عەرەبی ئەلقونی.
- حزبی پێشکەوتخوازی تشاد، ساڵی دروست بوون (١٩٤٧) لەسەرکردەکانی، جبریل لیزت.
- یەکێتی تشادی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٥٢) لەسەرکردەکانی، جان باتست.
- بزووتنەوەی سوشیالستی ئەفریقیا، ساڵی دروست بوون (١٩٥٢) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد غولامولا.
- بەرەی رزگاری نیشتمانی تشاد، ساڵی دروست بوون (١٩٦٦) لەسەرکردەکانی، ئیبراهیم ئەباتشا.
- یەکێتی نیشتمانی تشاد، ساڵی دروست بوون (١٩٥٨) لەسەرکردەکانی محەمەد ئەیار ئەبومەنسور.
- بزووتنەوەی نیشتمانی بۆ رزگاری تشاد، ساڵی دروست بوون (١٩٦٥) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد حەسەن بولا.
- بزووتنەوەی نیشتمانی بۆ رزگارکردن، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، ئیدریس دیبی ئەتنو.
- یەکێتی لەپێناو نوێبوونەوەو دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، وادال عەبدولقادر.
- حزبی ئازادی و گەشەپێدان، لەسەرکردەکانی، ئیبن عومەر مهامار.
- حزبی کار لەپێناو تشاد، لەسەرکردەکانی، نغاریولی یورونقار.

٥٦- کونغوی ناوەڕاست (برازافیل):

- بزووتنەوەی نیشتمانی کونغو، ساڵی دروست بوون (١٩٥٨) لەسەرکردەکانی، پاتریس لومومبا.
- رێکخراوی ئەباکو، ساڵی دروست بوون (١٩٥٦) لەسەرکردەکانی، جوزیف، کازافوبو.

- حزبی هاوکاری ئەفریقیا، ساڵی دروست بوون (١٩٥٨) لەسەرکردەکانی، ئەنتوان جیزینغا.
- کێتی کۆمەڵەکانی کاتانغو، ساڵی دروست بوون (١٩٥٦) لەسەرکردەکانی، مویس چومبی.
- بزووتنەوەی کونغو لەپێناو دیموکراسی و گەشەپێدان، لەسەرکردەکانی، میشیل مامبوتا.
- هێزە دیموکراسییە یەکگرتووەکان، لەسەرکردەکانی، سیباستیان ئەباو.
- یەکێتی هەموو ئەفریقیا بۆ گەشەپێدانی کۆمەڵایەتی، لەسەرکردەکانی، مارتن مبیری.
- گردبوونەوە لەپێناو دیموکراسییەت و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی، لەسەرکردەکانی، جین پییر.
- حزبی کاری کونفو، ساڵی دروست بوون (   ) لەسەرکردەکانی، دینیس ساسو نغیسو.

٥٧- کۆنغوی دیموکراسی (کینشاسا)

- حزبی پێشکەوتنی کونغو، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، جان فیلکس تشیکایا.
- بزووتنەوەی سوشیالستی ئەفریقیا، ساڵی دروست بوون (١٩٤٧) لەسەرکردەکانی، جاك ئوبا نغول.
- یەکێتی دیموکراسی بۆ بەرگریکردن لەبەرژەوەندییەکانی ئەفریقیا، ساڵی دروست بوون (١٩٥٦)، لە سەرکردەکانی، فولبیریولو.
- بزووتنەوەی شۆڕشی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٣) لەسەرکردەکانی، ئەلفونس ماسیمیا دیبا.
- حزبی کاری کونغو، ساڵی دروست بوون (١٩٦٩) لەسەرکردەکانی، نغوابی.

- حزبی گەل بۆ ئاوەدانکردنەوەو دیموکراسیەت، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٢) لەسەرکردەکانی، جوزیف کابیلا.
- حزبی دیموکراسی مەسیحی، لەسەرکردەکانی، خوسیە ئەندوندو.
- بزووتنەوەی کۆمەڵایەتی بۆ نوێبوونەوە، لەسەرکردەکانی ، بییر لومبی.
- هێزە میللیە دیموکراسییەکانی کونغو، لەسەرکردەکانی هونین جان.
- گردبوونەوەی کونغو لەپێناو دیموکراسیەت (غوما)، لەسەرکردەکانی، ئازار یاس، روبیر وامانیا.

٥٨- کۆماری بنین – داهومی:

- بزووتنەوەی ئەفریقیا لەپێناو دیموکراسییەت و پێشکەوتن، لەسەرکردەکانی، سیغوی فاغبوهوم.
- حزبی رابوونی بەنین، لەسەرکردەکانی، بنسیفور سوغلو.
- حزبی نوێبوونەوەی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، ئەدربین هونگ بیدجی.
- حزبی دیموکراسی سوشیالستی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، برونوئەموسو.
- حزبی شیوعی بەنین، ساڵی دروست بوون (١٩٧٧) لەسەرکردەکانی، فیلیب توجینومی.
- یەکێتی نەتەوەیی، لەسەرکردەکانی، باتریس تالون.
- یەکگرتن لەپێناو رزگاری، لەسەرکردەکانی، عیسا سالیفو.
- یەکێتی لەپێناو دیموکراسییەت و هاوکاری نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، ساسکالافیا.
- گردبوونەوە لەپێناو پێشکەوتن و دیموکراسیەت، لەسەرکردەکانی، دومینغو هونغ نینو.

٥٩- زامبیا:

- حزبی سەربەخۆیی نیشتمانی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (١٩٥٩) لەسەرکردەکانی، کینیس کاوندا، لیفی موانا واسا.
- حزبی یەکێتی ئەفریقیا، ساڵی دروست بوون (١٩٧١) لەسەرکردەکانی، سیمون کویوی.
- حزبی یەکگرتن بۆ گەشەپێدانی نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، هاکایند میشلما.
- کۆڕبەندی دیموکراسی و گەشەپێدان، لەسەرکردەکانی، ئەدیس ناواکویی.
- بەرەی نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، ئیدجار لابخو.
- بزووتنەوەی ئازادی هەرێمی باروتسی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٩)، لەسەرکردەکانی،
- یەکگرتووی لاوانی نیشتمان، ساڵی دروست بوون (٢٠١٢) لەسەرکردەکانی، مایکل سانا.
- یەکێتی لەپێناو دیموکراسی و پێشکەوتن، ساڵی دروست بوون( )، لەسەرکردەکانی، دان پول.
- حزبی نوێبوونەوەی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون ( ) لەسەرکردەکانی ئالیاس جبیچو.
- کۆنگرەی نیشتمانی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون ( ) لەسەرکردەکانی تشیشیمیا کامبولی.

٦٠- لیبریا:

- حزبی نیشتمانی دیموکراسی لیبریا، لەسەرکردەکانی، سەموئیل نیانده سیه.
- حزبی یەکێتی لیبریا، ساڵی دروست بوون (١٩٨٤)، لەسەرکردەکانی، غبریل کیولیه.
- حزبی گەلی لیبریای دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، د. ئەموس سوبیر، ئەلیکس تایلەر.
- حزبی سەرکەوتن لەپێناو گۆڕان، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، مارکوس جونیز.
- حزبی ئازادی، لەسەرکردەکانی، فوناری رونا.

- هاوپەیمانی لەپێناو گۆڕان و دیموکراسییەت، لەسەرکردەکانی، جورج ویا.
- هاوپەیمانی بۆ ئاشتی و دیموکراسیەت، لەسەرکردەکانی، مارکوس، ئیس، جی.
- حزبی کاری لیبریا، لەسەرکردەکانی، توان وریە.
- حزبی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، واد ئیبلتون.
- حزبی نیشتمانی چاکسازی، لەسەرکردەکانی، ماکسیمیلیان، ت. دیلیو.

٦١- نیجر:

- بزووتنەوە لەپێناو دیموکراسی و پێشکەوتن، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢)، لەسەرکردەکانی، مای مانغابوکار.
- بزووتنەوەی رزگارکردنی ناوچەی نیجر، ساڵی دروست بوون (١٩٧٢) لەسەرکردەکانی،
- حزبی سۆشیالستی دیموکرات، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، محەمەد و ئیسوتو، ئەلقاسوم ئەنداتو.
- یەکێتی نیشتمانی بۆ ئازادیخوازان، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦)، لەسەرکردەکانی،
- گردبوونەوەی دیموکراسی و پێشکەوتن، ساڵی دروست بوون (١٩٩٧) لەسەرکردەکانی، ئەحمەدئەلغابد.
- هاوپەیمانی نیشتمانی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، ماهامان عوسمان.
- هاوپەیمانی نیجر بۆ دیموکراسییەت و پێشکەوتن، لەسەرکردەکانی، موسا مومونهما.
- یەکێتی لەپێناو دیموکراسییەت و کۆمار، لەسەرکردەکانی، رامادو بوباکار.
- بزووتنەوەی دیموکراسی نیجر بۆ یەکێتی ئەفریقیا، لەسەرکردەکانی، هماما ئامادو.
- بزووتنەوەی نیشتمانی بۆ گەشەپێدانی کۆمەڵگە، لەسەرکردەکانی، حوسین عومەر.

٦٢- نیجیریا:

- حزبی دیموکراسی نەتەوەی نیجیریا، ساڵی دروست بوون (١٩٢٢)، لەسەرکردەکانی، هیربەرت ماکولای.
- حزبی نەتەوەی نیجیریا، ساڵی دروست بوون (١٩٧٥) لەسەرکردەکانی، سیخو شجاری.
- حزبی یەکگرتنی نیجریا، ساڵی دروست بوون (١٩٧٢) لەسەرکردەکانی، ئەباقمی اولو.
- حزبی گەلی نیجیریا، ساڵی دروست بوون (١٩٧٥) لەسەرکردەکانی، ئەزیکبوی.
- حزی گەلی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٨) لەسەرکردەکانی، ئوتشی سیکو ندوس.
- حزبی پێشکەوتنخوازی دیموکراسی ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٢)، لەسەرکردەکانی، مەنسور ئەلمەنسور.
- بزووتنەوەی بوکوحەرام، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٩) لەسەرکردەکانی، محەمەد یوسف.
- حزبی کاری نیجیریا، لەسەرکردەکانی، ئەدیبسی بامبدل.
- حزبی گۆڕانی پێشکەوتنخواز، لەسەرکردەکانی، تونی موموح.
- حزبی دیموکراسی میللی، لەسەرکردەکانی، ئەدامو موازو.

٦٣- سەنیگال:

- کۆمەڵەی دیموکراسی لەسەنیگال، ساڵی دروست بوون (١٩٤٨) لەسەرکردەکانی، لیوپولد سنگورا.
- حزبی کۆماری سۆشیالستی سەربەخۆ، ساڵی دروست بوون (١٩١٩) لەسەرکردەکانی یلیز دیاغتی.
- حزبی یەکێتی پێشکەوتنخوازی سەنیگال، ساڵی دروست بوون (١٩٥٨) لەسەرکردەکانی لیوپۆلد سنغورا.

- حزبی هاوكاری سەنیگال، ساڵی دروست بوون (١٩٥٩) لەسەركردەكانی، ئیبراهیم سیدونداو.
- حزبی شیوعی سەنیگال، ساڵی دروست بوون (١٩٦٥) لەسەركردەكانی لاندینغ سافانی.
- حزبی دیموكراتی سەینگال، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لەسەركردەكانی، عەبدوڵلا واد.
- كۆمەڵەی دیموكراسی (حزبی كار) ساڵی دروست بوون (١٩٧٥) لەسەركردەكانی، ئەبدوللا یاباشیلا.
- حزبی سەربەخۆوكار، ساڵی دروست بوون (١٩٨١) لەسەركردەكانی، ئەمات دانوكو.
- حزبی سۆشیالستی سەنیگال، ساڵی دروست بوون (٢٠١١) لەسەركردەكانی عوسمان تەنور.
- حزبی سەربەخۆیی ئەفریقیا، لەسەركردەكانی، ماجموت دیوب.

٦٤- سیرالیون.

- حزبی كۆنگرەی گەل، ساڵی دروست بوون (١٩٦٧)، لەسەركردەكانی، سیما كاستنغتز، ئیرنستابیا كوما.
- بەرەی شۆڕشگێری یەكگرتوو، ساڵی دروست بوون (١٩٨٥)، لەسەركردەكانی، خودای سنكوچ.
- حزبی گەلی سیرالیون (SLPP)، لەسەركردەكانی: جولیوس مادایو، ساڵی دروست بوون (١٩٥١)
- بزووتنەوەی میللی بۆ گۆڕانی دیموكراسی، (pmdc) لەسەركردەكانی، چارلس مارغیا، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٦)
- حزبی ئاشتی و رزگاری (plp) لەسەركردەكانی، دارلینغتون موریسون، ساڵی دروست بوون (١٩٩٧).
- حزبی یەكگرتن، لەسەركردەكانی، فیمی كلودیوس كول، ساڵی دروست بوون (٢٠١٧).

٦٥- رواندا:

- بەرەی نیشتمانی رواندا، ساڵی دروست بوون (١٩٧٨) لەسەرکردەکانی، بول کاجامی.
- حزبی دیموکراتی کۆمەڵایەتی، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، جیهان داماسکین، فنسنت بیروتا.
- حزبی سەوزی دیموکراتی رواندا، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٩) لەسەرکردەکانی، فرانك هابینیزا.
- حزبی رواندای سۆشیالست، لەسەرکردەکانی، جین پاتیست، ساڵی دروست بوون (١٩٩١)
- حزبی سۆشیالستی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، فنسنت بیروتا.
- حزبی لیبڕال (PL) لەسەرکردەکانی، پروتایس میتالی، ساڵی دروست بوون (١٩٩١).
- حزبی دیموکراسی ئیسلامی (PDI) لەسەرکردەکانی، موسا فازیل، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢).
- یەکێتی رواندای میللی دیموکراسی (udpr) لەسەرکردەکانی، غونزاغو، یویفیما، ساڵی دروست بوون (١٩٥٩).
- حزبی هاوکاری و گەشەکردن (psp)، لەسەرکردەکانی، فیوب کان یانغ.
- حزبی دیموکراسی کۆماری (mpr) لەسەرکردەکانیان، کلیستین کایاندا.

٦٦- ئەفریقیای باشوور:

- حزبی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩١٢)، لەسەرکردەکانی، جوهانس فورستەر.
- حزبی شیوعی لەباشوری ئەفریقیا، ساڵی دروست بوون (١٩٢١)، ACDP– لەسەرکردەکانی، موسیس موبیدها، کریس مانی.
- بەرەی ئازادی، ساڵی دروست بوون (١٩٢٣) لەسەرکردەکانی، کونستاد فیلجون.

- كۆنگرەی ئەفریقیای نیشتمانی بۆ باشوری ئـەفریقیا، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩١٢) لەسەرکردەکانی، نیلسون مانديلا.
- حزبی فیدرالی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٧)، لەسەرکردەکانی، کول.
- حزبی ئەفریقیای باشوور، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٧٧) لەسـەرکردەکانی، میبـورغ ستڕایشەر.
- بەرەی گەلی رەش، ساڵی دروست بوون (١٩٧٢) لەسەرکردەکانی، کینتپ، شیدی.
- حزبی ئازادی (ئەنکاتا) ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسـەرکردەکانی، مەنجوسوسـو بوتهلیزی.
- هاوپەیمانی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، موسا مایان.
- کۆنگرەی گەل، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٨) لەسەرکردەکانی، موسیسوا لیکوتا.
- حزبـی ئـەفریقیای موسـلمان، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٩٤) لەسـەرکردەکانی، د. ئیختیار شەریف.

٦٧- موزامبیق:

- بەرەی رزگاری موزامبیق (فریمیلیو) ساڵی دروست بوون (١٩٦٢) لەسـەرکردەکانی، ئیدواردو موندلین، سامورا میشیل.
- حزبی کار، ساڵی دروست بوون (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی، میغل مبتی.
- حزبـی سـەربەخۆیی موزامبیـق، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٩٢) لەسـەرکردەکانی، یعقوب سپیند.
- بـەرەی نیشـتمانی موزامبیـق، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٧٥)، لەسـەرکردەکانی، ئەفوشنو دلاکاما.
- بزووتنەوەی موزامبیقی دیموکراسی (MDM)، لەسەرکردەکانی، دافیز سیمانغو.
- یەکێتی ئەفریقیا بۆ سەربەخۆیی موزامبیق.
- یەکێتی نیشتمانی ئەفریقیا بۆ موزامبیق.

- بەرەی یەکگرتووی موزەمبیق – ساڵی دامەزراندنی (١٩٧٦) لەسەرکردەکانی، دومینغوس ئەروکار.
- حزبی سەوزی موزەمبیق – ساڵی دامەزراندنی (١٩٩٧).

٦٨- نامبیا:

- ڕێکخراوی میللی باشوری رۆژئاوای ئەفریقیا، ساڵی دروست بوون (١٩٦٠) لەسەرکردەکانی، مام نجوما.
- حزبی هەموو گەل (app)، لەسەرکردەکانی، ئەغماتیوس شیخو ئەمیتی.
- کۆنگرەی دیموکراتخوازان (cod)، لەسەرکردەکانی، بنجامین ئولینغا.
- رێکخراوی یەکگرتووی نیشتمانی دیموکراسی (nupo) لەسەرکردەکانی، کیوا ماریدوکو.
- گردبوونەوە لەپێناو دیموکراسی و پێشکەوتن (rdp) لەسەرکردەکانی، هیدیبو هامو تینیا.
- حزبی کۆماری (rp) لەسەرکردەکانی، رەهینك مودغ.
- یەکێتی نیشتمانی بۆ باشوری ئەفریقیا (سوانو)، لەسەرکردەکانی، سوسو تیوجی.
- بەرەی دیموکراسی یەکگرتوو (udf)، لەسەرکردەکانی، جاستوسی، گاروب.
- بزووتنەوەی میللی یەکگرتوو (upm)، لەسەرکردەکانی، جان، ج فان ویك.
- سوپای رزگاری گەلی نامیبیا، ساڵی دامەزراندن (١٩٦٢)

٦٩- غینیای ئیستیوائی (مەلایو):

- حزبی نیشتمانی کرێکاران، ساڵی دروست بوون (١٩٦٨)، لەسەرکردەکانی، فرانسیسکو ماسیاس.
- هاوپەیمانی نیشتمانی بۆ گێڕانەوەی دیموکراسییەت، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لە سەرکردەکانی، مارتان لنسوموئوکومو.

- هاوپەیمانی دیموکراسی لەپێناو فینیای ئیستیوائی، ساڵی دروست بوون (١٩٨١) لەسەرکردەکانی مانویل روبن.
- یەکێتی نیشتمانی بۆ غینیای ئیستیوائی، لەسەرکردەکانی، یونیڤاسیو ئوندوز
- گردبوونەوە لەپێناو دیموکراسی و کۆمەڵایەتی (cpds) لەسەرکردەکانی، ئەندریوس ئیسونو.
- حزبی دیموکراسی غینیای ئیستیوائی (pdge) لەسەرکردەکانی، تیودورو ئوبلانغ.
- حزبی پێشکەوتنی غینیای ئیستیوائی (ppge) لەسەرکردەکانی، سیڤیرو موتو.
- حزبی کاری میللی لەغینیای ئیستیوائی (apge) لەسەرکردەکانی، کارمیلو.

٧٠- غینیا بیاسو:

- حزبی ئەفریقیا بۆ سەربەخۆیی غینیاو دورگەکانی ناوچەی سەوز، ساڵی دروست بوون (١٩٦٥)، لەسەرکردەکانی، ئەمیکار کابرال.
- حزبی دیموکراسی نوێ، لەسەرکردەکانی، مامادو ئەبایا دجالو.
- هاوپەیمانی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، فیکتور ماندینغا.
- حزبی نوێبوونەوەی سوشیالست، لەسەرکردەکانی، سوری دجالو.
- حزبی کۆماری لەپێناو سەربەخۆیی و گەشەپێدان، لەسەرکردەکانی، ئەریستیوس غومس.
- یەکگرتن لەپێناو گۆڕان، لەسەرکردەکانی، ئەغنیلو ریگالاجوم.
- حزبی چاکسازی کۆمەڵایەتی، لەسەرکردەکانی، کومبا بالا.

٧١- غینیا – کۆناکری:

- حزبی دیموکراسی فینیا، ساڵی دامەزراندن (١٩٤٧) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد سیکوتوری.
- حزبی پێشکەوتنی گەل، ساڵی دروست بوون (١٩٧٠).

- حزبی دەرامەتە یەکگرتووەکان، ساڵی دروست بوون (١٩٦٩) لەسەرکردەکانی، ویلیام دوما.
- حزبی گردبوونەوەی گەلی غینیا، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، ئەلفا کوندی.
- یەکێتی هێزە دیموکراسییەکان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٦) لەسەرکردەکانی، سیلو دالین دیالو.
- یەکێتی هێزەکانی کۆمار، سالی دروست بوون (١٩٩٩) لەسەرکردەکانی، سیدی نوری.
- حزبی هیوا بۆ گەشەپێدانی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٩) لەسەرکردەکانی، لانسانا کوباتی.
- هاوپەیمانی دیموکراسی لەپێناو دەستوری نوێ، ساڵی دروست بوون (٢٠١٩) لەسەرکردەکانی، ماکانیزا کاکیە.
- بەرەی نیشتمانی بۆ بەرگریکردن لەدەستور، ساڵی دروست بوون (٢٠١٩)، لەسەرکردەکانی، عەبدولڕەحمان سانو.
- حزبی کۆنگرەی نیشتمانی میللی، لەسەرکردەکانی، پیتەر ئونیل.

٧٢- توگۆ:

- هێزە دیموکراسییەکانی کۆمار (fdr) لەسەرکردەکانی، دوجی ئەپیڤون.
- لیژنەی کار بۆ نوێبوونەوە (car) لەسەرکردەکانی، باوڤی ئەغیویب.
- هاوپەیمانی نیشتمانی بۆ گۆڕان (anc) لەسەکردەکانی، چین پییر فابر.
- هاوبەندی نیشتمانی بۆ هەموو ئەفریقیا (cpp) لەسەرکردەکانی، ئادەم کودجو.
- گردبوونەوەی بۆ پێشتگیری گەشەپێدانی و دیموکراسییەت (rsdd) لەسەرکردەکانی، هاری ئولمپیو.
- یەکێتی لەپێناو دیموکراسییەت و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی (udps) لەسەرکردەکانی، غاغو کوکو.

- یەکێتی هێزەکان بۆ گۆڕان (ufc) لەسەرکردەکانی، فاور سینغ.
- بزووتنەوەی نیشتمانی بۆ دیموکراسییەت و گەشەپێدان (mpdd) .
- حزبی نیشتمانی ئەفریقیا، لەسەرکردەکانی، تیکپی ئەتشادام.

٧٣- گابون:

- حزبی دیموکراتی گابون، ساڵی دروست بوون (١٩٦٨) لەسەرکردەکانی، عومەر بو نغو، سیمبلس نغودیت.
- گردبوونەوەی دیموکراسی گابون، ساڵی دروست بوون (١٩٦٠) لەسەرکردەکانی، لیون مابا.
- یەکێتی دیموکراسی کۆمەڵایەتی گابون، ساڵی دروست بوون (١٩٦٠) لەسەرکردەکانی، جان هیلیر اوبام.
- ئەنجومەنی دیموکراسی و دادوەری، لەسەرکردەکانی، جولیس ئەرستە.
- رێکخراوی چاکسازییە ئازادیخوازەکان، لەسەرکردەکانی، جین بونیفاس ئەسل.
- حزبی گابون بۆ پێشکەوتن، لەسەرکردەکانی، بینویت مویتی.
- حزبی گەشەپێدان و هاوکاری کۆمەڵایەتی، لەسەرکردەکانی، سیراڤین ندوات.
- حزبی دیموکراسی سۆشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، پییرکلاڤەر.
- حزبی دیموکراسی مەسیحی، ساڵی دروست بوون (١٩٩١).
- هاوپەیمانی دیموکراسی و کۆماری، لەسەرکردەکانی، دیڤو نغیو ندینغ.

٧٤- ئەنگولا:

- حزبی شیوعی ئەنگولا، ساڵی دروست بوون (١٩٥٥) لەسەرکردەکانی، ماریو بیتۆ ئەندراوی.
- بزووتنەوەی میللی بۆ رزگاری ئەنگولا، ساڵی دروست بوون (١٩٥٦) لەسەرکردەکان، ئۆگستینو نیتو.

- بەرەی نیشتمانی بۆ ڕزگاری ئەنگولا، ساڵی دروست بوون (١٩٥٤) لەسەرکردەکانی، نغولا کابانغو.
- یەکێتی نیشتمانی بۆ رزگاری تەواوی ئەنگولا، ساڵی دروست بوون (١٩٦٦) لەسەرکردەکانی، جوناس سافیجی.
- یەکێتی دیموکراتی بۆ هاولاتیانی کانبرا، ساڵی دروست بوون (١٩٦٦) لەسەرکردەکانی، لویس رانك.
- بزووتنەوەی میللی بۆ رزگاری کانبرا، لەسەرکردەکانی، ئوجست تشیرنو.
- حزبی نوێبوونەوەی سۆشیالست، لەسەرکردەکانی، ئیدوار دوکو نغانا.
- حزبی یەکێتی دیموکراسی بۆ هەڵبژاردنی نوێ، لەسەرکردەکانی، کوینتینودی موریدا.

٧٥- بونسوانا:

- حزبی دیموکراسی بوتسوانا، ساڵی دروست بوون (١٩٦٦) لەسەرکردەکانی، سیریتز کاما.
- حزبی گەلی یەکگرتوو، لەسەرکردەکانی، فیلیپ ماتانتی.
- حزبی سەربەخۆیی بوتسوانا، لەسەرکردەکانی، ماتساماى مغو.
- بەرەی نیشتمانی بوتسوانا، ساڵی دروست بوون (١٩٦٥) لەسەرکردەکانی، ئوتسولیست مویو.
- بەرەی پێشکەوتنخوازان، لەسەرکردەکانی، ندادا غاولاپی جاب.
- حزبی کاری یەکگرتوو، لەسەرکردەکانی، ئەریم لیپیتو.
- بەرەی دیموکراسی نوێ، لەسەرکردەکانی، دیك بیافورد.
- بزووتنەوەی میلزی بوتسوانا، لەسەرکردەکانی، بیمبا جوینا.
- حزبی کۆنگرەی یوتسوانا، لەسەرکردەکانی، دومیلانغ سالیش ئەندو.

٧٦- بورکینافاسو (فولتای سەرەوە)

- حزبی گردبوونەوەی ئەفریقیا، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، نازی بونی.
- یەکێتی دیموکراسی فولتا، ساڵی دروست بوون (١٩٥٨) لەسەرکردەکانی، یامیوغو، جوزین عید.
- بزووتنەوەی رزگاری نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٩) لەسەرکردەکانی، کی رزیو.
- گردبوونەوەی دیموکراسی ئەفریقیا، (ADF) لەسەرکردەکانی، فیلبەرت نبول.
- بزووتنەوەی میللی ئەفریقیا، لەسەرکردەکانی، فیکتوریان توغو ئوما.
- رێکخراو لەپێناو دیموکراسی و کار (ODT) لەسەرکردەکانی، ئەناتول بونکونجو.
- حزبی گەشەپێدان و گۆڕان (PDC) لەسەرکردەکانی، عەزیز سری.
- حزبی دیموکراسی و پێشکەوتن، لەسەرکردەکانی، درابو تورو.
- حزبی دیموکراسی و سۆشیالستی، لەسەرکردەکانی، فیلیپ ئەوید راوغو.
- گردبوونەوەی میللی دیموکراسی (RDP)لەسەرکردەکانی، نانا پیباوت.
- کۆمەڵەی ١٤ فبرایەر، لەسەرکردەکانی، بینویند ستانیلاس.

٧٧- ئەفریقیای ناوەڕاست:

- حزبی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی بۆ ئەفریقیای ڕەش، ساڵی دروست بوون (١٩٦٦) لەسەرکردەکانی، جان بیدیل بوکاسا.
- حزبی دیموکراسی و کۆمەڵایەتی، ساڵی دروست بوون (١٩٩١)، لەسەرکردەکانی، ئینوج دیرانت.
- هاوپەیمانی لەپێناو دیموکراسییەت و پێشکەوتن (ADP)لەسەرکردەکانی، کلیمینت بیلا بانغ.
- گردبوونەوەی دیموکراسی بۆ ئەفریقیای ناوەڕاست، (RDC)لەسەرکردەکانی، دسیر نزانگا.

- بزووتنەوەی دیموکراسیەت و گەشەپێدان (MDO)لەسەرکردەکانی، داڤید داکو.
- کۆڕبەندی مەدەنی (FC)،لەسەرکردەکانی، غین تیموسی.
- حزبی دیموکراسی ئازاد (PLD)لەسەرکردەکانی، بستورکومبو ناغویمون.
- بزووتنەوە لەپێناو رزگاری گەلی ئەفریقیای ناوەڕاست، لەسەرکردەکانی، مارتین زیغول.
- حزبی یەکگرتنی نیشتمانی (PUN)،لەسەرکردەکانی، جین باول.
- هاوپەیمانی نوێ لەپێناو پێشکەوتن (NRP)لەسەرکردەکانی، جین جاکیوس.
- یەکێتی میللی لەپێناو کۆمار، (UPR)لەسەرکردەکانی، ئیبل فومیس.

٧٨- شانشینی لیسوو (باسوتولاند):

- حزبی باستوتری نیشتمانی سالّی دروست بوون (١٩٥٩) لەسەرکردەکانی، ل. جوناپان.
- حزبی کۆنگرەی باستوتر، سالّی دروست بوون (١٩٥٢) لەسەرکردەکانی، موکمیلی.
- کۆنگرەی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، پاکالیتا موسیسل.
- کۆنگرەی باسوتو بۆ دیموکراسییەت، لەسەرکردەکانی، میسجوا میتسینك.
- کۆنگرەی گەلی لیسوتو، لەسەرکردەکانی، کلیبون ماوب.
- حزبی کرێکارانی لیسوتو، لەسەرکردەکانی، ماکغابیلی.
- حزبی نیشتمانی سەربەخۆ، لەسەرکردەکانی، کیمیتسو ماشابا.
- کۆنگرەی خاکی باسوتو، لەسەرکردەکانی، کاو هیلو رالینا بونی.
- حزبی دیموکراسی سۆشیالست، لەسەرکردەکانی، ماسیتیش سیسلو.
- حزبی ئازادی لیسوتوی نوێ، لەسەرکردەکانی، مانابو ماجارا.

٧٩- مەدەغەشقەر:

- حزبی سوشیالستی ماك گاشی، ساڵی دروست بوون (١٩٥٥) لەسەرکردەکانی،
- حزبی دیموکراسی کۆمەڵایەتی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٠) لەسەرکردەکانی، تزیر ئەنانا.
- حزبی کۆنگرەی سەربەخۆیی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٠) لەسەرکردەکانی، موینمار.
- حزبی یەکگرتن، لەسەرکردەکانی، پیتی ڕاکوتو بتنیان.
- بزووتنەوەی لاوانی ئیرادە بەهێز، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٧) لەسەرکردەکانی، ئەندری راجولینا.
- حزبی دیموکراسی سوشیالست لەپێناو یەکێتی مەدەغشقەر، لەسەرکردەکانی: جین هیتەریکو.
- بزووتنەوەی دیموکراسی لەمەدەغەشقەر، لەسەرکردەکانی، هیری راجاو.
- حزبی خۆشەویستی مەدەغەشقەر، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٢) لەسەرکردەکانی، مارك رافا.
- حزبی یەکێتی نیشتمانی بۆ پەرەسەندن، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩).
- حزبی رزگاری ئابوری و کاری دیموکراسی لەپێناو گەشەکردنی نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، ماناس ئیسو.
- حزبی سەوز، لەسەرکردەکانی، غندغ رابهاریو.

٨٠- گامبیا:

- حزبی یەکێتی، ساڵی دروست بوون (١٩٥٩) لەسەرکردەکانی، بیار نجی.
- حزبی پێشکەوتنی میللی، ساڵی دروست بوون (١٩٥٩) لەسەرکردەکانی، داودا جاوارا.
- بزووتنەوەی هاوپەیمانی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، غاریا جاهومیا.

- حزبی کۆنگرەی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٥) لەسەرکردەکانی، شەریف دیبا.
- حزبی شۆڕشگێری سوشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٨٠) لەسەرکردەکانی، سامبا سانیانغ.
- هاوپەیمانی لەپێناو ئاراستەکردنی نیشتمانی و بونیاد، ساڵی دروست بوون (٢٠١٦)، لەسەرکردەکانی، یەحیا جامع.
- حزبی گەلی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (٢٠١٩) لەسەرکردەکانی، ئەداما بارو.
- رێکخراوی جەماوەری دیموکراسی بۆ سەربەخۆیی و سۆشیالست، لەسەرکردەکانی، سید یاجانتا.
- کۆنگرەی دیموکراسی پێشکەوتنخواز، لەسەرکردەکانی، ماما کاندیە، ساڵی دامەزراندنی (٢٠١٦).
- حزبی ئاشتەوایی نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، حامات، ن.ك – باح، ساڵی دامەزراندنی (١٩٩٦).

٨١- تەیموری رۆژهەلات:

- بەرەی شۆڕشگێری تەیمونی رۆژهەلاتی سەربەخۆ، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، ماری ئەلکاتیری.
- یەکێتی تەیموری دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، غیلمان سانتوس.
- یەکگرتووی دیموکراسی میللی تەیمور، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤).
- کۆنگرەی نیشتمانی بۆ ئاوەدانکردنەوەی تەیمور، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، زانانا جوسماو.
- حزبی دیموکراسی سۆشیالست، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٠) لەسەرکردەکانی، زاکار باس کوستا.

- حزبی سوشیالستی دیموکراسی تەیموری یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، فرانسیسکو خافییر ئەمارال.
- حزبی سوشیالست لەتەیمور، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، ئیڤیلو کویلی سیلڤا.
- حزبی گەل لەتەیمور، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠)
- حزبی لیبڕال تەیموری ڕۆژهەڵات، ساڵی دروست بوون (٢٠٠١)

٨٢- سوازیلاند:

- حزبی ئیبمبو کود خوی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٤) لەسەرکردەکانی، مافیغو.
- حزبی نغیوانی نیشتمانی ئازاد، ساڵی دروست بوون (١٩٧٩) لەسەرکردەکانی، د. ئەمبڕوز.
- حزبی پێشکەوتنخوازی سوازیلاند، ساڵی دروست بوون (١٩٢٩) لەسەرکردەکانی، ج. ج نکوکو.
- بەرەی یەکگرتووی سوازیلاند، لەسەرکردەکانی، أ.م. مایوزا.
- بزووتنەوەی میللی دیموکراسی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (١٩٨٣) لەسەرکردەکانی، ماریو ماسوکو.
- حزبی دیموکراسی ئەفریقیای یەکگرتوو، لەسەرکردەکانی، ستانلی ماوندینریا.
- ئەنجومەنی رزگاری نیشتمانی بخوان، لەسەرکردەکانی، ئوپید دلامین.
- حزبی شیوعی لەسوازیلاند، ساڵی دروست بوون (٢٠١١) لەسەرکردەکانی، سوکوزان کینیس.
- حزبی دیموکراسی سوازیلاند، ساڵی دروست بوون (٢٠١١) لەسەرکردەکانی، میونگیستی شایانغو.

٨٣- سیشیل:

- حزبی دیموکراسی سیشیل، ساڵی دروست بوون (١٩٦٣) لەسەرکردەکانی، جمیس مانشام.
- حزبی یەکێتی گەلی سیشیل، ساڵی دروست بوون (١٩٦٣) لەسەرکردەکانی، ئەلبیر رینیە.
- حزبی سیشیل، لەسەرکردەکانی، ئەندریە دلرم.
- حزبی سیشیلی نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، واڤیل رام کالاوان.
- حزبی گەلی سوشیالست، لەسەرکردەکانی، فرانس ئەلبیرت رین.
- حزبی نیشتمانی لیبرالی سوشیالست، ساڵی دامەزراندن (١٩٧٧)
- حزبی سیشیلی یەکگرتوو، ساڵی دروست بون (١٩٦٤) لەسەرکردەکانی، فنسنت میریتون.
- حزبی سیشیل بۆ دادپەروەری کۆمەڵایەتی و دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، ئەلیکسیا جومو.
- هاوپەیمانی سیشیل، ساڵی دروست بوون (٢٠١٥) لەسەرکردەکانی، باتریك بیلای.

٨٤- کۆماری ساحل ئەلعاج (کوت دیفوار):

- حزبی دیموکراسی ساحل ئەلعاج، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، هوفویت بونی.
- بەرەی میللی بۆ ساحل ئەلعاج، ساڵی دروست بوون (١٩٨٢) لەسەرکردەکانی، باسکال ئەنی نغیسان.
- حزبی شیوعی شۆڕشگێر بۆ ساحل ئەلعاج، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، ئەشی یەکیس.
- هێزە نوێیەکانی ساحل ئەلعاج، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٢) لەسەرکردەکانی، جیان سورو.
- یەکێتی هاونیشتمانیە دیموکراسییەکان، لەسەرکردەکانی، سیودور ملغ

- حزبی ئازادی دیموکراسی لەپێناو کۆمار، لەسەرکردەکانی، مامداو کولیبالی.
- بەرەی میللی عاجی، لەسەرکردەکانی، مایکا ئوریتو.
- حزبی کرێکارانی عاجی، لەسەرکردەکانی، فرانکویس کوابلان.
- گردبوونەوەی کۆماریەکان، لەسەرکردەکانی، ئەلحەسەن ئوتتارا.
- یەکێتی لەپێناو دیموکراسییەت و ئاشتی، لەسەرکردەکانی، تویکیوس سابری.

٨٥- مالاوی:

- حزبی دیموکراسی پێشکەوتنخواز، لەسەرکردەکانی، موشا ڕیکا.
- بەرەی یەکگرتوو بۆ دیموکراسییەت، لەسەرکردەکانی، ئەتویل مولوزی.
- حزبی کۆنگرەی مەلاوی سالّی دروست بوون (١٩٦٣) لەسەرکردەکانی، ئورتون جیروا.
- حزبی رزگاری نیشتمان، لەسەرکردەکانی، جایمس نیوندو.
- حزبی کۆنگرەی شاندا، لەسەرکردەکانی، د. جاخو مبیل افایلا.
- حزبی کاری نوێ، لەسەرکردەکانی، فرایدەی حامب.
- حزبی گەل، لەسەرکردەکانی، جویس باندا .
- حزبی سەربەخۆی یەکگرتوو، لەسەرکردەکانی، هیلین سینغ.
- حزبی رزگاری مەسیحی، لەسەرکردەکانی، سیلفو ست چاپوکا.
- حزبی کۆماری نوێ، لەسەرکردەکانی، غواندا جاکو وابی.

٨٦- عێراق:

- حزبی ئوممەی عێراق، سالّی دروست بوون (١٩٢٤) لەسەرکردەکانی، داود ئەلسەعدی، ناجی ئەلسویدی.
- حزبی شیوعی عێراق، سالّی دروست بوون (١٩٣٤) لەسەرکردەکانی، فەهد (یوسف سلمان) سەلام عادل.

- پارتی دیموکراتی کوردستان، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، مستەفا بارزانی.
- حزبی بەعسی عەرەبی ئیشتراکی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٧) لەسەرکردەکانی، میشیل عەفلەق، ئەحمەد حەسەن ئەلبەکر.
- حزبی سەربەخۆیی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، محەمەد مەهدی کوببە.
- حزبی نیشتمانی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، کامیل چادرچی.
- حزبی ئیسلامی – عێراق، ساڵی دروست بون (١٩٦٠) لەسەرکردەکانی، نوعمان عەبدولرەزاق.
- حزبی دەعوەی ئیسلام، ساڵی دروست بوون (١٩٥٧) لەسەرکردەکانی، محەمەد باقر ئەلسەدر.
- بزووتنەوەی دیموکراسی ئاشوری، ساڵی دروست بوون (١٩٧٩) لەسەرکردەکانی، یونادم سوف کنە.
- یەکیتی نیشتمانی کوردستان، ساڵی دروست بوون (١٩٧٥) لەسەرکردەکانی، جەلال تالەبانی.
- یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٤) لەسەرکردەکانی، سەلاحەدین بەهائەدین.

٨٧- ئوردن:

- حزبی عەرەبی ئوردن، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٢) لەسەرکردەکانی، مازن ریال.
- حزبی عەهدی ئوردن، ساڵی دروست بوون (٢٠١٦) لەسەرکردەکانی، خەلدون ئەبوناسر.
- حزبی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (٢٠١٦) لەسەرکردەکانی، مونا ئەبوبەکر.

- حزبی شیوعی ئوردن، ساڵی دروست بوون (١٩٥١) لەسەرکردەکانی، د. مونیر حەمارنە.
- بەرەی کاری ئیسلامی ساڵی دروست بوون (١٩٢٢) لەسەرکردەکانی، د. حەمزە مەنسور.
- حزبی بەعسی عەرەبی ئیشتراکی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی، د. تەیسیر ئەلحمس.
- حزبی وەتەنی دەستوری، ساڵی دروست بوون (١٩٩٧) لەسەرکردەکانی، عەبدولهادی مەجالی.
- حزبی ئەحراری ئوردن، ساڵی دروست بوون (١٩٩٤) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد زەوبەعی.
- حزبی ئازادی و یەکسانی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٩) لەسەرکردەکانی، حەمەد ئەبوزید.
- حزبی کرێکارانی شیوعی ئوردن، ساڵی دروست بوون (١٩٩٧) لەسەرکردەکانی، یەعقوب زیائەدین.

٨٨- لوبنان:

- حزبی پێشکەوتنی سوشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٤٩) لەسەرکردەکانی، کەمال جونبلات.
- حزبوڵلا، ساڵی دروست بوون (١٩٨٤) لەسەرکردەکانی، حەسەن نەسروڵلا.
- حزبی شیوعی لوبنان، ساڵی دروست بوون (١٩٢٤) لەسەرکردەکانی حەنا غەریب.
- حزبی کەتائیب، ساڵی دروست بوون (١٩٣٦) لەسەرکردەکانی، کەریم بەقرەدونی.
- حزبی عەرەبی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، عەلی عەبد.
- حزبی سوری نەتەوەیی کۆمەڵایەتی، ساڵی دروست بوون (١٩٣٢) لەسەرکردەکانی، عامر ئەلتەل.

- رەوتی – ئەلموستەقبەل – ساڵی دروست بوون (٢٠٠٧) لەسەرکردەکانی، سەعد ئەلحەریری.
- رەوتی – نیشتمانی ئازاد – ساڵی دروست بوون (٢٠٠٦) لەسەرکردەکانی، جوبران باسیل.
- هێزە لوبنانیەکان، ساڵی دروست بوون (١٩٧٦) لەسەرکردەکانی، سەمیر جەعجەع.
- رێکخراوی ئەلشەغیلە، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، زاهیر ئەلخەتیب.

٨٩- سوریا:

- حزبی شیوعی سوریا، ساڵی دروست بوون (١٩٣٥) لەسەرکردەکانی، خالد بەگداش.
- رێکخستنی – ئیخوان ئەلموسلمین، ساڵی دروست بوون (١٩٤٠) لەسەرکردەکانی، محەمەد حیکمەت وەلید.
- حزبی سوریای نەتەوەیی کۆمەڵایەتی، ساڵی دروست بوون (١٩٣٢) لەسەرکردەکانی، ئەنتوان سەعادە.
- حزبی بەعسی عەرەبی ئیشتراکی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٧) لەسەرکردەکانی، بەشار ئەسەد.
- حزبی یەکگرتوو خوازە شۆشیالستەکان، ساڵی دروست بوون (١٩٦١) لەسەرکردەکانی، فایز ئیسماعیل.
- بزووتنەوەی سوشیالستی عەرەب، ساڵی دروست بوون (١٩٣٨) لەسەرکردەکانی،
- حزبی دیموکراتی کورد لەسوریا، ساڵی دروست بوون (١٩٥٧) لەسەرکردەکانی، خەلیل ئیبراهیم.
- حزبی تەحریری ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (١٩٥٣) لەسەرکردەکانی، عەلی ئەبو رشتە.
- حزبی یەکێتی عەرەبی دیموکرات، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، یوسف جعیداد.

- یەکێتی سۆشیالستی عەرەبی دیموکرات، ساڵی دروست بوون (١٩٦٤) لەسەرکردەکانی، د.جەمال ئەلئەتاسی.
- پارتی یەکێتی کورد، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٠) لەسەرکردەکانی، سلێمان ئوسو.

٩٠- وڵاتی شانشینی عەرەبی سعودی:

- بزووتنەوەی ئیسلامی بۆ چاکسازی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٦) لەسەرکردەکانی، سەعد ئەلفەقیە.
- حزبی نەتەوەی ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (٢٠١١) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد ئال غەرم.
- حزبی ئەلتەحریر، لەنیمچە دورگەی عەرەب، ساڵی دروست بوون (١٩٥٣) لەسەرکردەکانی، تەقییەدین ئەلنەبهانی.
- بزووتنەوەی میرە ئازادەکان، ساڵی دروست بوون (١٩٥٨) لەسەرکردەکانی، میرەتەلال عەبدولعەزیز.
- یەکێتی گەلی دورگەی عەرەب، ساڵی دروست بوون (١٩٥٩) لەسەرکردەکانی، ناسر ئەلسەعید.
- حزبی شیوعی شانشینی عەرەبی سعودی، ساڵی دروست بوون (١٩٥٤).
- رێکخستنی نەجدی لاو، لەسەرکردەکانی، جەمیل کوری ئیبراهیم جحیلان.
- حزبی نیشتمانی حیجاز، ساڵی دروست بوون (١٩٢٤) لەسەرکردەکانی، محەمەد ئەلتەویل.
- حزبی ئازادیخوازانی حیجاز، ساڵی دروست بوون (١٩٢٨) لەسەرکردەکانی، محەمەد تاهیر ئەلدەباغ.
- حزبی دیموکراسی میللی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٩).

تێبینی: بەشی زۆری سەرکردەکانی ئەو حزبانە و چالاکیەکانیشیان لەدەرەوەی وڵاتی عەرەبی سعودییە.

٩١- کۆماری یەمەن:

- حزبی کۆنگرەی میللی گشتی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٢) لەسەرکردەکانی، عەلی عەبدوڵلا ساڵح.
- گردبوونەوەی یەمەن بۆ چاکسازی ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، عەبدوڵلا ئەلئەحمەر.
- حزبی سۆشیالستی یەمەن، ساڵی دروست بوونی (١٩٧٨) لەسەرکردەکانی، عەبدولفەتاح ئیسماعیل.
- یەکگرتووی رۆڵەکانی یەمەن، ساڵی دروست بوون (١٩٥١) لەسەرکردەکانی، عەبدولرەحمان عەلی جعری.
- بەرەی نەتەوەیی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٣) لەسەرکردەکانی، قەحتان ئەلشعبی، سالم روبەیع عەلی.
- حزبی بەعسی عەرەبی ئیشتراکی، ساڵی دروست بوون (١٩٥١)لەسەرکردەکانی، محەمەد مەحمود زوبەیدی.
- حزبی ناسری دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، یاسین عەبدەسەعد.
- حزبی گەلی دیموکرات، ساڵی دروست بوون (١٩٩٦) لەسەرکردەکانی، سەلاح عەبادی.
- یەکێتی هێزە میللیە یەمەنیەکان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٧) لەسەرکردەکانی، محەمەد عەبدولڕەحمان.
- حزبی گەلی سوشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٦٢) لەسەرکردەکانی، عەبدوڵلا عەبدولحەمید.

٩٢- بەحرین:

- **کۆمەڵەی سازانی نیشتمانی ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠١) لەسەرکردەکانی، عەلی سەلمان.**
- **کۆمەڵەی کاری نیشتمانی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٢) لەسەرکردەکانی، عەبدولرەحمان ئەلنوعیمی.**
- **بزووتنەوەی ئازادیخوازانی، بەحرەین ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٢) لەسەرکردەکانی، عەبدولئەمیر میر جومری، ئیبراهیم جوفیری.**
- **بەرەی ئیسلامی بۆ رزگاری بەحرەین، ساڵی دروست بوون (١٩٧٩).**
- **گردبوونەوەی نەتەوەیی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، رەسول عەبدولعەل.**
- **کۆمەڵەی کاری ئیسلامی، لەسەرکردەنی، شێخ محەمەد عەلی مەحفوز.**

تێبینی: لەبەحرەین حزبی سیاسی (بەوناوە) نیە، بەڵام ژمارەیەکی گەورەی کۆمەڵەی سیاسی دروست بووە، ئاراستە سیاسییەکانیشی لەنێوان ئیسلامی و نەتەوەیی و هەندێکیانیش دیموکراسی عیلمانین.

٩٣- عەمان:

- **بەرەی میللی بۆ رزگارکردنی کەنداوی عەرەبی داگیرکراو، ساڵی دروست بوون (١٩٦٨).**
- **بەرەی میللی بۆ رزگارکردنی کەنداوی عەرەب، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤).**
- **بەرەی دیموکراسی میللی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، عەبدولعەزیز ئەلقازی.**
- **کۆمەڵەی ئیخوان ئەلموسلمین، ساڵی دروست بوون (١٩٧٩) لەسەرکردەکانی، عەبدوڵلا محمەد غەیلان، سالم ئەحمەد غەزالی.**

٩٤- كوەیت:

- گردبوونـەوەی سـەلەفی، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٨١) لەسـەرکردەکانی، ئەحمـەد باقر، ئەحمەد دهیج.
- بزووتنـەوەی دەسـتوری ئیسـلامی، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٩١) لەسـەرکردەکانی، شێخ عەبدوڵلا متەوع، ناسر ئەلسانع.
- ڕەوتی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٩) لەسەرکردەکانی، سامی منیس.
- گردبوونـەوەی شـیعەی لیـبراڵ، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٩٩) لەسـەرکردەکانی، ئەحمەد سەعدون.
- بزووتنەوەی پێشکەوتنخوازی کوەیت، ساڵی دروست بوون (١٩٧٥) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد ئەلدیبین.
- هاوپـەیمانی ئیسـلامی نیشـتمانی، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٨٨) لەسـەرکردەکانی، ئەحمەد لاری، عەدنان عەبدولسەمەد.
- گردبوونـەوەی دادوەری و ئاشـتی، سـاڵی دروسـت بـوون (٢٠٠٤) لەسـەرکردەکانی، سالح عاشور، خەلیل سالح.
- کۆمەڵـەی کـاری میللـی سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٩٨) لەسـەرکردەکانی، ئەحمـەد ئەلسەعدون.
- هاوپەیمانی نیشـتمانی دیموکراسـی، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٩٢) لەسـەرکردەکانی، ئەحمەد ئەلسەقەر، عەلی راشد.
- حزبی پارێزگارانی مەدەنی، ساڵی دروست بـوون (٢٠١٤) لەسـەرکردەکانی، حـەماد ئەلنومسی.

٩٥- فەلەستین:

- بزووتنـەوەی رزگـاریخوازی نیشـتمانی فەلەسـتین (فـەتح) سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٥٦) لەسەرکردەکانی، یاسر عەرەفات.

- بزووتنەوەی بەرهەلستکاری ئیسلامی (حماس) ساڵی دروست بوون (١٩٨٧) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد یاسین.
- بەرەی میللی بۆ رزگاری فەلەستین، ساڵی دروست بوون (١٩٦٧) لەسەرکردەکانی، جورج حەبەش.
- حزبی گەلی فەلەستین، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، بەسام سالحی.
- حزبی شیوعی فەلەستین (باڵی شۆڕشگێر) ساڵی دروست بوون (١٩٨١) لەسەرکردەکانی، عەرەبی عەواد.
- بەرەی دیموکراسی بۆ رزگاری فەلەستین، ساڵی دروست بوون (١٩٦٩) لەسەرکردەکانی، نایف حەواتمە.
- بزووتنەوەی جیهادی ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٩) لەسەرکردەکانی، فەتحی شەقانی.
- حزبی شیوعی فەلەستین، ساڵی دروست بوون (١٩١٩) لەسەرکردەکانی، مەحمود سەعادە.
- یەکێتی دیموکراسی فەلەستین، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، یاسر عەبد رەبە.
- بەرەی خەباتی میللی، فەلەستین، ساڵی دروست بوون (١٩٦٧) لەسەرکردەکانی، سوبحی غوسە.

٩٦- ئەفغانستان:

- حزبی یەکگرتنی ئیسلامی ئەفغانستان، ساڵی دامەزراندن (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، کەریم خەلیل.
- حزبی شیوعی ئەفغانستان، ساڵی دروست بوون (١٩٥١) لەسەرکردەکانی، محەمەد تەرەقی، بابراك کارمال.
- بزووتنەوەی ئیسلامی لەئەفغانستان، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، محەمەد ئاسف موحسن.

- حزبـی ئیسـلامی، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٧٥) لەسـەرکردەکانی، قەلبـەدین حکمەتیار.
- حزبی دیموکراسی گەلی ئەفغانستان، ساڵی دروست بوون (١٩٦٥) لەسەرکردەکانی، محەمەد نەجیبوللا.
- بـەرەی نیشـتمانی بـۆ رزگـاری ئەفغانسـتان، لەسـەرکردەکانی، عەبـدولرەحیم مەحمود.
- بزووتنەوەی لاوانی هۆشیار، ساڵی دروست بوون (١٩٤٩) لەسەرکردەکانی، فیفی محەمەد ئەنکار.
- حزبی چەوساندنەوەی نەتـەوەیی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٨) لەسەرکردەکانی، تاهر بەخشی.
- بزووتنەوەی تالیبان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٤) لەسەرکردەکانی، مـەلا عومـەر، مەلا ئەختەر.
- کۆمـەڵی ئیسلامی، سـاڵی دروست بـوون (١٩٧٢) لەسـەرکردەکانی، بورهانـەدین رەبانی.

٩٧- کەمبودیا:

- گردبوونـەوەی سۆشیالستی میللی، ساڵی دروست بوون (١٩٥٥) لەسەرکردەکانی، سورا ماریت.
- حزبی شۆڕشگێری میللی کەمبودیا، ساڵی دروست بوون (١٩٥١) لەسەرکردەکانی، سون نغوی.
- بەرەی کەمبودیای یەکگرتوو بۆ بونیادنانی نیشتمانی و بـەرگری، ساڵی دروست بوون (١٩٧٨).
- بـەرەی رزگـاری نیشـتمانی میللـی (خـەمیر)، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٧٩) لەسەرکردەکانی، مون سان.
- حزبی گەل، ساڵی دروست بوون (١٩٥٥) لەسەرکردەکانی، براشیان سون.

- حزبی گەلی کەمبودیا، ساڵی دروست بوون (١٩٧٩) لەسەرکردەکانی، تشان تسی.
- حزبی رزگاری نیشتمانی کەمبودیا، ساڵی دروست بوون (٢٠١٢) لەسەرکردەکانی، سوت شابی.
- حزبی شیوعی کەمبودیا، ساڵی دروست بوون (١٩٦١) لەسەرکردەکانی، بول بوت.
- حزبی سام رینسی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، سام رینسی.

٩٨- سریلانکا:

- حزبی جاناشا فیموکتی بیرامونا، ساڵی دروست بوون (١٩٦٤) لەسەرکردەکانی، ساماوانسا.
- حزبی نیشتمانی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، دون ستیڤن.
- حزبی شیوعی سیلان، ساڵی دروست بوون (١٩٤٣) لەسەرکردەکانی، فیکریما سینف.
- کۆنگرەی ئیسلامی سریلانکا، ساڵی دروست بوون (١٩٨١) لەسەرکردەکانی، رەئوف حەکیم.
- حزبی ئازادی سریلانکا، ساڵی دروست بوون (١٩٥١) لەسەرکردەکانی، سی. دبلیو.ئار.دی، باندرا نایکا.
- حزبی جاتشیکا پیراموتا، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٨) لەسەرکردەکانی، رویمال و برادان.
- هاوپەیمانی ئازادی گەلی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٤) لەسەرکردەکانی، تشاندریکا کاراتونغا.
- کۆمەڵی (ئەلتەوحید)ی سریلانکا، ساڵی دروست بوون (٢٠١٤) لەسەرکردەکانی، عەبدولرەزاق.
- بەرەی یەکگرتوو بۆ رزگاری تامیل، ساڵی دروست بوون (   ) لەسەرکردەکانی، ئەنتۆن بالاسینغهام.

- حزبی لانكاساما ساماجا (كۆمونیست هێڵی تروتسكی) ساڵی دروست بوون (١٩٣٥).

٩٠- چینی میللی:

- حزبی شیوعی چین، ساڵی دروست بوون (١٩٢١) لەسەركردەكانی، ماوتسی تونگ.
- ئەم حزبانەی خوارەوە بەنهێنی یاخود لەدەرەوەی كاردەكەن.
- حزبی كاشفەری لاوانان، ساڵی دروست بوون (١٩٣٣) لەسەركردەكانی، تیور بیك.
- لیژنەی شۆڕشی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٣٢) لەسەركردەكانی، محەمەد ئەمین بوغرا.
- حزبی چین بۆ بەرژەوەندی گشتی، ساڵی دروست بوون (١٩٢٥) لەسەركردەكانی، زانج زین.
- حزبی ئیسلامی توركستان، ساڵی دروست بوون (١٩٨٨) لەسەركردەكانی، زیدان یوسف.
- بزووتنەوەی رابوونی توركستانی رۆژهەلات، ساڵی دروست بوون (٢٠١٧) لەسەركردەكانی، قاسم سالح هدیار.
- سەرەڕای ئەو حزبانە، چەند كۆمەڵەو ڕێكراوێكی سیاسی بچووك بوونیان هەیەو ڕێگایان پێدراوە كاری سیاسی بكەن، لەگەڵ سیاسەتی حزبی شیوعی هاوران.

١٠٠- تایوان (چینی نیشتمانی):

- حزبی نیشتمانی (كومینتانغ) چین، ساڵی دروست بوون (١٩١٢) لەسەركردەكانی، سن یات سن.
- حزبی چینی لاو، سالی دروست بوون (١٩٢٣) لەسەركردەكانی، وانغ شی تسنغ.
- حزبی سۆشیالستی دیموكرات، ساڵی دروست بوون (١٩٣٢) لەسەركردەكانی، سن یانو.
- یەكێتی دیموكراسی چین، ساڵی دروست بوون (١٩٣٩) لەسەركردەكانی، دینغ شی سون.

- حزبی دیموکراسی چینبۆ جوتیاروکرێکاران، ساڵی دروست بوون (١٩٣٠) لەسەرکردەکانی، جیانغ تشنغ هوا.
- رێکخراوی خودموختاری دیموکراسی لەتایوان، ساڵی دروست بوون (١٩٤٧) لەسەرکردەکانی، تشانغ هوی.
- کۆمەڵەی چین بۆ گەشەپێدانی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٥) لەسەرکردەکانی، شیوی جیا ئۆ.
- کۆمەڵەی دیموکراسی چینبۆ بونیادنانی نیشتمان، ساڵی دروست بوون (١٩٤٥) لەسەرکردەکانی، تشنغ سی وی.
- حزبی دیموکراسی پێشکەوتخواز، ساڵی دروست بوون (١٩٨٦) لەسەرکردەکانی، تسای لنغ ون.

١٠١- ئەندونیسیا:

- حزبی شیوعی ئەندونیسیا، ساڵی دروست بوون (١٩٢٠) لەسەرکردەکانی، سیماون.
- حزبی ئیسلامی لەئەندونیسیا، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، عەبدوڵلا سەنغکر ئەبوبەکر باعشیر.
- حزبی یەکێتی وگەشەپێدان، ساڵی دروست بوون (١٩٧٣) لەسەرکردەکانی، سوهارتو مورتوفا.
- حزبی دیموکراسی ئەندونیسیا، ساڵی دروست بوون (٢٠٠١) لەسەرکردەکانی، سوسیلو بودهویونو.
- حزبی دیموکراسی ئەندونیسیا بۆ خەبات، ساڵی دروست بوون (١٩٩٩) لەسەرکردەکانی، مجاواتی سوکارتو.
- حزبی کۆمەڵگەی رابوون لەئەندونیسیا، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٣) لەسەرکردەکانی،
- حزبی ئەستێرەی چاکسازی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٢) لەسەرکردەکانی، زەینەدین محەمەد.

- حزبی رابوونی نیشتمانی، سالّی دروست بوون (١٩٩٨) لەسەرکردەکانی، عەبدولرەحمان وەحید.
- حزبی دادپەروەری و خۆشگوزەرانی، سالّی دروست بوون (١٩٩٨) لەسەرکردەکانی، ئەنیس ماتا، لوتفی حەسەن ئیسحاق.
- حزبی کرێکاران، سالّی دروست بوون (١٩٦٤) لەسەرکردەکانی، ئیرلانغا هارتارتو.
- حزبی قەلاّی میللی نیشتمانی ئەندونیسیا، سالّی دروست بوون (٢٠٠٢) لەسەرکردەکانی، ئیروس جاروت.

١٠٢- قوبرس - یونان:

- حزبی پێشکەوتنی گەلی قوبرس، سالّی دروست بوون (١٩٢٦) لەسەرکردەکانی، ئەندروس کبریانو.
- حزبی گردبوونەوەی دیموکراسی، سالّی دروست بوون (١٩٧٦) لەسەرکردەکانی، نیکوس ئەتاستراسیدس.
- حزبی دیموکراسی، سالّی دروست بوون (١٩٧٥) لەسەرکردەکانی، ساریوس کارویین.
- بزووتنەوەی دیموکراسی کۆمەلاّیەتی، سالّی دروست بوون (١٩٧٠) لەسەرکردەکانی، باتاکیس ئومیرو.
- قوبرس - تورکیا
- دیموکراسە یەکگرتووەکان، (ED) لەسەرکردەکانی، پراکسولا ئەنتونیادیو.
- حزبی دیموکراسی کۆمەلاّیەتی، (TDP)لەسەرکردەکانی، محەمەد جاکیجی.
- حزبی دیموکراسی (DP)، لەسەرکردەکانی، سەردار دانکتاش.
- حزبی یەکگرتنی نیشتمانی (UBP)لەسەرکردەکانی، توفان ئەرهرمان.
- حزبی قوبرسی یەکگرتوو (BKP)لەسەرکردەکانی، ئاسیب ئەزجان.

١٠٣- یابان:

- حزبی لیبرالی یابان، ساڵی دروست بوون (١٩٤٥) لەسەرکردەکانی، هاتو یاما.
- حزبی شیوعی یابان، ساڵی دروست بوون (١٩٢٢) لەسەرکردەکانی، سانزو نوساکا.
- حزبی سۆشیالستی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٥) لەسەرکردەکانی، میزو موفوکوشیما.
- حزبی سۆشیالستی یابان، ساڵی دروست بوون (١٩٠٦) لەسەرکردەکانی، ئیشکاوا سوکاتا.
- حزبی نەتەوەی یابان، ساڵی دروست بوون (١٩٨٨) لەسەرکردەکانی، شیرای ساکای.
- حزبی گەلی نوێ، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، شوزا بورو جیمی.
- حزبی ئاسۆی نوێ، ساڵی دروست بوون (١٩٩٤) لەسەرکردەکانی، یوشیمیکو نودا.
- حزبی نوێبوونەوەی یابان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٤) لەسەرکردەکانی، ئیتشیوا ئوزاوا.
- حزبی – ریکن کایشنتو، ساڵی دروست بوون (١٩٨٢) لەسەرکردەکانی (ئوکوماشیفە)
- حزبی دیموکراتی یابان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٨) لەسەرکردەکانی، یوکیو هاتو باما.
- حزبی – ریکن سیوکانی (هاوپەیمانی پەرلەمانی بۆ دۆستانی سیاسەت) ساڵی دروست بوون (١٩٠٠) لەسەرکردەکانی، ئیتو هیزو بومی.

١٠٤- کۆماری کۆریای باکور:

- حزبی کرێکارانی کوریا، ساڵی دروست بوون (١٩٤٩) لەسەرکردەکانی، کیم ئیل سونغ، کیم جونغ ئۆن.
- حزبی دیموکراسی سوشیالست، لەسەرکردەکانی، شوی یونغ زیم، شوی یونغ های.
- حزبی (شیو ندویست شونغو) لەسەرکردەکانی، ری جونغ هو.

١٠٥- لاوس:

- حزبی گەلی شۆڕشگێری لاوس (حزبی شیوعی) ساڵی دروست بوون (١٩٥٥)لەسەرکردەکانی، تشومالی سای ماسون.
- تێبینی: ڕێگا بەهیچ حزبێکی سیاسی نادرێ تەنها حزبی شیوعی نەبێت.

١٠٦- کۆریای باشور:

- حزبی نیشتمانی گەورە – کۆریای ئازاد – ساڵی دروست بوون (١٩٩٧) لەسەرکردەکانی، لی هوانگ وویا.
- حزبی دیموکراسی کوریا، ساڵی دروست بوون (٢٠١١) لەسەرکردەکانی، لی هان جان.
- حزبی پێشکەوتنی نوێ، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٨) لەسەرکردەکانی، روەهوی تشان.
- حزبی ئازادی بەرەو پێش، لەسەرکردەکانی، شیم دای پیونغ.
- حزبی دادپەروەری، ساڵی دروست بوون (٢٠١٢) لەسەرکردەکانی، سیم سانغ یانغ.
- حزبی کرێکارانی کوریا، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، یاك هوین یونغ.
- حزبی شیوعی کوریا، ساڵی دروست بوون (١٩٢٥) لەسەرکردەکانی، کیم یونغ یوم، یاك هون یونغ.
- حزبی کوریای نوێبوونەوە، لەسەرکردەکانی، هان میون هن.
- حزبی دیموکراسی یەکگرتوو، لەسەرکردەکانی، هیی سانغ مون.

١٠٧- هيندستان:

- حزبی بەهاراتیا جاناتا، ساڵی دامەزراندن (١٩٧٧) لەسەرکردەکانی، ئەتال بیهاری فاجیانی.
- کۆنگرەی نەتەوەیی هیندستان، ساڵی دروست بوون (١٨٨٥) لەسەرکردەکانی، غاندی، نەهرۆ.
- حزبی شیوعی مارکس، ساڵی دروست بوون (١٩٦٤) لەسەرکردەکانی، برکش کارا.
- حزبی جاناتا دالی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٣) لەسەرکردەکانی، دافندار براساد یاداف.
- حزبی شیوعی هیندستان، ساڵی دروست بوون (١٩٢٥) لەسەرکردەکانی، م.ن. رووی، سورا وارام.
- یەکگرتووی ئیسلامی هیندستان، ساڵی دروست بوون (١٩٤٨) لەسەرکردەکانی، جی ئیم باناتو.
- کۆنگرەی پێشکەوتنخوازی موسلمانانی تامیل نادو، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥).
- حزبی کۆنگرەی جاموکشمیری نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٣٩) لەسەرکردەکانی، فاروق عەبدوڵلا.
- بزووتنەوەی بەنغالی رۆژئاوای سوشیالست، لەسەرکردەکانی، کیرمانموی نااندا.
- حزبی سوشیالستی شۆرشگێر – ساڵی دامەزراندنی (١٩٣٨) لەسەرکردەکانی، هوك بنكجكشن.

١٠٨- مالیزیا:

- حزبی شیوعی مالیزیا، ساڵی دروست بوون (١٩٣٠) لەسەرکردەکانی، شین ینغ، عەبدوڵلا سی دی
- حزبی کۆنگرەی مالیزیا، هیندی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٥) لەسەرکردەکانی، داتوك ڤی غوفیندارج.

- ڕێکخراوی نیشتمانی مەلاوی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، تانغو عەبدولرەحمان.
- حزبی ئیسلامی مالیزیا، ساڵی دروست بوون (١٩٥٦) لەسەرکردەکانی، عەبدولهادی ئەوانج.
- حزبی کاری دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٥) لەسەرکردەکانی، تان کوك وای، لیم گوان ئەنگ.
- بەرەی پێشکەوتنخوازی هیندی، مالیزی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، م. ج – باندیشان.
- حزبی دادپەروەری گەلی مالیزیا، ساڵی دروست بوون (١٩٩٩) لەسەرکردەکانی، ئەنور ئیبراهیم.
- حزبی هیندی – مالیزی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٤) لەسەرکردەکانی، داتوك ڤی غوفینداراج.
- حزبی دادپەروەری هیندی – مالیزی، ساڵی دروست بوون (٢٠١٣) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد زاهد حمیدی.
- حزبی دانیشتوانی رەسەنی مالیزیای یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (٢٠٢٠) لەسەرکردەکانی بیرساتو، مەهازیر محەمەد.

١٠٩- نیپال:

- حزبی نیپالی شیوعی، ساڵی دروست بوون (٢٠١٨) لەسەرکردەکانی، خادگابراد ئولی.
- حزبی کرێکارو جوتیارانی نیپال، ساڵی دروست بوون (١٩٧٦) لەسەرکردەکانی، تار ئەیان مان.
- حزبی شیوعی نیپال، مارکسی – لینینی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، جهاد لاناپ سوتا.

- حزبی شیوعی نیپالی مارکسی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٦) لەسەرکردەکانی، لوك نراین سویدی.
- حزبی نیپال، ساڵی دروست بوون (١٩٥٠) لەسەرکردەکانی، جی – پی – کویرالا.
- کۆڕبەندی مافەکانی گەلی مادمیسی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، بیبوای کۆمار.
- حزبی نیپالی مەزن، لەسەرکردەکانی، کۆمار خادگا.
- حزبی هۆشیاری لیبرال، لەسەرکردەکانی، مانی دهاکال.
- حزبی راستریابرا جاتا نترا (دیموکراسی نیشتمانی) لەسەرکردەکانی، سوریا بەهادور.
- حزبی سۆشیالستی یەکگرتوو، لەسەرکردەکانی، بیش واندرا پاشوان.

١١٠- پاکستان:

- کۆمەڵەی ئیسلامی پاکستان، ساڵی دروست بوون (١٩٤١) لەسەرکردەکانی، ئەبو ئەعلا مەودودی .
- یەکگرتووی ئیسلامی پاکستان، ساڵی دروست بوون (١٩٤٧) لەسەرکردەکانی، محەمەد عەلی جەناح.
- حزبی شیوعی پاکستان، ساڵی دروست بوون (١٩٤٧) لەسەرکردەکانی: سجاد زاهر، عەبدلوالی خان.
- کۆمەڵەی زانایانی پاکستان، ساڵی دروست بوون (١٩٤٨) لەسەرکردەکانی: شاه فەرید ئەلحەق.
- حزبی کرێکاران، ساڵی دروست بوون (٢٠١٥) لەسەرکردەکانی، سفدەر عەلی عەباس.
- حزبی گەلی پاکستان، ساڵی دروست بوون (١٩٦٧) لەسەرکردەکانی،ژولفوقار عەلی بوتو.
- بزووتنەوەی دادپەروەری پاکستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٦) لەسەرکردەکانی، عومران خان.

- حزبی عەوامی ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٨) لەسەرکردەکانی، شێخ ڕەشید، ئەحمەد خان.
- حزبی بلو شستانی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٦) لەسەرکردەکانی، ئەختەر منفال.
- ئەنجومەنی کاری یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٣) لەسەرکردەکانی، قازی حوسین ئەحمەد.

١١١- ئیران:

- حزبی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٠٨) لەسەرکردەکانی، سولەیمان میرزا ئەسکەندەری.
- بەرەی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٩) لەسەرکردەکانی، دکتور موسەدەق.
- بزووتنەوەی ئازادی ئیران، ساڵی دروست بوون (١٩٦١) لەسەرکردەکانی، مەهدی بازرگانی.
- سازمانی موجاهیدینی خەلقی ئیران، ساڵی دروست بوون (١٩٦٨) لەسەرکردەکانی، مەسعود رەجەوی.
- حزبی رستاخیز ملی ئیران، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، محەمەد رەزاشا.
- حزبی تودەی ئیران ساڵی دروست بوون (١٩٤١) لەسەرکردەکانی، سولەیمان میرزا ئەسکەندەری.
- حزبی کۆمۆنیستی کرێکاران ئێران، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، مەنسوری حیکمەت.
- حزبی جمهوری ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٩) لەسەرکردەکانی، بەهەشتی، خامنەئی.
- حزبی دیموکراتی کوردستانی ئیران، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، قازی محەمەد.

- حزبی ئازەربایجانی دیموکرات، ساڵی دروست بوون (١٩٤٥) لەسەرکردەکانی، جەعفەر پیشەوەری.

١١٢- کۆماری برونای:

- حزبی پێشکەوتنی نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، یاسین ئەفەندی (NDP)
- حزبی هاوکاری نیشتمانی برونای، لەسەرکردەکانی ئیبن شوتو. (PPKB)
- حزبی گەلی هۆشیار، لەسەرکردەکانی، حاجی محیدین ئیبن حاجی ئەحمەد (PAKAPT)
- حزبی یەکێتی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٤).
- حزبی چاکسازی کۆمەڵایەتی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٤).
- حزبی گەل، ساڵی دروست بوون (١٩٥٦).

١١٣- کۆماری مالدیف:

- حزبی پێشکەوتنخوازی دورگەکانی مالدیف، ساڵی دروست بوون (٢٠١٤) لەسەرکردەکانی، مەئمون عەبدولقەیم.
- حزبی دیموکراسی مالدیف، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٣) لەسەرکردەکانی، محەمەد نەشید.
- حزبی کۆماری، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٨) لەسەرکردەکانی، قاسم ئیبراهیم.
- هاوپەیمانی گەشەپێدان بۆ دوورگەکانی مالدیف، ساڵی دروست بوون (٢٠١٢) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد شیام.
- حزبی گەلی دیفیهی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، محەمەد ئەلعەقید.
- حزبی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، حەسەن زارير.
- حزبی کار، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٨) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد موسا.

- حزبی چاكسازی مالدیف، ساڵی دروست بوون (٢٠١٢) لەسەركردەكانی، محەمەد منەوەر.
- حزبی گەل، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٧) لەسەركردەكانی، ئەحمەد ریاز.

١١٤- ڤیتنام:

- حزبی شیوعی ڤیتنام، ساڵی دروست بوون (١٩٣٠) لەسەركردەكانی، هۆشی منە.
- یەكێتی سەربەخۆیی ڤیتنام (ڤیت مین)، ساڵی دروست بوون (١٩٤١) لەسەركردەكانی، هۆشی منە.
- رێكخراوی لاوانی شۆڕشگێری ڤیتنام /١٩٢/ هۆشی منە.

تێبینی: لەڤیتنام ڕێگە نەدراوە هیچ حزبێك دروست بێت تەنها حزبی شیوعی نەبێت.

١١٥- فلیپین:

- كۆمەڵەی جوتیارانی هەژار، ساڵی دروست بوون (١٩٣٣).
- حزبی شیوعی فلیپین، ساڵی دروست بوون (١٩٦٩) لەسەركردەكانی، خوسیە ماریاسیون.
- بەرەی رزگاری موروی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٨) لەسەركردەكانی، نور میسواری.
- بەرەی موروی ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٧) لەسەركردەكانی، سلامات هاشم.
- حزبی لیبرال لەفلیپین، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەركردەكانی، مانویل روكساس.
- حزبی خەباتی فلیپینە دیموكراسیخوازەكان، ساڵی دروست بوون (١٩٨٨) لەسەركردەكانی، ئەدغاردو عەنجدە.
- حزبی سۆشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٣٣) لەسەركردەكانی، تاریق.

- کۆمەڵەی ئەبو سەیاف، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، عەبدولرەزاق ئەلجەنجاری.
- حزبی دیموکراسی فلیپین، ساڵی دروست بوون (٢٠١٠) لەسەرکردەکانی، باکیاو.
- کۆمەڵەی فلیپین، ساڵی دروست بوون (١٨٩١) لەسەرکردەکانی، خوسیە ریزال.

١١٦- بەنگلادیش:

- کۆمەڵەی ئیسلامی بەنگلادیش، ساڵی دروست بوون (١٩٤١) لەسەرکردەکانی، ئەبو ئەلئەعلا مەودودی، موتیع ئەلرەحمان نیزامی.
- بەرەی پەنگلادیش ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، نور ئەلئسلام فاروق.
- بەرەی ئیسلامی بەنغال، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٦) لەسەرکردەکانی، ئەبو بەشار محەمەد.
- کۆمەڵی ئیسلامی، لەبەنگلادیش، ساڵی دروست بوون (١٩٧٩) لەسەرکردەکانی، شێخ موتیع ئەلرەحمان عەباس عەلی خان.
- حزبی بەنگلادیشی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٨) لەسەرکردەکانی، زیاو ئەلرەحمان.
- حزبی نیشتمانی بەنگلادیش (یئرشاد) ساڵی دروست بوون (١٩٨٦) لەسەرکردەکانی، خالیدە زیائەدین.
- حزبی شیوعی بەنگلادیش، ساڵی دروست بوون (١٩٧١) لەسەرکردەکانی، مانجو رول، أ — خان.
- حزبی نەتەوەیی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٦) لەسەرکردەکانی، حوسین محەمەد ئیرشارد.
- رابیتەی عەوامی — حزبی گەل — ساڵی دروست بوون (١٩٤٨) لەسەرکردەکانی، خاتو حوسینە واحد.
- حزبی لیبرالی و دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، وەلی ئەحمەد.

١١٧- مەنگوليا:

- حزبی شۆڕشگێڕی میللی (حزبی شیوعی) ساڵی دروست بوون (١٩٢١) لەسەرکردەکانی، بونسالماغیین ئوتشیربات.
- حزبی دیموکراسی کۆمەڵایەتی، لەسەرکردەکانی، سادونیم زوندیوم ئەردینی.
- حزبی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٠) لەسەرکردەکانی، رشمیدین سینحا نبیلیغ.
- حزبی سەوزی مەدەنی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، ساتجا اسورین.
- حزبی دیموکراسی سوشیالست لەمەنگولیا، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، لاسولین بیام یاج.
- حزبی کۆماری مەنگولیا، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠).
- حزبی گەلی مەنگولیا، لەسەرکردەکانی، میغومبو ئەنخابولد.
- حزبی دیموکراسی نیشتمانی مەنگولیا، لەسەرکردەکانی، میندساخان ئەنخاخیان.

١١٨- سەنگافورە:

- حزبی کاری میللی، ساڵی دروست بوون (١٩٥٥) لەسەرکردەکانی، لی کوان یو، لی هسین لونگ.
- حزبی کرێکارانی سەنگافورە، ساڵی دروست بوون (١٩٥٧) لەسەرکردەکانی، لۆپیان خانگ.
- حزبی شیوعی لەسەنگاکفورە، ساڵی دروست بوون (١٩٣٠) لەسەرکردەکانی، عەبدوڵلا سیدی.
- حزبی ئیسلامی مالیزیا، ساڵی دروست بوون (١٩٥٦) لەسەرکردەکانی، عەبدولهادی ئەوانج.
- رێکخراوی نیشتمانی مەلایوی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد زاهید حەمیدی.

- حزبی گەلی سەنگافورە، لەسەرکردەکانی، شیام سی زونغ.
- حزبی سەنگافورەی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی شی سون جیان.
- حزبی چاکسازی، لەسەرکردەکانی، کینیس جییار یتنام.
- حزبی هاوکاری نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، هازل پوا.
- حزبی دیموکراسی سەنگافورە، لەسەرکردەکانی، دیسمو ندلیم.

١١٩- تایلاند:

- حزبی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، ئەبهشت فیجا جیغا.
- حزب لەپێناو تایلەندییەکان (بویا تای) ساڵی دروست بوون (٢٠٠٨) لەسەرکردەکانی، تاکسین شیناونزا.
- حزبی نیشتمانی (ماتوبهوم) ساڵی دروست بوون (٢٠٠٨) لەسەرکردەکانی، سوتنی بونیا راتجلین.
- حزبی شیوعی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٢)لەسەرکردەکانی، میت سمانانت، شات وانغام.
- حزبی نەتەوە (شارت تای)، لەسەرکردەکانی، نانهارن سیلیا ئەرتشا.
- حزبی کاری کۆمەڵایەتی، لەسەرکردەکانی، کوکریت براموج.
- حزبی گەشەپێدانی نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، وان تارات شان توکال.
- حزبی سۆشیالست، لەسەرکردەکانی، سومکید سریسانغوم.
- حزبی دەسەڵاتی گەل، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، شومانی ونگ، تاکسین شیناواترا.
- حزبی کۆماری، لەسەرکردەکانی، ئەفیرات سیرناوین.

١٢٠- توركيا:

- پارتی دادو گەشەپێدان، ساڵی دروست بوون (٢٠٠١) لەسەرکردەکانی، تەیب ڕەجەب ئەردوغان.
- پارتی گەلی کۆماری، ساڵی دروست بوون (١٩٢٣) لەسەرکردەکانی، مستەفا کەمال دینز بایکال.
- بزووتنەوەی نەتەوەیی تورك، ساڵی دروست بوون (١٩٦٩) لەسەرکردەکانی، دەوڵەت باغچەلی.
- پارتی کۆمەڵگەی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، ئەحمەد تورك.
- پارتی دایکی گەورە، ساڵی دروست بوون (١٩٨٣) لەسەرکردەکانی، تورکوت ئۆزال.
- پارتی کۆمۆنیستی یەکگرتووی توركیا، لەساڵی دروست بوون (١٩١٨) لەسەرکردەکانی، مستەفا سوبحی.
- پارتی کاری توركیا، ساڵی دروست بوون (١٩٦١) لەسەرکردەکانی، محەمەد عەلی ئایبار.
- پارتی کرێکارانی کوردستان، ساڵی دروست بوون (١٩٧٨) لەسەرکردەکانی، عەبدوڵلائوج ئالان.
- پارتی ڕەفاە، ساڵی دروست بوون (١٩٨٣) لەسەرکردەکانی، نەجمەدین ئەربەکان.
- پارتی لاوان، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٢) لەسەرکردەکانی، جیم هوزان.

١٢١- قیرغیزستان:

- حزبی دیموکراسی سۆشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی، جومعە بیك ئۆف.
- حزبی کۆمۆنیستی قیرغیزستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، ئابسامات ماسالیف.

- حزبی گەلی قیرغیزستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، دینار یوسنوف.
- تەڤگەری دیموکراتی قیرغیزستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی، جیپار جەکشیف.
- حزبی ژیانەوەی نەتەوەیی قیرغیزستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، بازاڕ بایەفە.
- حزبی وەر زێرانی کۆماری قیرغیزستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی، ئارلین عەلی یووف.
- حزبی جوتیاران و کرێکارانی قیرغیزستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٤) لەسەرکردەکانی، یوسف سویدی کەن.
- حزبی پارێزگاری لەبەرژەوەندییەکانی کرێکاران، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، عەلی ئاینیەکەف.
- حزبی کۆمەڵایەتی، ئابوری گوند نیشتمانی قیرغیزستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٩) لەسەرکردەکانی، ئاسنکول ئایساکروڤ.
- حزبی کۆماریخوازانی قیرغیزستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٩) لەسەرکردەکانی، گیا زتۆکۆیان.

١٢٢- تاجیکستان:

- حزبی دیموکراسی میللی لەتاجیکستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٤) لەسەرکردەکانی، عەبدولەجید دەستویف.
- حزبی شیوعی تاجیکستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، شودی شابلدولوف.
- حزبی رابوونی ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، موحیدین کابیری.

- حزبی سۆشیالستی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٠) لەسەرکردەکانی، رەحمەتولا زویرۆڤ.
- حزبی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، شادمان یوسف.
- بزووتنەوەی ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، محەمەد شریف زادە.
- حزبی سۆشیالستی تاجیکستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٦) لەسەرکردەکانی، سەفەرعەلی کونجایەف.
- حزبی بزووتنەوەی نەتەوەی تاجیکستان، لەسەرکردەکانی (حاکم شامحەبیەت ئۆف).
- حزبی جوتیارانی تاجیکستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، حکمەتوللا نەسرەدین ئۆف.
- حزبی رەستاخیر، ساڵی دروست بوونی (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی پرۆفیسۆر تایەر عەبدولجەبار.

١٢٣- تورکمانستان:

- حزبی شیوعی تورکمانستان، ساڵی دروست بوون (١٩٢٤) لەسەرکردەکانی، سەفەر موراد نیازوف.
- حزبی پێشرەوی دیموکراتیك، ساڵی دروست بوون (١٩٩٦) لەسەرکردەکانی، دوردی مورا دجوجا. محەمەد ئوف.
- حزبی دیموکراسی تورکمانستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩١)، لەسەرکردەکانی، نیازئوف.
- حزبی نیشتمانی دیموکراسی تورکمانستان، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٢) لەسەرکردەکانی، بوریس شیخ موراد ئۆف.
- رێکخراوی یەکگرتووی گەل، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، نور بەدری ئۆف.

- حزبی یەکیەتی – ئاگزی بیرلیك – ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، نور وەدی محەمەد ئۆف.
- حزبی گەشەی دیموکراتیك، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، دورودی موراد حاجی.
- گروپی هەڵسینکی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٣) لەسەرکردەکانی، موراد ئۆف.
- حزبی جوتیاران بۆ دادپەروەری، ساڵی دروست بوون (١٩٩١).
- ئۆپۆزیسیونی دیموکراتیکی یەکگرتووی تورکمانستان، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٢) لە سەرکردەکانی، عابدی قولی ئۆف.

١٢٤- کازاخستان:

- حزبی کۆمار خوازی ئازات – ئازادی – ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، ئاقاجان خواجەگولدین.
- حزبی سوشیالستی کازاخستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، زارماخان توباکیای.
- حزبی دیموکراسی هاولاتیانی کازاخستان، ساڵی دروست بوون (١٩٦٦).
- حزبی گەلی هاوکاری کازاخستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، تەزەر بایەف.
- ڕێکخراوی یەکێتی خەڵکی کازاخستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٤) لەسەرکردەکانی، نورسولتان نەزەر.
- کۆنگرەی گەلی کازاخستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، ئەلجاس سولیان ئوف.
- حزبی روحانیات، لەسەرکردەکانی، ئالتین شاش زاغانوف.
- حزبی شیوعی کازاخستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، ڤالدیسلاف کوساریف.
- حزبی نیشتمان پەروەران، لەسەرکردەکانی، غانی کاسیاموف.

١٢٥- تۆزبەکستان:

- حزبی بیرلیك – وحدت – ساڵی دروست بوو (١٩٨٨) لەسەرکردەکانی، عەبدلرەحمان پۆلا توف.
- حزبی ئیرەك – ئازاد – ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، محەمەد سالح.
- حزبی دادپەروەری دیموکراسی کۆمەڵایەتی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، ئورگون پولات.
- حزبی ئۆزبەکستانی دیموکراسی لیبرال، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، بەختیار یوپوبوف.
- حزبی رابوونی ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، محەمەد شەریف زادە.
- حزبی – تەحریر –ی ئیسلامی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، سەلاحەدین.
- حزبی فیداکاران، ساڵی دروست بوون (١٩٩٨) لەسەرکردەکانی، ئەختەم تورسوتوڤ.
- حزبی دیموکراسی میللی ئۆزبەکستان، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، ئیسلامی کەریم ئۆف.
- حزبی ئۆزبەکسانی دیموکراسی میللی، لەسەرکردەکانی ئولوگ بیك ڤافویف.
- بزووتنەوەی ژینگەی ئۆزبەکستان، لەسەرکردەکانی، بوریی ئەلخونوڤ.

١٢٦- ئیسرائیل:

- حزبی کار، ساڵی دروست بوون (١٩٦٨) لەسەرکردەکانی، گولد مائیر.
- حزبی ئاینی نەتەوەیی – ئەلهندال – ساڵی دروست بوون (١٩٥٦) لەسەرکردەکانی، مائیو بارایلان. حاخام فیشحان.
- بزووتنەوەی گۆڕان – شینوی – ساڵی دروست بوون (١٩٧٣) لەسەرکردەکانی، ئەمنون روبنشتاین.

- بزووتنەوەی پێشکەوتن بۆ ئاشتی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٤) لەسەرکردەکانی، محەمەد میعاری.
- بەرەی دیموکراسی بۆ ئاشتی و یەکسانی – حەداش – ساڵی دروست بوون (١٩٧٧).
- حزبی کادیمیا، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، ئاریل شارون.
- حزبی شیوعی ئیسرائیل، ساڵی دروست بوون (١٩٦٥) لەسەرکردەکانی، عایدە توما سەلمان.
- حزبی لیکۆد، ساڵی دروست بوون (١٩٧٣) لەسەرکردەکانی، بنیامین نتنیاهو.
- حزبی ئەلمابای، ساڵی دروست بوون (١٩٠٦) لەسەرکردەکانی، بنگوریون.
- حزبی هیروت، ساڵی دروست بوون (١٩٤٨) لەسەرکردەکانی، مەناحم بیغن.

١٢٧- جورجیا:

- بەرەی خەونی جورجیا، ساڵی دروست بوون (٢٠١٢) لەسەرکردەکانی، بیدزینا ئیقانی شقیلی.
- حزبی کۆماری، ساڵی دروست بوون (١٩٧٨) لەسەرکردەکانی، داڤید ئوسو پاشفیل.
- حزبی کار، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، شالڤانات ئیلا شغیل.
- حزبی سەوز، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، گیورگی گاچی شلادز.
- بزووتنەوەی نیشتمانی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (٢٠٠١) لەسەرکردەکانی، ڤانومیرابیش فیلی.
- حزبی دیموکراسی مەسیحی، لەسەرکردەکانی، گیورگی تارگامادز.
- حزبی پارێزگاران، لەسەرکردەکانی، زڤیاد دزدی گوری.
- بەرەی میللی جورجیا، لەسەرکردەکانی، نودار ناتادز.
- کۆربەندی نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، کاك هابیر شارتار.
- حزبی نیشتمانی دیموکراسی – لەسەرکردەکانی، باشوکی کارداڤا.

١٢٨- ئەرمینیا:

- حزبی کۆماری ئەرمینیا، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، سیرخ سەرکیسیان.
- حزبی ئەرمینیای خۆشگوزەرانی، ساڵی دروست بوون (   ) لەسەرکردەکانی، فاگیك تساروکیان.
- یەکێتی شۆڕشگێری ئەرمینیا، ساڵی دروست بوون (١٨٩٠) لەسەرکردەکانی، هرانت مارکاریان.
- حزبی – رامغافار – دیموکراسی لیبرالی ئەرمینیا، ساڵی دروست بوون (١٩٢١) لەسەرکردەکانی، مکردیتش بورتوکالیان.
- کۆنگرەی نیشتمانی ئەرمینیا، لەسەرکردەکانی، لیڤون تیدیتروسیان.
- بزووتنەوەی نیشتمانی ئەرمینیا، لەسەرکردەکانی، ئارارات زۆابیان.
- حزبی گەلی ئەرمینیا، لەسەرکردەکانی، ستیپان دیهیرشیان.
- حزبی سەروەری یاسا، لەسەرکردەکانی، ئارتور داغدا سەریان.

١٢٩- ئازەربیجان:

- حزبی ئازەربیجانی نوێ، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، حەیدرە عەلیف.
- بەرەی میللی ئارزەربیجانی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی، عەلی کەریمل.
- حزبی یەکسانی، ساڵی دروست بوون (١٩١٨) لەسەرکردەکانی، عیسا قەمبەر.
- حزبی دیموکراسی سۆشیالستی ئازەربیجان، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، ئاراز عەلی زادە.
- حزبی ئیسلامی ئازەربیجان، ساڵی دروست بوون (١٩٩١).
- حزبی شیوعی ئازەربیجان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٣).
- حزبی لیبرالی ئازەربیجان، لەسەرکردەکانی، لا لا شەوکەوت حاجیفا.

- حزبی خۆشگوزەرانی کۆمەڵایەتی، لەسەرکردەکانی، حوسین کازملی.
- حزبی دیموکراسی ئازەربیجان، لەسەرکردەکانی، سەردار جەلال ئوغلو.
- حزبی چاکسازی دیموکراسی – لەسەرکردەکانی عاسم مەلازادە.

١٣٠- بۆتان:

- حزبی گەلی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٧) لەسەرکردەکانی، تشرینگ توبگای.
- حزبی شیوعی بۆتان، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٣) لەسەرکردەکانی، ئومیش.
- حزبی بوتان بۆ ئاشتی و بوژاندنەوە، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٧) لەسەرکردەکانی، بیماجیا متشو.
- حزبی هەموو گەل، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٧) لەسەرکردەکانی، جیغمی سینلی.
- حزبی یەکگرتنی گەلی بۆتان، ساڵی دروست بووی (٢٠٠٦) لەسەرکردەکانی، سیجای دورجی.
- حزبی گشت بۆتان، ساڵی دروست بوون (٢٠١٣) لەسەرکردەکانی، لیلی وابنتن شوك.
- حزبی بۆتان بۆ ئاشتی سەرکەوتن، لەسەرکردەکانی، جیگمە سینلی.
- حزبی کۆنگرەی نیشتمانی بۆتان، لەسەرکردەکانی، گورنغ.

١٣١- کەنەدا:

- حزبی کەنەدای پارێزگار، ساڵی دروست بوون (١٨٦٧) لەسەرکردەکانی، جون ماکدونالد.
- کۆمەڵەی پارێزگارانی پێشکەوتخواز بۆ نوفاسکوشا، ساڵی دروست بوون (١٨٦٧) لەسەرکردەکانی، جون بوکانان.
- حزبی کیبکی لیبرالی، ساڵی دروست بوون (١٨٦٧) لەسەرکردەکانی، مارك تانفای، جان شاریە.

- حزبی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٣٥) لەسەرکردەکانی، دانییل جونسون، جان جاك.
- حزبی کەنەدای پێشکەوتنخوازی پارێزگار، ساڵی دروست بوون (١٩٤٢) لەسەرکردەکانی، ستیڤن هاربەر.
- حزبی ئازادیخواز کەنەدا، ساڵی دروست بوون (١٩٧٦) لەسەرکردەکانی، جورج براون.
- حزبی پارێزگارانی کەنەدا، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٣) لەسەرکردەکانی، ئەندروشیر.
- حزبی دیموکراسی نوێ، ساڵی دروست بوون (١٩٦١) لەسەرکردەکانی، جاجمیت سینم.
- حزبی سۆشیالستی کەنەدا – حزبی نازی – ساڵی دروست بوون (١٩٦٥) لەسەرکردەکانی، ولیام جون بیتی.
- حزبی کرێکارانی کۆمۆنیستی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٥) لەسەرکردەکانی، روجەر راش.

١٣٢- ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا:

- حزبی کۆماری ئەمریکا، ساڵی دروست بوون (١٨٥٤) لەسەرکردەکانی، روننا رومنی ئیبراهیم لینکولن، دونالد ترامپ.
- حزبی دیموکراسی ئەمریکا، ساڵی دروست بوون (١٧٩٢) لەسەرکردەکانی، ئەندرو جاکسون جوبایدن.
- حزبی شیوعی ئەمەریکا، ساڵی دروست بوون (١٩١٩) لەسەرکردەکانی، سام ویبا.
- حزبی فیدرالی، ساڵی دروست بوون (١٧٩٦) لەسەرکردەکانی، ئەلکسەندەر هامیلتون.
- حزبی ویگر، ساڵی دروست بوون (١٨٣٢) لەسەرکردەکانی، جون ئادەمز.
- حزبی خاکی ئازاد، ساڵی دروست بوون (١٨٤٨) لەسەرکردەکانی، مارتن تان.

- حزبی سەوز، ساڵی دروست بوون (١٩٩٠) لەسەرکردەکانی، رۆس پیرۆت.
- حزبی پێشکەوتن، ساڵی دروست بوون (١٩٠١) لەسەرکردەکانی، تیۆدور روزفلت.
- حزبی سەربەخۆیی ئەمریکا، ساڵی دروست بوون (١٩٦٨) لەسەرکردەکانی، جورج والاس.
- حزبی جەماوەری پۆپولیست، ساڵی دروست بوون (١٨٧٣).
- حزبی پلینگە ڕەشەکان، ساڵی دروست بوون (١٩٦٦) لەسەرکردەکانی، هـ.ب نیوتن، هوبی، ج، سیبال.

١٣٣- مەکسیک:

- حزبی لیبڕال، ساڵی دروست بوون (١٨٢٢) لەسەرکردەکانی، بنیتو خواریز.
- حزبی پارێزگاران، ساڵی دروست بوون (١٨٥٠) لەسەرکردەکانی، لوکاس ئالامان.
- حزبی شۆڕشگێری دامەزراوەیی، ساڵی دروست بوون (١٩٢٩) لەسەرکردەکانی، بلوتارکو ئەلیاس.
- بزووتنەوەی نوێبوونەوەی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (٢٠١٤) لەسەرکردەکانی، ئەندریس مانویل.
- حزبی کاری نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٣٩) لەسەرکردەکانی، غوستانو مادیرو.
- حزبی شیوعی مەکسیک، ساڵی دروست بوون (١٩١٩) لەسەرکردەکانی ئەرنولدو مارتینیز.
- حزبی دیموکراسی کۆمەڵایەتی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٩) لەسەرکردەکانی، کواونیموك بلانکو.
- حزبی سەوزی ژینگەی مەکسیك، لەسەرکردەکانی، جورج ئەمیلیو.
- حزبی میللی سوشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٢٩).
- حزبی گەلی مەکسیك، ساڵی دروست بوون (١٩٧٦).

١٣٤- كۆستاريكا:

- حزبی پێشەنگی نیشتمان، ساڵی دروست بوون (١٩٤٣) لەسەرکردەکانی، ترینو بار رانتس.
- حزبی رزگاری نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٨) لەسەرکردەکانی، بیرنال (جیمس).
- حزبی گەلی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (١٩٧٨) لەسەرکردەکانی، ر.غ. سانیز.
- حزبی کار بۆ هاوڵاتیان، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٠) لەسەرکردەکانی، ئوتن سولیس.
- حزبی نوێبوونەوەی نیشتمان، لەسەرکردەکانی، رودریغو کارازو ئودیو.
- حزبی یەکگرتووی مەسیحی سۆشیالست، لەسەرکردەکانی، غیراردو فارغاس.
- حزبی سۆشیالستی کۆستاریکا، لەسەرکردەکانی، ئەلفارو مونیترو میجیا.
- حزبی کاری دیموکراسی – ساڵی دامەزران (   ) لەسەرکردەکانی، ف. أ. فرناندیز.

١٣٥- کوبا:

- حزبی نوێبوونەوەی ئەرسۆزوکس، ساڵی دروست بوون (١٩٤٧) لەسەرکردەکانی، فیدل کاسترو.
- حزبی کاری یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (١٩٤٨) لەسەرکردەکانی، فولغنسیو باتیستا.
- حزبی شیوعی کوبا، ساڵی دروست بوون (١٩٦٥) لەسەرکردەکانی فیدل کاسترو.
- تێبینی: لەکوبا تەنها حزبی شیوعی رێگای پێدراوە.

١٣٦- سلفادور:

- بەرەی کاری میللی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (١٩٧٢) لەسەرکردەکانی، فاکوندو غوار دادو.

- حزبی شیوعی سلفادور، ساڵی دروست بوون (١٩٣٠) لەسەرکردەکانی، جورج شەفیق.
- بەرەی فارابوندو مارتی بۆ رزگاری نیشتمان، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، سلفادور کایتانو.
- هاوپەیمانی یەکگرتووی نیشتمانی گەورە، ساڵی دروست بوون (٢٠١٠) لەسەرکردەکانی، فیلکس ئالوا.
- حزبی بیرو باوەڕی نوێ، ساڵی دروست بوون (٢٠١٨) لەسەرکردەکانی، نەجیب ئەبوکیلە.
- یەکگرتن لەپێناو سلفادور، لەسەرکردەکانی، مانویل ریغو بیرتو.
- حزبی هیوا، لەسەرکردەکانی، رودولف ئەنتونیو.
- هاوپەیمانی کۆماری نیشتمان، لەسەرکردەکانی ئەلفیردو کریستیان.
- حزبی گۆڕانی دیموکراسی،لەسەرکردەکانی، توماس جیغز.
- حزبی شۆڕشگێری کرێکاری ئەمریکای ناوەڕاست، ساڵی دروست بوونی (١٩٨٠) لەسەرکردەکانی، شەفیق جورج حەنزەل.

١٣٧- گواتیمالا:

- بزووتنەوەی رزگاری گەلان، ساڵی دروست بوون (٢٠١٨) لەسەرکردەکانی، بایرون غونرالیس.
- بەرەی کۆماری گواتیمالا، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، ئەفرانی ریوس مونت.
- حزبی کاری گواتیمالا – شیوعی – ساڵی دروست بوون (١٩٧٨) لەسەرکردەکانی، ئیسیاس دی لیون.
- حزبی پێشکەوتنی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، ئەلفارو ئەرزو.
- یەکێتی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، ئەدوین ئەرماندو.

- هاوپەیمانی نیشتمانی گەورە، لەسەرکردەکانی، جایم ئەنتونیو.
- حزبی رابوونی نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، جیون گوتەر ریز.
- حزبی دیموکراسی نوێبوونەوە، لەسەرکردەکانی، مانویل بالدیزون.
- حزبی نیشتمان، لەسەرکردەکانی، ئەنگرید روکسانا.

١٣٨- جامایکا:

- حزبی کرێکارانی جامایکا، ساڵی دروست بوون (١٩٤٣) لەسەرکردەکانی، ئەندرۆ هولنیس.
- حزبی گەلی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٣) لەسەرکردەکانی، پوریتا سیمیسون.
- حزبی نیشتمانی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٥) لەسەرکردەکانی، بروس گولدنغ.
- حزبی دیموکراسی مەسیحی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٢).
- حزبی نیشتمانی پێشکەوتنخواز، ساڵی دروست بوون (١٩٣٨) نورمان، مایکل مانلی.
- حزبی شیوعی جامایکا، ساڵی دروست بوون (١٩٧٥) لەسەرکردەکانی، کریس لورانس.
- حزبی گەلی یەکگرتوو، ساڵی دروست بوون (٢٠٠١) لەسەرکردەکانی، ئەنتونیو هوغتون.
- حزبی دیموکراسی جامایکا، ساڵی دروست بوون (١٩٤٤).

١٣٩- هایتی:

- حزبی شۆشیالستی هایتی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، رینیە سالومون.
- حزبی شیوعی (مارکسی – لینینی) هایتی، ساڵی دروست بوون (١٩٣٤) لەسەرکردەکانی، جاك رومین.

- حزبی کرێکارانی هایتی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٦) لەسەرکردەکانی، پوری لاتورتو.
- حزبی تیت کالی، ساڵی دروست بوون (٢٠١٢) لەسەرکردەکانی، ئان مالیری تیمون، میلغوت.
- حزبی سۆشیالستی میللی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، ئەنتونی لیسیس.
- حزبی دیموکراسی مەسیحی، لەسەرکردەکانی، سیلفیو کلود.
- حزبی میللی نیشتمان، لەسەرکردەکانی، بەرنارسانساریك.
- حزبی هاوپەیمانی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، ئیفانس پاول.
- حزبی هایتی لیبرال، لەسەرکردەکانی، چین ئەندر فیکتور.
- کۆمەڵەی دیموکراسخوازە نیشتمانیە پێشکەوتووەکان، لەسەرکردەکانی، میرلاند مانیفات.

١٤٠- هندوراس:

- حزبی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩١٨) لەسەرکردەکانی، روبیرتومیشیلتی.
- حزبی لیبرالی هندوراس، ساڵی دروست بوون (١٨٩١) لەسەرکردەکانی، خوسیە ماریا میدینا.
- حزبی دیموکراسی مەسیحی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٨) لەسەرکردەکانی، فیلینکو ئەڤیلا.
- حزبی یەکێتی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، کیسار هام.
- حزبی هندوراسی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩١٨) لەسەرکردەکانی، غلادیس ئیروا.
- حزبی شیوعی هیندوراس، ساڵی دروست بوون (١٩٢٧) لەسەرکردەکانی، دیونیسیور رامسوس.

- حزبی شیوعی (مارکسی - لینینی) - ئاراستەی ماوی، ساڵی دروست بوون (١٩٧١).
- حزبی بەربەرەکانی گەندەڵی، لەسەرکردەکانی، سالفادور ناسرل.
- حزبی ئازادیخوازان، لەسەرکردەکانی، ماریکو فیلدا.
- حزبی هاوپەیمانی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (٢٠١٧).

١٤١- نیکاراگوا:

- بەرەی ساندینیا بۆ رزگاری نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٦١) لەسەرکردەکانی، دانییل ئورتیگا.
- حزبی سۆشیالستی نیکاراگوا، ساڵی دروست بوون (١٩٣٥) لەسەرکردەکانی، ئەلفاراوا رامیریز.
- حزبی لیبرالی دەستوری، ساڵی دروست بوون (١٩٦٨) لەسەرکردەکانی، ئەنریکی بولانیوس.
- بزووتنەوەی یەکێتی شۆڕشگێر، ساڵی دروست بوون (١٩٨٨) لەسەرکردەکانی، فرانسیسکۆ سامپر.
- حزبی پارێزگارانی نیکاراگوا، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، ئەلیجاندرۆ بۆلانوس.
- حزبی شیوعی نیکاراگوا، ساڵی دروست بوون (١٩٧٠).
- حزبی نیکاراگوای مارکسی – لینینی، لەسەرکردەکانی، ئەسدرو تیللز.
- هاوپەیمانی لەپێناو کۆمار، لەسەرکردەکانی، کارلوس کانالیس.
- حزبی لیبرالی سەربەخۆ، لەسەرکردەکانی، ئەندالیسیو رودریغوز.
- بزووتنەوەی نوێبوونەوەی ساندینی، لەسەرکردەکانی، ئەنامار غاریتا.
- حزبی دەستوری لیبرال، ساڵی دروست بوون (١٩٦٨) لەسەرکردەکانی، ماریا هایدی ئوسوتا.

١٤٢- ئەرجەنتین:

- حزبی مەدەنی رادیکال، ساڵی دروست بوون (١٨٩١) لەسەرکردەکانی، رائول ئەلفونسین.
- حزبی شیوعی ئەرجەنتین، ساڵی دروست بوون (١٩١٨) لەسەرکردەکانی، بتریسیو ئەشفەرای.
- حزبی دادپەروەری، ساڵی دروست بوون (١٩٤٧) لەسەرکردەکانی، خوان بیرون.
- حزبی سەربەخۆیی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٨٧٤) لەسەرکردەکانی، نیکۆلاس ئەفیلانیدا.
- حزبی پێشەنگی سۆشیالستی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٩) لەسەرکردەکانی، ئەلیاس سەمعان.
- یەکێتی مەدەنی رادیکال، ساڵی دروست بوون (١٩٥٨) لەسەرکردەکانی، ریکاردو بالبین.
- حزبی بیرونی رەسەن، ساڵی دروست بوون (١٩٧٥).
- حزبی سۆشیالست، لەسەرکردەکانی، روبن گیدستیانی.
- حزبی کرێکارانی سۆشیالست، لەسەرکردەکانی، خوان کارلوس.
- بزووتنەوەی دادپەروەری نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، ئیزابیل بیرون.

١٤٣- بولیفیا:

- بزووتنەوەی نیشتمانی شۆڕشگێر، ساڵی دروست بوون (١٩٤١) لەسەرکردەکانی، فیکتور ئەستنسیرو.
- حزبی کەتائبی سۆشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٧٣) لەسەرکردەکانی، جۆغۆ بانزر.
- حزبی هێزی کۆمەڵایەتی و دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٩) لەسەرکردەکانی، خروخی کیروما.

- بزووتنـەوەی دانیشـتوانی رەسـەن، سـاڵی دروسـت بـوون (٢٠٠٠) لەسـەرکردەکانی، فیلیب قیسبی.
- بزووتنەوەی بەرەو سۆشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٨٧) لەسەرکردەکانی، ئیفـو مورالس.
- یەکێتی هاوکاری مەدەنی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٩) لەسەرکردەکانی، جونی فیر باندز.
- حزبی شیوعی بولیفیا، ساڵی دروست بـوون (١٩٥٠) لەسـەرکردەکانی، رائـول رویـز غونزالیز.
- یەکێتی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٣) لەسەرکردەکانی، سامویل دوریان.
- هێـزی نـوێی کۆمەڵایـەتی، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٩٥) لەسـەرکردەکانی، سـامویل دوریان.
- حزبـی کـار بـۆ هاوڵاتیـان، سـاڵی دروسـت بـوون (٢٠٠٠) لەسـەرکردەکانی، ئەیسـی کەمبیل بار.

١٤٤- بەرازیل:

- حزبـی پێشـکەوتنی کۆمەڵایـەتی، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٤٦) لەسـەرکردەکانی، ئەدیماردی باروس.
- حزبی کۆماری بەرازیل، لەسەرکردەکانی، ماکروئەنتونیو.
- حزبـی کرێکـارانی دیموکراسـی، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٧٩) لەسـەرکردەکانی، کارلوس ئەلبرتو.
- حزبی کۆمەڵایەتی مەسحیی، لەسەرکردەکانی، فیتورجورج.
- بزووتنەوەی دیموکراسی بەرازیل، لەسەرکردەکانی، میشیل تایمەر.
- خوبی سەوز، لەسەرکردەکانی، جوس لویس.
- حزبی کرێکارانی بەرازیل، ساڵی دروست بـوون (١٩٨٠) لەسـەرکردەکانی، روبیرتـو جیفروسون.

- حزبی شیوعی لەبەڕازیل، ساڵی دروست بوون (١٩٦٢) لەسەرکردەکانی، خوزی ریناتو.
- حزبی سۆشیالست و ئازادی، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٤) لەسەرکردەکانی، مارییل فرانکو.
- حزبی گەلی سۆشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، روبیرتو فریدی.

١٤٥- شیلی:

- بزووتنەوەی نیشتمانی سۆشیالستی شیلی، ساڵی دروست بوون (١٩٣٢) لەسەرکردەکانی، دیاز فالدیراما.
- حزبی سۆشیالستی شیلی، ساڵی دروست بوون (١٩٣٣) لەسەرکردەکانی، سلفادور ئەلیندی.
- حزبی شیوعی شیلی، ساڵی دروست بوون (١٩٢٢) لەسەرکردەکانی، لویس ئەمیلیو.
- حزبی دیموکراسی مەسیحی، ساڵی دروست بوون (١٩٥٧) لەسەرکردەکانی، غونرالو دوارت.
- بزووتنەوەی چەپی شۆڕشگێر، ساڵی دروست بوون (١٩٦٥) لەسەرکردەکانی، فیکتور تورو.
- هاوپەیمانی بۆ گۆڕان، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٩) لەسەرکردەکانی، فرانسیسکو ئالانز.
- حزبی مرۆڤایەتی، لەسەرکردەکانی، دانیلو مونتڤیرد.
- حزبی سۆشیالستی دیموکراسی رادیکال، لەسەرکردەکانی، جوس ئەنتونیو.
- حزبی هەرێمایەتی سەربەخۆ، لەسەرکردەکانی، دانیلو مونتڤیرد.
- حزبی ژینگەی سەوز، جوان ئەنتونیو.

١٤٦- كۆلۆمبیا:

- حزبی پارێزگارانی کۆلۆمبیا، ساڵی دروست بوون (١٨٤٩) لەسەرکردەکانی، ماریانۆ ئۆسبینیا.
- حزبی شیوعی لەکۆلۆمبیا، ساڵی دروست بوون (١٩٣٠) لەسەرکردەکانی، جیبلرتو فییرا.
- سوپای رزگاری نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٤) لەسەرکردەکانی، باو تیستا.
- حزبی نوێبوونەوەی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٧) لەسەرکردەکانی، ئەلفارو فالنسیا.
- حزبی کرێکارانی سۆشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٧٧).
- حزبی لیبرالی کولومبیا، لەسەرکردەکانی، کلارا لوبز، لیراس ربستر.
- حزبی سەوز، لەسەرکردەکانی، ئەندیکو پینالوس.
- حزبی گۆڕانی رادیکال، لەسەرکردەکانی، ئەنتونیۆگیدرا.
- یەکێتی نیشتمانی سۆشیالست، لەسەرکردەکانی، جوان فرانسیسکو.
- هاویمانی میللی نیشتمانی ساڵی دروست بوون (١٩٧٧) لەسەرکردەکانی ئیم، ئا. روفاس.

١٤٧- ئیکوادور:

- حزبی شیوعی ئیکوادور، ساڵی دروست بوون (١٩٣١) لەسەرکردەکانی، ئەنتونیۆ سەعد.
- حزبی پارێزگارانی لیبرال، ساڵی دروست بوون (١٨٩٥) لەسەرکردەکانی، أ. غومیز هورتادو.
- حزبی ئیکوادوری سۆشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٢٥).
- حزبی سۆشیالستی شۆڕشگێر، ساڵی دروست بوون (١٩٦٥) لەسەرکردەکانی، فرناندو مالدو نادو.

- حزبی دیموکراسی میللی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٨) لەسەرکردەکانی، خمیل مهوادویت.
- حزبی کۆمەڵگەی نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، لوسیوغو بترِیز.
- بزووتنەوەی چەپڕەوەکانی یەکێتی نەتەوە، لەسەرکردەکانی، ئەلبرتو ئاکوستا.
- حزبی کۆمەڵایەتی مەسیحی، لەسەرکردەکانی، باسکویل دیل سویپو.
- کۆمەڵگەی یەکگرتوو بۆ کاری زیاتر، لەسەرکردەکانی، ماوریکو روداس.
- بزووتنەوەی ئەلبانزا پایس، لەسەرکردەکانی، فائیل فیسنت.

١٤٨-گۆیانا:

- هاوپەیمانی لەپێناو گۆڕان، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٠) لەسەرکردەکانی، خامیراج رامجاتان.
- حزبی دادپەروەری بۆ هەموان، ساڵی دوست بوون (١٩٩٧)، لەسەرکردەکانی، شارما.
- هاوپەیمانی لەپێناو یەکگرتنی نیشتمان، ساڵی دروست بوون (٢٠١١) لەسەرکردەکانی، داڤید گرانگە.
- حزبی گەلی پێشکەوتنخواز، ساڵی دروست بوون (١٩٥٠) لەسەرکردەکانی، بەهارات جامدەر.
- بەرەی دیموکراسی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٥) لەسەرکردەکانی، جوزیف باخوس.
- هاوپەیمانی گەلی کارگەر، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، دیڤید هندز.
- بزووتنەوەی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٧٣).
- حزبی دیموکراسی لەگۆبانا، ساڵی دروست بوون (١٩٩٦) لەسەرکردەکانی، ئەسغەر عەلی.

- کۆنگەرەی میللی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٥٧) لەسەرکردەکانی، دیفید ئارسەر.
- حزبی رابوون و ڕێکخستن و بونیاد، ساڵی دروست بوون (١٩٩٩) لەسەرکردەکانی، رافی دیڤ.

١٤٩- پاراگوای:

- حزبی کۆماری کۆلورادو، ساڵی دروست بوون (١٨٨٧) لەسەرکردەکانی، بیرناردینو کابابیرو.
- حزبی شیوعی پاراگوای، ساڵی دروست بوون (١٩٢٨) لەسەرکردەکانی، ئەنتۆنیو مایدانا.
- حزب لەپێناو هاوکاری وڵات، لەسەرکردەکانی، کارلوس ئەلبیرتۆو.
- حزبی ئازادیخوازانی رادیکال، لەسەرکردەکانی، بلاس ئەنتۆنیو.
- حزبی سازانی نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، فرناندو کاماشو.
- حزبی پێشکەوتنی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، رافائیل ئوغستو.
- حزبی بزووتنەوەی سۆشیالستی، لەسەرکردەکانی، کامیلیو ئەرینستو.
- حزبی یەکێتی نیشتمانی بۆ هاوڵاتییە شکۆدارەکان، لەسەرکردەکانی، لینوکیسار.
- هاوپەیمانی بەرەی فراوان، لەسەرکردەکانی، فیرناندو ئەرمیندو.
- حزبی نیشتمانی خۆشەویست، لەسەرکردەکانی، سیباستیان ئاشا.

١٥٠- پیرۆ:

- هاوپەیمانی شۆڕشگێری میللی ئەمریکا، ساڵی دروست بوون (١٩٢٤) لەسەرکردەکانی، ئەلن گارسیا.
- حزبی شیوعی پیرۆ، ساڵی دروست بوون (١٩٢٨) لەسەرکردەکانی، جورج دل برادو.

- حزبی سۆشیالست لەپیرۆ، ساڵی دروست بوون (١٩٢٨) لەسەرکردەکانی، خۆسیە کارلوس.
- حزبی کاری میللی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٨) لەسەرکردەکانی، بیلوند.
- هاوپەیمانی لەپێناو گۆڕانی مەزن، لەسەرکردەکانی، پیدرو پابلو.
- هاوپەیمانی جانابیرو، لەسەرکردەکانی، توللا نتاهومالا.
- حزبی پیرۆی کۆمەڵایەتی، لەسەرکردەکانی، ئەلیجاندرو تولیدو.
- حزبی فیورنا (هێز)، لەسەرکردەکانی، کیکو فوجیموری.
- حزبی دیموکراتی سوشیالستی نیشتمانی – ساڵی دامەزراندن (١٩٦٨).

١٥١- ئۆرگوای:

- حزبی شیوعی ئۆرگوای، ساڵی دروست بوون (١٩٢٠) لەسەرکردەکانی، رودنی ئەریسمەندی.
- گردبوونەوەی ئۆرگوای، ساڵی دروست بوون (١٩٩٤) لەسەرکردەکانی، دانیلو ئەستوری.
- حزبی کۆلۆرادو، ساڵی دروست بوون (١٨٣٦) لەسەرکردەکانی، مارسامونتانیر.
- حزبی سەربەخۆ، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٣) لەسەرکردەکانی، پابلو میرس.
- هاوپەیمانی پێشکەوتنخواز، ساڵی دروست بوون (١٩٩٩) لەسەرکردەکانی، رودلفونین نوفوا.
- حزبی کەش و هەوای نوێ، ساڵی دروست بوون (١٩٩٤) لەسەرکردەکانی، رافائیل میسلین.
- حزبی کرێکاران، ساڵی دروست بوون (١٩٨٤)
- حزبی سۆشیالستی لەئۆرگوای، ساڵی دروست بوون (١٩١٠)
- یەکێتی مەدەنی، ساڵی دروست بوون (١٩٧١).
- حزبی ئازادیخوازان، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٢)

١٥٢- فەنزویلا:

- حزبی لیبڕال، ساڵی دروست بوون (١٨٤٠) لەسەرکردەکانی، خوسیە گریگوریو.
- حزبی کوپای، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، رافائیل کالدیرا.
- حزبی شیوعی فەنزویلا، ساڵی دروست بوون (١٩٣١) لەسەرکردەکانی، پیدرو ئورتیفا.
- بزووتنەوەی دیموکراسی کۆمەڵایەتی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، رومیلو بتانکوز.
- حزبی دیموکراسی مەسیحی، ساڵی دروست بوون (١٩٤٦) لەسەرکردەکانی، روفائیل کولدرا.
- حزبی پێشەنگی پێشکەوتنخواز، ، ساڵی دروست بوون (١٩٧٤) لەسەرکردەکانی، غارسیا یونس.
- بزووتنەوەی سۆشیالستی، ساڵی دروست بوون (١٩٧١) لەسەرکردەکانی، تیۆدۆر بتکون.
- بزووتنەوەی کۆماری پێنجەم، ساڵی دروست بوون (١٩٩٨) لەسەرکردەکانی، هوغو شافیز.
- حزبی سوشیالستی یەکگرتووی فەنزویلا، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٧) لەسەرکردەکانی، نیکولاس مادورو.
- حزبی کاری دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، هینری راموس.

١٥٣- سورینام:

- حزبی گەلی سورینامی پێشکەوتنخواز، ساڵی دروست بوون (١٩٤٩) لەسەرکردەکانی، یولیوس سیزار.
- حزبی نیشتمانی پێشکەوتنخواز، ساڵی دروست بوون (١٩٥١) لەسەرکردەکانی، جول سونی.

- یەکێتی دیموکراسی سۆرینام، ساڵی دروست بوون (١٩٧٥) لەسەرکردەکانی، جافیز دیاکو.
- حزبی دیموکراسی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٨٧) لەسەرکردەکانی، دیسیر بیلاندو.
- ئالتەرناتیڤی دیموکراسی، ساڵی دروست بوون (١٩٩١) لەسەرکردەکانی، وینستون جیسورون.
- یەکێتی کرێکارو جوتیارانی پێشکەوتنخواز، ساڵی دروست بوون (٢٠٠٥) لەسەرکردەکانی، جیم هۆك.
- حزبی گەشەسەندن و رزگاری گشتی، لەسەرکردەکانی، رونیا برونسویچك.
- حزبی یەکگرتنی نیشتمانی و هاوکاری، لەسەرکردەکانی، ویلی سومیتا.
- حزبی چاکسازی یەکگرتوو، لەسەرکردەکانی، رامدین ساردجو.
- یەکێتی نیشتمانی، لەسەرکردەکانی، پ. ڤان لیوارد.

١٥٤- دومینیکا:

- حزبی دومینیکانی شۆڕشگێر، ساڵی دروست بوون (١٩٣٩) لەسەرکردەکانی، خوان بوش.
- حزبی شیوعی دومینکان، ساڵی دروست بوون (١٩٤٢) لەسەرکردەکانی، خوان دو کودری.
- بزووتنەوەی میللی دومینیکان، ساڵی دروست بوون (١٩٥٦) لەسەرکردەکانی، خولیو دی بینافالدیس.
- حزبی چاکسازی، ، ساڵی دروست بوون (١٩٦٣) لەسەرکردەکانی، جواکان بالاغر.
- حزبی دیموکراسی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٥) لەسەرکردەکانی، ئەلیاس داست.
- بزووتنەوەی سازانی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٦٥) لەسەرکردەکانی، هکتور گارسیا.

- بزووتنـەوەی رزگـاری دومینیکـان، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٧٤)لەسـەرکردەکانی، خوان بوش.
- حزبی ئازادی دومینیکان، لەسەرکردەکانی، چارلس ساڤاری.
- حزبی کرێکارانی یەکگرتوو، لەسەرکردەکانی، ئیرال ویلیاس.
- حزبی مەسیحی کۆمەڵایەتی شۆرشگێڕ، لەسەرکردەکانی، روخیلیو بلغادو.

١٥٥- ئوستورالیا:

- حزبی دیموکراسی مەسیحیلەسەرکردەکانی، فەرید نایل (پیاوی ئاینی).
- حزبی بازرگانی ئازاد، ساڵی دروست بوون (١٨٨٠) لەسەرکردەکانی، جورج رید.
- حزبی شیوعی ئوتورالیا، ساڵی دروست بوون (١٩٢٠).
- حزبـی ئوسـتورالیای یـەکگرتوو، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٣١) لەسـەرکردەکانی، روبەرت مەنزیسن.
- حزبـی لیـبرال ئوسـتورالیا، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٤٤) لەسـەرکردەکانی، سـکوت موریسون.
- حزبـی کـاری ئوسـتورالیا، ، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٠١) لەسـەرکردەکانی، جولیـا جیلارد.
- حزبـی ئوسـتورالیای ئـازاد، ، سـاڵی دروسـت بـوون (١٩٤٥) لەسـەرکردەکانی، رای ئوکونور.
- حزبی سەوز، ساڵی دروست بوون (١٩٩٢) لەسەرکردەکانی، بوب براون.
- حزبی ویکیلیکس، ساڵی دروست بوون (٢٠١٣) لەسەرکردەکانی، جولیان ئەسانج.
- حزبی سۆشیالستی دیموکراسی، لەسەرکردەکانی، جون برسی.

١٥٦- نیوزیلەندا:

- حزبی سەوز، لەسەرکردەکانی، روسیل نورمان.
- حزبی مانا، لەسەرکردەکانی، هونی هاراویر.

- حزبی لیبرالی نیوزیلەندا، ساڵی دروست بوون (١٨٩١) لەسەرکردەکانی، جون بالانس.
- حزبی کرێکاران نیوزیلەندا، ساڵی دروست بوون (١٩١٦) لەسەرکردەکانی، جاسیندا ئەردین.
- بزووتنەوەی راتانا، ساڵی دروست بوون (١٩٢٥) لەسەرکردەکانی، تاهو بتیکی.
- حزبی نیشتمانی، ساڵی دروست بوون (١٩٣٦) لەسەرکردەکانی، جون کیی.
- حزبی نیشتمانی سۆشیالست، ساڵی دروست بوون (١٩٦٧) لەسەرکردەکانی، کولین کینج.
- حزبی نیوزیلەندای یەکەم، ساڵی دروست بوون (١٩٩٣) لەسەرکردەکانی، ونستون بیتەرز.
- حزبی ئایندەی یەکگرتوو، لەسەرکردەکانی، پیتەر دون.
- حزبی جیم ئەندرسونی پێشکەوتخواز، لەسەرکردەکانی، جایس ئەررتون.

پەراوێزو سەرچاوەکانی

بەشی پاشکۆ

١) موسوعه السياسه، جزو/٦ د.عبدالوهاب الكيالى – گ/٤ – ٢٠٠٠ – بيروت ص٣٢٠.

- ئیرلەندەی باکور، سلیمان عەبدوڵلا – مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی. ن. ك) چاپی/١ - ٢٠٠٨.

٢) موسوعه السياسه/ جزو ٣-٢، سەرچاوەی پێشو ص (١٥٥ – ٣٦٨ – ٢٨٥).

- معجم النقم السياسيه الليبراليه فى اوروبا الغربيه وامريكا الشماليه، د. حسن نافعه، بيروت/٢٠٠٠ ص١٥٠.

٣) موسوعه السياسيه – جزو/٢-١، سەرچاوەی پێشو ص٢٦٩ – ٢٨٠

- معجم النقم السياسيه الليبراليه - سەرچاوەی پێشو ص٩٨

٤) موسوعه السياسيه جزو/٢ - سەرچاوەی پێشو ص٢٩٩

- معجم النقم السياسيه الليبراليه - سەرچاوەی پێشو ص١١٤
- الاحزاب السياسيه فى اوروبا – فرانسوا بوريلا – ترجمه – د. على دياب، د. وجيه هريره، دمشق، ١٩٩٥، ص١٤٦.
- الاحزاب السياسيه، أهميتها ٠ نشأتها – نشاگها د. سعاد الشرقاوى – جامعه القاهره/٢٠٠٥.

٥) موسوعه السياسيه – جزو/١ سەرچاوەی پێشو ص١٦٣.

- www.wikipedia.org

٦) موسوعه السياسيه – جزو/١ سەرچاوەی پێشو ص٥١٥

- www.wikipedia.org

٧) روسيا الاتحاديه – مركز الدراسات العسكريه – العماد داود عبدالله – دمشق – ٢٠١٢

- www.arapicsutik

- knews.com

٨) موسوعه السياسه – جزو/٦ - سەرچاوەی پێشو ص٦٢٠.

٩) معجم النقم السياسيه الليبراليه - سەرچاوەی پێشو ص١٧٦.

١٠) موسوعه السياسه – جزو/١ ص٥٥٣

- الاحزابالسياسيه فى اوربا – جزو/١ ص٢٠١ – ٢٠٦.

١١) موسوعه السياسه – جزو/١ ص٥٨٨

- www.republice of Bulgarie
- www.muqatel.com

١٢) موسوعه السياسه –جزو/١ ص٧٥٤

- الصكوك الدوليه لحقوق الانسانwww.docstore-ohchr.orgالجمهوريه التشيكيه ٢٠٢٠/١٢/٢٥

١٣) www.areq.net

١٤) الاحزاب السياسيه فى اوروبا – سەرچاوەی پێشوو ١٧٠

- www.democraticac.de

١٥) موسوعه السياسه – جزو/٤ سەرچاوەی پێشوو ص٦٠٨

- معجم النقم السياسيه والليبراليه – سەرچاوەی پێشو ص٧٥

١٦) موسوعه السياسيه – جزو/١ سەرچاوەی پێشو ص١١٤

- www.poandinarabic-com

١٧) سايت سفاره دوله فكر – اپينا – اليونان وwww.athensembassy.qa

- تجارب تورات عالميه، منير شفيق گ/١ ٢٠١٤ بيروت ص٨٠

١٨) موسوعه السياسه – جزو/٧ ص٤٧٠

١٩) موسوعه السياسه / جزو١ سەرچاوەی پێشو ص٤٣٤

- الاحزاب السياسيه فى اوروبا– سەرچاوەی پێشو ص٨٤

٢٠) معجم النقم السياسيه والليبراليه – سەرچاوەی پێشو ص١٨٤

٢١) موسوعه السياسه– جزو/٦ سەرچاوەی پێشوو ص٥٦٩

- www.ahewax.org

- مجله دراسات دوليه – ص١٠٥ دراسه یٚمنه محمد علی/ عن النرويج.

٢٢) موسوعه السياسه – جزو٣/ سەرچاوەی پێشوو ص٣٤٤

٢٣) موسوعه السياسه – جزو/٣ سەرچاوەی پێشوو ص٢٥٢

- www.swissinfo.ch
- www.moqatel.com

٢٤) www.uoajoural.com

- يمن الحريه – تاريخ اوروبا الوسگی الشرقيه - بيوتەر - س.غاندس. ترجمە ئەحمەد درمو دمشق – ٢٠١٤ ص٣٠٥.

٢٥) اوكراينا وخارگه الاحزاب السياسيه (بحپ) د. خالد ممدوح العزی، عن شبكه الانترنيت.

- الاحزاب السياسيه فی اوكراينا www.ukrpres.net
- www.moqatel.com

٢٦) www.moqatel.com

٢٧) www.a.a.com.tr

- موسوعه السياسه/جزو/١ سەرچاوەی پێشو. ص٤٤٠

٢٨) www.desert.warrticr.com

- www.glosbe.com
- www.moqatel.com

٢٩) موسوعه السياسه – جزو/٢ سەرچاوەی پێشوو ص٣٦٨

٣٠) موسوعه السياسه – جزو/٥ سەرچاوەی پێشوو ص٦٨٠

- معجم النقم السياسيه والیبراليه – سەرچاوەی پێشوو ص٢٥٧

٣١) www.desert.warricr.com

٣٢) www.balkaninsight.com

٣٣) موسوعه السياسه – جزو/٣ سەرچاوەی پێشوو ص١١٤

٣٤) حزبە سياسيەكان لەنيشتمانی عەرەبيدا – مەهدی ئەنيس – وەرگێڕانی محەمەد فاتح – دەزگای ئاراس – سلێمانی چاپی/١ /٢٠١٢ ل٢٦٨

٣٥) الموسوعه المفصله – أشراف حسن عبدالفيف أبو الخير، مكتبه البيان -٢٠١١/ – القاهره.

- حزبه سياسيه‌كان له‌نيشتمانى عه‌ره‌بيدا – سه‌رچاوه‌ى پێشوو ل١٢٣.

٣٦) www.csds-center.com

- دراسات عالميه/ تصدعات اليوره الليبيه/ العدد/١٢٠ تأليف، فولغرام لاخر – ترجمه عدنان عباس، مركز الامارات للدراسات والبحوپ الاستراتيجيه گ/٢٠١٤/١/ ص١٣
- تاريخ افگار المغرب العربى السياسى الحديپ والمعاصر. ص٥٩ د. احمد اسماعيل راشد، دار النهڤه العربيه /٢٠٠٤ بيروت.

٣٧) حزبه سياسيه‌كان له‌نيشتمانى عه‌ره‌بيدا – سه‌رچاوه‌ى پێشوو ل٨٠.

٣٨) حزبه سياسيه‌كان له‌نيشتمانى عه‌ره‌بيدا – سه‌رچاوه‌ى پێشوو ل١٣٠٢.

٣٩) (بحپ) نشاگه الاحزاب السياسيه فى موريتانيا (١٩٥٨ – ١٩٦٠) معاگف حمودى احمد جامعه الكويت – مجله ئداب الفراهيدى – المجلد الاول – العدد/١١-٢٠١٣

- (بحپ) التجربه الديمقراگيه فى موريتانيا – د. خيرى عبدالرزاق جاسم – جامعه بغداد مجله دراسات دوليه، العدد/٤٣.
- حزبه سياسييه‌كان له‌نيشتمانى عه‌ره‌بيدا – سه‌رچاوه‌ى پێشوو ل٣٣٢.

٤٠) www.aljazera.net

- www.mogadishu.center.com
- www.qiaatafrican.com
- الحياه السياسيه فى جيبوتىwww.thenationpress.net

٤١) (بحپ) اجواو على الحركات والجماعات الاسلاميه المعاصره – د.وليد الراوى – ٢٠١٣ – عمان

٤٢) www.demivraticac.de

- www.moqatel.com

٤٣) www.moqatel.com

- www.qiraatafrican.com

٤٤) موسوعه السياسه – جزو/٥ سه‌رچاوه‌ى پێشوو ص٦٨٨

- (بحپ) الازمه السياسيه فى مالى منز مارس (٢٠١٢)، مادى ابراهيم كانتى.
- (بحپ) الابعاد الامنيه السياسيه للتگورات الاخيره فى منگقه الساحل بدوله مالى – د.مهدى دحب حسن، جامعه افريقيا العالميه – مجله الاقتصاد – العدد/٣٠ – ٢٠١٢
- موسوعه السياسه – جزو/٤ سەرچاوەی پێشوو ص٢٨٥

٤٥) الگريق الى الدوليه الصوماليه – مركز الشاهد للبحوپ والدراسات – الدان العربيه للعلوم ناشرون، سنه/٢٠١٠ ص٤٦ (بحپ).

- الدوله الفاشله الصومال (نموژجا) حرباوى كريه، جامعه محمد خچير – بسكره/٢٠١٦.

٤٦) الامازيغيه والامن الهوياتى فى شمال افريقيا – دراسه حاله الجزائر والمغرب – رفيق بن حصير، جامعه الحاج لخچر – باتنه – كليه الحقوق والعلوم السياسيه (بحپ)/٢٠١٣.

- حزب و ڕێکخراوە مارکسیەکان لەجیهانی عەرەبیدا، محەمەد فاتح – چاپی١ – هەولێر ٢٠١٣ ل٥٩
- www.marefa.org

٤٧) موسوعه السياسه –جزو/٤ سەرچاوەی پێشوو ص٣٦١

٤٨) www.mogabel.com

٤٩) www.qiratafrican.com

- العنف السياسى فى اوغندا متوكل قادس ٢٠٢٠/١٢/٨ www.qiraatafrican.com

٥٠) موسوعه السياسه – جزو/٥ سەرچاوەی پێشوو ص٥٧٧

- أفريقيا والتحدى، وانغاى ماپاى – ترجمه، اشرف محمد كيلانى، سلسله عالم المعرفه، العدد (٤١٠) الكويت – ٢٠١٤.
- (بحپ) النگام السياسى فى كينيا منز الاستقلال، د. وائل فاروق، جامعه القاهره/٢٠١٨

٥١) موسوعه السياسه – جزو/٣ سەرچاوەی پێشوو ص٢٢

- خەباتی گەلانی ئەفریقیا، سەربەست حوسین – سلیمانی/٢٠٠٣ ل٢٤.
- www.moqatel.com

٥٢) (بحپ) مستقبل التجربه الديموقراگيه فی تنزانيا – سعيد اسماعيل، جامعه القاهره.

- www.moqatel.com

٥٣) جمهوريه الكاميرون النڤام السياسیwww.moqatel.com

- www.indexamindi.com

٥٤) www.moqatel.com

- بحپ – أشكاليه انتقال السلگه فی افريقيا مع التگبيق على تشاد من (١٩٨٠ – ٢٠١٦) الركز الديمقراگی العربی ٢٠١٤/٤/١٧ اعداد الباحپه/جبر بن عسى – القاهره.

٥٥) موسوعه السياسه – جزو/٣ سەرچاوەی پێشوو ص١٥

- الحوار المتمدن – ميسون البياتی /نيسان/٢٠١٣ www.ahewar.org

٥٦) موسوعه السياسه – جزو/٤ سەرچاوەی پێشوو ص٢٧٧

- www.qiraatafrican.com

٥٧) www.indi.org

- www.riadinoureddine.com

٥٨) موسوعه السياسه – جزو/٣ سەرچاوەی پێشوو ص٢٢

- الاحزاب السياسيه فی افريقيا، تقرير المعهد الدولی للديمقراگيه، عن شبكه الانترنيت.

٥٩) موسوعه السياسه – جزو/٥ سەرچاوەی پێشوو ص٧٧٥

- www.moqatel.com

٦٠) ڤاهره عدم الاستقرار السياسی فی النيجير – هيفاو احمد محمد – مجله دراسات دوليه / العدد /٤٦، ص٩٥.

- www.eleyasi.com

٦١) نيجيريا – دراسه فى المكونات الاجتماعيه – الاقتصاديه، هاشم نعمه. گ/١-٢٠١٦ بيروت ص١١٢.

- www.alkowthar.tv.com

٦٢) موسوعه السياسه – جزو/٣ سەرچاوەى پێشوو ص٢٥٢

- بحپ/ الاسنغال، عيمان سونكو فى مواجهه ماكى، د.محمد السبيگلى، وحده الدراسات الافريقيه، مركز الملك فيصل، فى ٢٠١٢/٤/١٧

٦٣) موسوعه السياسه – جزو/٣ سەرچاوەى پێشوو ص٤٠٦

- www.moqatel.com

٦٤) النقام السياسى فى رواندا منژ عام ١٩٩٤ ێيه حسين محمود/ المركز العربى للبحوپ والدراسات/القاهره ٢٠٢٠/٩/٢١ www.acrseg.org

- جمعوريه رواندا www.moqatel.com
- www.sis.gor.stor

٦٥) موسوعه السياسه – جزو/١ سەرچاوەى پێشوو ص١١٠

- الانتخابات المحليه فى جنوب أفريقيا، د. شيفاو محى الدين، جامعه القاهره، مجله ێفاق افريقيه العدد/٤٦ السنه ٢٠١٧.
- أچواو على الحركات والجماعات الاسلاميه المعاصره، د. وليد الراوى، عمان (بحپ) ص١٥٥

٦٦) موسوعه السياسه – جزو/٦ سەرچاوەى پێشوو ص٤٤٠

- www.moqatel.com

٦٧) الاحزاب السياسيه فى افريقيا، تقرير المعهد الدولى للديمقراگيه والمساعدات الانتخابيه، فابيلى ماتلوسا خبير فى جنوب افريقيا، بحپ.

٦٨) موسوعه السياسه – جزو/١ سەرچاوەى پێشوو ص٤١٩ – ٤١٢

- www.qiraatafrican.com

٦٩) www.qiraatafrican.com

- موسوعه السياسه – جزو/٤ سەرچاوەى پێشوو ص٤١٤

- موسوعه السياسه – جزو/٤ سەرچاوەی پێشوو ص٤٥٤

٧٠) www.moqatel.com

٧١) جمهوريه توغوwww.moqatel.com

- www.qiraatafrican.com

٧٢) جمهوريه الغابونwww.moqatel.com

٧٣) خەباتی گەلانی ئەفریقیا، سەربەست حوسین – سلیمانی / ٢٠١٣ ل٢٤

- www.moqatel.com

٧٤) موسوعه السياسه – جزو/١ سەرچاوەی پێشوو ص٥٨٦

- الاحزاب السياسيه فى افريقيا – تقرير المعهد الدولى– سەرچاوەی پێشو

٧٥) موسوعه السياسه – جزو/٤ سەرچاوەی پێشوو ص٦٤٤

- www.qiraatafrican.com

٧٦) موسوعه السياسه – جزو/٣ سەرچاوەی پێشوو ص٢٨٨

- www.moqatel.com
- بحپ/ النقام السياسى لجمهوريه افريقيا الوسگى، المركز الديمقراگى العربى – جامعه القاهره – فاگمه محمد حموده ٥٢٠٢٠/١٦/٥

٧٧) موسوعه السياسه – جزو/٣ سەرچاوەی پێشوو ص٥٩٢

- www.qiraatafrican.com

٧٨) موسوعه السياسه – جزو/٦ سەرچاوەی پێشوو ص١٣٦

٧٩) www.moqatel.com

٨٠) موسوعه السياسه – جزو/٤ سەرچاوەی پێشوو ص٢٩٢

- موسوعه السياسه – جزو/١ سەرچاوەی پێشوو ص٨٣٨

٨١) دراسه عن سوازيلاندwww.moqatel.com

- دراسه مملكه سوازيلاندwww.qiraatafrican.com

٨٢) www.moqatel.com

- موسوعه السياسه – جزو/٣ سەرچاوەی پێشوو ص٤٠٧

٨٣) موسوعه السياسه – جزو/٣ سەرچاوەی پێشوو ص٢٢

- www.moqatel.com
- www.moqatel.com

٨٤) الاحزاب السياسيه فى افريقيا، تقرير المعهد الدولى– سەرچاوەی پێشوو.

٨٥) حزب و رێکخراوه سیاسیه عێراقیەکان، محەمەد فاتح، سلێمانی/ چاپی ٢٠١٢/١

٨٦) حزبە سیاسیەکان لەنیشتمانی عەرەبدا – وەرگێڕانی محەمەد فاتح – سەرچاوەی پێشوو ل١٥.

٨٧) حزبە سیاسیەکان لەنیشتمنانی عەرەبدا – وەرگێڕانی محەمەد فاتح – سەرچاوەی پێشوو ل٢٢٩.

٨٨) الاحزاب السياسيه فى سوريا – هاشم عيمان / گ٢٠٠١/١ – بيروت .

- المعارچه السوريه د .حازم نهار، د. لؤى صافى گ٢٠١٣/١ تونس.

٨٩) www.llar.mwikipedia.org

- حزبە سیاسییەکان لەنیشتمانی عەرەبیدا، سەرچاوەی پێشوو ل١١٩

٩٠) الاصلاح الديمقراگى فى الوگن العربى بين القرار الوگنى والفوچى البناوه تأليف/ عبدالقادر رزين المخادمى – دار العجز للنشرو التوزيع، القاهره گ٢٠٠٧/١ ص٣٠١

- الاداره البريگانيه فى عدن والمحميات الغربيه (١٩٣٧ – ١٩٦٧) صالح محمد صالح. مكتبه الموبولى القاهره گ/٢٠٠٢ ص١٥٧

٩١) www.wikipedia.org

- حزبە سیاسییەکان لەنیشتمانی عەرەبیدا – سەرچاوەی پێشو ل٧٢

٩٢) حزبە سیاسیەکان لەنیشتمانی عەرەبیدا، سەرچاوەی پێشوو ص٢١٨.

٩٣) www.wikipedia.org

٩٤) الاصلاح الديمقراگى فى الوگن العربى– سەرچاوەی پێشو ص٢٩٢

٩٥) www.wikipedia.org

- تاريخ افغانستان و اتگور السياسى – صلاح عبود العامرى – گ٢٠١٣/١

٩٦) www.wikipedia.org

٩٧) www.wikipedia.org.

- موسوعه السياسه – جزو/٣ سەرچاوەی پێشوو ص١٥٨

٩٨) www.wikipedia.org

- www.arabic.cri.en

٩٩) www.aljazeera.net

١٠٠) www.arabicchina.org

- www.wikipedia.org
- www.moqatel.com

١٠١) www.moqatel.com

- www.wikipedia.org

١٠٢) www.politics.com

- موسوعه السياسه – جزو/٧ سەرچاوەی پێشوو ص٢٨٥

١٠٣) www.wikipedia.org

- موسوعه السياسه –جزو/٣ سەرچاوەی پێشوو ص٢٠٧

١٠٤) الابحاپ السياسيه والتنميه فى كوريا الجنوبيه (بحپ) محمود خەليفه، المركز الديمقراگى العربيى.

١٠٥) موسوعه السياسه –جزو/٥ سەرچاوەی پێشوو ص٤٠١

١٠٦) موسوعه السياسه –جزو/٧ سەرچاوەی پێشوو ص١٤٧

- جمهوريه الهند – مركز الدراسات العسكريه – العدد (١) اشراف العماد عبدالله راجى دمشق/٢٠١٢
- www.wikipedia.org

١٠٧. www.bernama.com

١٠٨. www.wikipedia.rog

- www.moqatel.com

١٠٩. www.wikipedia.rog

- موسوعه السياسه/جزو١ – سەرچاوەی پێشو ص٤٧٩.

١١٠. ژيانی سياسی لەئێران (سەدەی بيستەم) محەمەد فاتح، چاپی١/٢٠١٨ هەولێر.

١١١. www.wikipedia.rog

١١٢. www.wikipedia.rog
١١٣. www.hafrab.com
- موسوعه السياسه جزو/٤ سەرچاوەی پێشو ص٦٩٤ – ٦١٥
١١٤. موسوعه السياسه جزو١/ - سەرچاوەی پێشو ص٥٩٤
- www.dhaka.embassy.qa
١١٥. www.wikipedia.rog
- www.moqatel.com
١١٦. www.moqatel.com
- www.wikipedia.rog
١١٧. www.wikipedia.rog
- موسوعه السياسه جزو/١ سەرچاوەی پێشو ص٦٢٧ - ٦٨٠
١١٨. پارت و رێکخراوە سیاسیەکان لەتورکیا، محمەد فاتح چاپی ٢٠١٧/ سلێمانی.
١١٩. موسوعه السياسه جزو/٤ سەرچاوەی پێشو ص٦٧٠
١٢٠. سیاسەت و حکومەت لەئاسیای ناوەڕاست، د. حەبیبوڵلا ئەبولحەسەن شیرازی،
د. محەمەد رەزا مەجیدی، وەرگێران رەحمان ئەمیری- چاپی١/٢٠٠٩ هەولێر ل٢٧٢
١٢١. سیاسەت و حکومەت لەئاسیای ناوەڕاست – سەرچاوەی پێشو ل٣٠٥
١٢٢. سیاسەت و حکومەت لەئاسیای ناوەڕاست – سەرچاوەی پێشو ل٢٥١
١٢٣. سیاسەت و حکومەت لەئاسیای ناوەڕاست – سەرچاوەی پێشو ل١١٦
١٢٤. سیاسەت و حکومەت لەئاسیای ناوەڕاست – سەرچاوەی پێشو ل١٦٩
١٢٥. الاحزاب السياسيه في اسرائيل، د. عصام علی العبيدی (٢٠١١) بيروت.
- موسوعه السياسه – ص/٥ سەرچاوەی پێشو ص٣١٦.
- wwwmadarcenter.org
١٢٦. www.marefa.org
- www.wikipedia.rog
١٢٧. www.wikipedia.rog
- www.moqatel.com
١٢٨. www.moqatel.com

- www.wikipedia.rog

١٢٩. www.moqatel.com

- www.bakaembassy.qa

١٣٠. www.wikipedia.rog

- www.moqatel.com

١٣١. www.wikipedia.rog

١٣٢. سیستمی حزبی لەئەمریكاو كاریگەری لەسیستمی حوكمڕانی دەوڵەتەكە، ڤیان مجید ٢٠٠٨ سلیمانی ل٧٣.

- الاحزاب السیاسیه فی الولایات المتحده الامریكیه، خلال القرن (١٩) د. ماجد محی الدین ئاڵ غزای، د.حاكم غینج الخفاجی، (نقلاً عن الانترنیت).

١٣٣. موسوعه السیاسیه/جزو/٦– سەرچاوەی پێشو ص٣٠٠

١٣٤. موسوعه السیاسیه/جزو/٥ – سەرچاوەی پێشو ص٢٢٩

- www.moqatel.com

١٣٥. www.aljezeera.net

- www.wikipedia.rog

١٣٦. www.wikipedia.rog

- www.moqatel.com

- موسوعه السیاسیه/جزو/٢ – سەرچاوەی پێشو ص٢٦٣

١٣٧. www.wikipedia.rog

- www.moqatel.com

١٣٨. موسوعه السیاسیه/جزو/٧ – سەرچاوەی پێشو ص٥٨

- www.moqatel.com

١٣٩. www.caribbeanelections.com

- www.moqatel.com

١٤٠. موسوعه السیاسیه/جزو/٧ – سەرچاوەی پێشو ص١٥٠

- www.wikipedia.rog

١٤١. www.wikipedia.rog

- www.moqatel.com

١٤٢. www.wikipedia.rog

- موسوعه السياسيه/جزو/١ – سەرچاوەی پێشو ص١٢٨
- www.wikipedia.rog

١٤٣. www.wikipedia.rog

- موسوعه السياسيه/جزو/١ – سەرچاوەی پێشو ص٦٢٠

١٤٤. موسوعه السياسيه/جزو/١ – سەرچاوەی پێشو ص٥٠٢

- جمهوريه البرازيل الاتحاديه، العماد فهد جاسم – مركز دراسات دوليه – دمشق ٢٠١٣ ص١٥٢

١٤٥. www.wikipedia.rog

- www.moqatel.com

١٤٦. موسوعه السياسيه/جزو/٥ – سەرچاوەی پێشو ص٢٥٢

- www.wikipedia.rog

١٤٧. www.arab-ency.com

- www.moqatel.com

١٤٨. www.wikipedia.rog

- www.moqatel.com

١٤٩. موسوعه السياسيه/جزو/١ – سەرچاوەی پێشو ص٤٦٥ ص٦٤٢

- www.moqatel.com

١٥٠. موسوعه السياسيه/جزو/١ – سەرچاوەی پێشو ص٦٤٢

- www.moqatel.com

١٥١. www.moqatel.com

- www.wikipedia.rog

١٥٢. www.wikipedia.rog

- www.moqatel.com

١٥٣. www.aljazeera.net

- www.moqatel.com

١٥٤. موسوعه السياسيه/جزو/٣ – سەرچاوەی پێشو ص٧٢٣

- www.moqatel.com

١٥٥. www.moqatel.com

- www.wikipedia.rog

١٥٦. www.wikipedia.rog

- www.moqatel.com

سەرچاوەکان:

یەکەم:

فەرهەنگەکان:

١. الموسوعه العربیه المیّسره (٧) مجلدات – المکتبه العربیه – بیروت.

٢. الشیوعیه العلمیه – معجم – دار التقدم – موسکو – ١٩٨٥.

٣. الموسوعه السیاسیه – عبدالوهاب الکیالی، کامل زهیر – بیروت گ/١٩٧٤.

٤. موسوعه السیاسه، (٨) اجزاو، اشراف، عبدالوهاب الکیالی بیروت/٢٠٠٠.

٥. معجم النقم السیاسیه واللیبرالیه فی اوربا الغربیه وامریکا الشمالیه – د.حسن نافعه، بیروت ٢٠٠٠.

٦. الموسوعه المفصله، اشراف حسن عبدالحفیف ابو الخیر، مکتبه البیان، ٢٠١١/ القاهره.

دووەم:

کتێبە عەرەبیەکان/

١. الاحزاب السیاسیه فی اوربا، فرانسوا بوریلا، ترجمه، د. علی دیاب، وجیه هریره، دمشق سنه ١٩٩٥.

٢. روسیا الاتحادیه – مرکز الدراسات العسکریه، العماد داود عبدالله، دمشق، ٢٠١٢.

٣. تجارب پورات عالمیه، منیر شفیق، گ/١ – ٢٠١٤ بیروت.

٤. پمن الحریه، تاریخ اوربا الوسگی الشرقیه، بیوتر، س.غاندس، ترجمه احمد درمو دمشق، ٢٠١٤.

٥. الدوله الفاشله (الصومال انموژوج) حرباوی کربه، جامعه محمد خیچر، بسکره – ٢٠١٦.

٦. افريقيا و التحدى مانغاى ماشاى – ترجمه اشرف محمد كيلانى، سلسله عالم المعرفه الكويت / العدد (٤١٠) سنه ٢٠١٤.
٧. نيجريا – دراسه فى المكونات الاجتماعيه – الاقتصاديه، هاشم نعمه، گ/١- ٢٠١٦، بيروت
٨. الاحزاب السياسيه فى سوريا، هاشم عپمان، گ/١ – ٢٠٠١ بيروت.
٩. المعارچه السوريه – د.حازم نهار، د.لؤى صافى، گ/١ – ٢٠١٣ تونس.
١٠. الاداره البريگانيه فى عدى والمحميات الغربيه (١٩٣٧-١٩٦٧) صالح محمد صالح، مكتبه المدبولى – القاهره/٢٠٠٢.
١١. تاريخ افغانستان وتگورها السياسى، صلاح عبود العامرى – گ/١/ - ٢٠١٣.
١٢. جمهوريه الهند، مركز الدراسات العسكريه، العدد (١) اشراف العماد عبدالله راجى دمشق٢٠١٢.
١٣. الاحزاب السياسيه فى اسرائيل، د. عصام على العبيدى، ٢٠١١ بيروت.
١٤. الاحزاب السياسيه فى الولايات المتحده الامريكيه، خلال القرن (١٩) ماجد محى الدين ئَل غزاى، د. حاكم غنيج الخفاجى.
١٥. جمهوريه البرازيل الاتحاديه، العماد فهد جاسم، مركز دراسات دوليه، دمشق/٢٠١٣.
١٦. العلوم السياسيه والاقتصاديه و الاستراتيجيه ، احمد رشيد وئَخرون، گ/١-٢٠١٣ القاهره.
١٧. الاحزاب السياسيه، د. گارق على الربيع – جامعه بغداد – ١٩٨٠.
١٨. التعدديه الحزبيه فى الفكر الاسلامى الحديپ، ديندار شفيق الدوسكى گ/١/٢٠٠٩.
١٩. الاحزاب السياسيه – موريس ديفرجيه – ترجمه على مقلد وأخرون – القاهره – ٢٠١١.
٢٠. البعد الاجتماعى للاحزاب السياسيه، د. عبدالرچا حسين الگعان – بغداد/١٩٩٠.
٢١. نگام الحزب الواحد، واثره على الحقوق السياسيه للمواگن – مولو مراد محى الدين – ٢٠٠٧.

٢٢. نشأت الاحزاب السياسيه – حسين جميل – الدار العربيه للموسوعات – بيروت ١٩٨٤.
٢٣. السياسه والحكم، نورانس كراهام وىٓخرون، ترجمه، د. عبدالله فهد عبدالله، جامعه الملك سعود، الرياچ ٢٠٠٠.
٢٤. تاريخ اوربا الحديپ والمعاصر، زين الدين شمس الدين – جامعه الازهر گ١ – ٢٠١٢
٢٥. القوميه والمژاهب السياسيه، د.عبدالكريم احمد القاهره – ١٩٧٠.
٢٦. الاحزاب السياسيه فى العالم الپالپ، د. اسامه الغزالى حرب – سلسله عالم المعرفه ( ) الكويت – سنه
٢٧. تعرف الى الصين – سوشو يانغ، ترجمه حسان بستانى – الدار العربيه للعلوم ناشرون، گ١ – ٢٠٠٨ بيروت.
٢٨. التجربه الصينيه الحديپه فى النمو – ابراهيم الاخرس – گ/١ – ٢٠٠٥ القاهره.
٢٩. الحرب البارده فى امريكا اللاتينيه –نجلاو سعيد مكاوى – گ/١ – ٢٠١٣ – بيروت.
٣٠. امريكا اللاتينيه المعاصره – د. رونالد ومونك – ترجمه د. منير محمود الرياچ – ٢٠٠٧.
٣١. امريكا اللاتينيه – قاره الجوع و اليوره – بيتر يوسف – بغداد – گ١/١٩٧٢.
٣٢. الفكر التنقيمى – اعداد – د. عامر الكبيسى – دمشق – گ١/٢٠٠٤
٣٣. الاداره العامه – بمنقور مقارن، فرلى هيدى، ترجمه محمد قاسم القريونى، دار المستقبل للنشر والتوزيع – عمان – ١٩٨٩ ص٩٨.
٣٤. الاداره العامه نحو اتجاه مقارن – الهيئه العامه للكتاب – ١٩٧٩ مصر
٣٥. تگور الفكر السياسى، د. احمد شبلى – الدار الجامعيه بيروت، ١٩٨٥.
٣٦. نصوص من الفلسفه الصينيه القديمه، لاوتزو، ترجمه هادى العلوى دار ابن رشد، بيروت، ١٩٨١.
٣٧. حكمه الصين – فؤاد محمد شبل – جزو اول – دار المعارف بمصر، ١٩٦٨.
٣٨. الاصلاح الديمقراگى فى الوگن العربى بين القرار الوگنى و الفوچى البناوه، تأليف عبدالقادر رزيف المخادمى، دار الفجر للنشر والتوزيع، القاهره گ١/٢٠٠٧.

٣٩. موجز تاريخ ئسيا الحديپ والمعاصر – أ.د، المقرحى، جامعه قار يونس، تونس، سنه ٢٠٠٨.
٤٠. الاحزاب السياسيه – أهميتها، نشأتها، نشاگها، د. سعاد الشرقاوى، جامعه القاهره، ٢٠٠٥.
٤١. تاريخ أفگار المغرب العربى السياسى – الحديپ والمعاصر – د.احمد اسماعيل راشد، دار النهچه العربيه – بيروت ٢٠٠٤.

سێیەم:

کتێبی کوردی/

١. سەرهەڵدان و بەردەوامی حزبە سیاسییەکان لەرۆژئاوادا، حوجەتوڵڵا ئەیوبی، وەرگێرانی ئازاد وەلەدبەگ – چاپی/١-٢٠٠٧ هەولێر.
٢. سیاسەت و حکومەت لەئەوروپا، د. احمد نقیب زادە، وەرگێر علی میر پەروەر، چاپی/١/٢٠٠٧ دەزگای ئاراس/هەولێر.
٣. پارت و رێکخراوە سیاسییەکان لەتورکیا، محەمەد فاتیح، دەزگای ئایدیا، چاپی/١ – ٢٠١٦ سلێمانی.
٤. ژیانی سیاسی لەئێران (سەدەی بیستەم) محەمەد فاتیح، چاپی/١ – ٢٠١٨ دەزگای نارێن، هەولێر.
٥. حزب و رێکخراوەسیاسەییە عێراقیەکان، محەمەد فاتیح، ئەکادیمیای پێگەیاندنی کادیرو هۆشیاری چاپی/١ – ٢٠١٢ سلێمانی.
٦. سیستمی حزبی لەئەمریکا، ڤیان مجید – چاپی/١ ٢٠٠٨ – سلێمانی.
٧. ئیرلەندەی باکور – سلێمانی عەبدوڵلا – چاپی/١ – ٢٠٠٨ سلێمانی.
٨. حزبە سیاسیەکان لەنیشتمانی عەرەبیدا، مەهدی ئەنیس جەرادات، وەرگێرانی محەمەد فاتیح، دەزگای سەردەم ٢٠١٢ سلێمانی.
٩. حزب و رێکخراوە مارکسیەکان لەجیهانی عەرەبیدا، محەمەد فاتیح، هەولێر، ٢٠١٣.

١٠. سیاسەت و حکومەت لەئاسیای ناوەڕاست، د. حەبیدوڵلا ئەبولحەسەن شیرازی، د. محەمەد رەزا مەجیدی، وەرگێڕانی رەحمان ئەمیری، چاپی/١ – ٢٠٠٩ / هەولێر .

چوارەم:

نامەی ماستەرو دکتورا

١. اتجاه الگلبه الجزائريين نحو صفحات الاحزاب السياسيه عبر شبكات التواصل الاجتماعى، ابتسام عليقى – رساله ماجستير – كليه العلوم الاجتماعيه والانسانيه، جامعه بن مهيدى – الجزائير (٢٠١٦ – ٢٠١٧).
٢. الاحزاب السياسيه ودورها فى التنشئه السياسيه فى أقليم كردستان، صباح صبحى – رساله ماجستير – جامعه صلاح الدين – (٢٠٠٣).

پێنجەم:

گۆڤار

١. مجله الهدف (٢٠٠٠) السنه الپانيه، العدد (٧٥) سنه ١٩٧٥ – القاهره.
٢. مجله دراسات دوليه، العدد (٤٣) – جامعه بغداد، دراسه د. خيرى عبدالرزاق، عن موريتانيا.
٣. مجله دراسات دوليه، العدد (٤٥) جامعه بغداد – دراسه – ئمنه محمد على – عن النرويج.
٤. مجله دراسات دوليه، العدد (٤٦) جامعه بغداد، دراسه، هيفاو احمد محمد، عن ڤاهره عدم الاستقرار السياسى فى النيجير.
٥. مجله ئداب الفراهيدى، المجله الاول، العدد (١١-٢٠١٣) دراسه، معگاف حمودى احمد، عن موريتانيا.
٦. مجله الاقتصاد – العدد (٣٠) فى ٢٠١٣، جامعه افريقيا العالميه، د.مهدى دحب حسن.
٧. مجله ئفاق افريقيه، العدد (٤٦) ٢٠١٧، جامعه القاهره، شيماو، محى الدين، عن الانتخابات فى جنوب افريقيا.

شەشەم:

تویژینەوە (لەتۆڕی ئەنتەرنێت وەرگیراون)

١. الاحزاب السياسيه بين النشأه ونڤم التصنيف – حسنى الخگيب.

٢. الاحزاب السياسيه فى ئسيا، مؤمن محمد الغزالى – المركز الديمقراگى العربى – حزيران/٢٠١٧.

٣. قراوه فى تاريخ الاحزاب المصريه – فتحى سيد فرج – سايت الحوار المتمدن.

٤. الاحزاب السياسيه فى افريقيا، النشأه، التكوين – محمد المختار.

٥. بحپ عن الاحزاب السياسيه فى امريكا، د. سليم كاگع، المركز الديمقراگى العربى – نيسان – ٢٠١٨.

٦. الاحزاب السياسيه فى المكسيك – النشأه والتأپير – جهاد حسنين – المعهد المصرى للدراسات.

٧. ماهو نڤام الحكم فى كوبا – احسان العقله.

٨. فنزويلا، التاريخ و الجغرافيه والاقتصاد، محمد عادل زكى – الحوار المتمدن.

٩. بحپ عن امريكا الجنوبيه، الموسوعه الجزائريه للدراسات السياسيه والاستراتيجيه.

١٠. اوكرانيا و خارگه الاحزاب السياسيه – د. خالد ممدوح العزى.

١١. اچواو على الحركات، والجماعات الاسلاميه المعاصره، د. وليد الراوى، عمان، ٢٠١٣.

١٢. الازمه السياسيه فى مالى منڗ مارس (٢٠١٢)، مادى ابراهيم كانتى.

١٣. الگريق الى الدوله الصوماليه، مركز الشاهد للبحوپ والدراسات، ٢٠١٠ – دار العربيه للعلوم.

١٤. الامازيغيه والامن الهوياتى فى شمال افريقيا، دراسه حاله الجزائر و المغرب، رفيق بن حصير – جامعه الحاج لخچر – باتنه – ٢٠١٣.

١٥. النڤام السياسى فى كينيا منڗ الاستقلال – د. وائل فاروق، جامعه القاهره/٢٠١٨.

١٦. مستقبل التجربه الديمقراگيه فى تنزانيا – سعيد اسماعيل – جامعه القاهره.

١٧. الاحـزاب السياسـيه فى افريقيـا – تقريـر المعهـد الـدولى للديمقراگيـه والمساعدات النتخابيه، فابيلى ماتلوسا.

١٨. الابحاپ السياسيه و التنميه فى كوريا الجنوبيه، محمود خليفه – المركز الـديمقراگى العربى.

١٩. الاحـزاب السياسـيه – التفاتـه سوسـيولوجيه – بحـپ – د. المهـدى الشـيبانى، كليـه الاداب – جامعه الزيتونه – ليبيا.

٢٠. دراسات عالميـه – تصدعات اليـوره الليبيـه (العـدد – ١٢٠) فـولغرام لاخـر ترجمـه عدنان عباس مركز الامارات للدراسات والبحوپ الاستراتيجيه/٢٠١٤

٢١. اشـكاليه انتقـال السـلگه فى افريقيـا مـع التگبيـق علـى تشـاد (١٩٨٠ – ٢٠١٦) جـبرين عيسى – المركز الديمقراگى العربى – القاهره سنه ٢٠١٦

٢٢. النگام السياسى فى رواندا منز عام ١٩٩٤ – ىٓيه حسين محمود المركز العربى للبحوپ والدراسات – القاهره – ٢٠٢٠.

٢٣. النگام السياسى لجمهوريه افريقيا الوسگى فاگمه محمه حموده – المركز الديمقراگى العربى – جامعه القاهره/٢٠٢٠.

٢٤. السنغال، عيمـان سـونكو فى مواجهـه مـاكى، د. محمـد السـبيگلى – وحـده الدراسات الافريقيه، مركز الملك فيصل – الرياچ - ٢٠٢١

حەوتەم:

سایتەکان

١) www.wikipedia.rog
٢) www.moqatel.com
٣) www.algazera.net
٤) www.arabency.com
٥) www.caribbeanelections.com
٦) www.bakuembassy.qa
٧) www.madarcenter.org
٨) www.marfa.org
٩) www.bernama.com
١٠) www.hafrat.com
١١) www.politics.com
١٢) www.arababicchina.org
١٣) www.arabic.cri.en
١٤) www.ller.m.wikipedia.org
١٥) www.facebook.com
١٦) www.thesisuniv-biskrads
١٧) www.qiraatafrican.com
١٨) www.dhaka.embassy.qe